

БОДНАРЧУК Ю. Ю.

ШЛЯХ РОЗПАЧУ І НАДІЇ

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ДЕПОРТАЦІЇ ТА
РОЗСЕЛЕННЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ
УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ**

Монографія

**Тернопіль
«Економічна думка ТНЕУ»
2012**

УДК 9 [314. 745. 25(477) “1944/1947”]
ББК 63.3(4 Укр)64
Б.75

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Тернопільського національного економічного університету
від 25 жовтня 2012 р. протокол № 1*

Боднарчук Ю. Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Монографія – Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ» 2012. – 332 с.: іл.

Рецензенти: *Зуляк І. С.*, доктор історичних наук, професор
Гонтар Т. М., кандидат історичних наук, доцент
Дацків І. Б., доктор історичних наук, професор

Науковий редактор – *М.В.Лазарович*,
доцент, кандидат історичних наук

Літературний редактор – *Б.І.Мельничук*
член Національної спілки письменників України

У монографії на основі ґрунтовного аналізу архівних джерел, опублікованих документів і наукової літератури висвітлено основні риси соціально-економічного розвитку українців у Польщі напередодні депортації та їхні демографічні показники у межах компактного проживання локально-етнічних груп. Встановлено періоди і напрямки заселення Тернопільщини та основні закономірності, що виникли при розміщенні депортованих українців у області. Описано рівень матеріального забезпечення, відповідно до гарантій, визначених в Угоді про евакуацію та зміни соціальної структури переселенців у ході пристосування до радянської системи господарювання.

Книга розрахована на істориків, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

УДК 9 [314. 745. 25(477) “1944/1947”]
ББК 63.3(4 Укр)64

Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена
у будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

ISBN 978–966–654–306–9

© Боднарчук Ю.Ю., 2012
© «Економічна думка ТНЕУ», 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ.....	35
1.1. Демографічна характеристика і зони розташування українських поселень	35
1.2. Специфіка соціальної структури	63
1.3. Економічний стан українських господарств	73
РОЗДІЛ II. РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	100
2.1. Передумови та періоди заселення родин переселенців	100
2.2. Причини міграції в область і за її межі.....	120
2.3. Загальні закономірності розселення депортованих	137
РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ.....	156
3.1 Житлово-побутові умови та грошові компенсації за майно залишене в Польщі	156
3.2. Державне забезпечення родини депортованих відповідно до пунктів Угоди про евакуацію.....	173
3.3. Пристосування до радянської політичної системи	196
ВИСНОВКИ	215
ДОДАТКИ.....	223
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	276

ПЕРЕДМОВА

Глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, що відбулись у житті українського народу впродовж останніх двох десятиліть, зокрема, процеси демократизації громадського життя, здобуття Україною незалежності, відродження національної культури, привели до посилення в суспільстві інтересу до історії, її правдивого відтворення. У цьому контексті особливого суспільного значення набули історичні події, пов'язані з депортацією українців із Польщі в 1944–1946 рр., та їхні всебічні наслідки. Втрата історично зумовленої присутності українців у Польщі, самобутньої культури, пов'язаної з етнічно-локальними групами, а для сотень тисяч українців малої батьківщини – джерело нічим не виправданого болю. На межі зникнення лемківська етнографічна група та їхня культурна спадщина. Пам'ять про втрачене, про несправедливість, заподіяні частині українського народу спонукає до консолідації всіх громадських, державних сил для сатисфакції, яку пред'являє сучасній українській державі історична минувшина. Спроможність визнати помилки минулого, створити умови для відшкодувань заподіяного лиха, захистити своїх громадян від неправомірних дій інших суб'єктів – це дії суверенної, демократичної країни. Ситуація, що склалася, своєрідний іспит для державних і громадських організацій, перевірка на політичну, національну зрілість.

Окреслені суспільні проблеми не є новими для державних органів і громадських організацій. Уже через десять років після депортації українців із території Польщі, у 1956-му, в умовах лібералізації суспільного життя як в СРСР, так і в ПНР виникли передумови для перегляду політики стосовно національних меншин у межах Польщі та примусово переселених в УРСР українців. У Польщі під натиском українського руху була легалізована Українська Греко-Католицька церква та на рівні Сенату визнали акцію «Вісла» неправомірною. За мовчазною згодою польських урядовців українці отримали можливість повернутися на колишні обійстя, за умови, якщо останні не зайняли польські колоністи. Депортовані на теренах УРСР також отримали можливість відвідати спустошені землі відповідно до радянсько-польської

угоди про репатріацію від 25 березня 1957 р. Проте тогочасна дійсність не створила умов для реформування політичної системи, а тому зміни, на які очікували депортовані, були поверховими. Лише незначна кількість змогла отримати можливість повернутися на попереднє місце проживання. У наступні роки урядам як польської, так і української держав забракло сміливості визнати помилки минулого і на законодавчому рівні адекватно оцінити примусове переселення українців. Як наслідок, для депортованих по обидва боки українсько-польського кордону злочин, заподіяний більше 65 років тому, – триває і донині.

Далеким від усвідомлення та підтримки на державному рівні є питання втрати етнічно українських теренів. Державні керманічі змушені визнати політичні рішення стосовно кордонів, що визріли впродовж Другої світової війни на міжнародних конференціях і стали базовими для післявоєнного устрою світу й основою меж, у яких відродилась Українська держава. Лише скорботна пам'ять тисячів переселених нагадує про те, що споконвічні українські терени Холмщина, Лемківщина, Надсяння, Підляшшя ще донедавна були етнічно українськими, а нині – це надбання історії.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства увага політиків до долі депортованих обмежується культурно-освітніми заходами. Поряд із тим, дедалі загострюються питання політично-економічного статусу постраждалих осіб. Переселенці прагнуть отримати від вищої державної влади чіткої правової оцінки щодо подій 1944–1946 рр. і надання відповідного юридичного статусу постраждалим. В 2001 р. лемківські організації, об'єднані у Всеукраїнське товариство лемків, стали сподвижниками багатьох ініціатив щодо вирішення на законодавчому рівні питань соціального захисту, відродження культури та побуту примусово переселених українців, можливість спрощеного перетину кордону. Треба визнати, що висловлені пропозиції ще далекі від свого логічного впровадження. Законопроекти «заблукали» у довгих коридорах влади, стали заручниками політичної кон'юнктури, очікуючи слушного моменту для їхнього схвалення й застосування. Залишається невизначеним питання в рамках чинного державного та міжнародного законодавств щодо порушених майнових прав. Зокрема, самі депортовані та їхні нащадки, апелюючи до міжнародної судової практики, плекають надію на економічну компенсацію за завдані збитки.

Якщо процедура отримання статусу депортованих осіб перебуває на стадії розгляду у Верховній Раді, то економічні компенсації потребують копіткого підготовчого процесу, насамперед фахового дослідження істориків, економістів, юристів. Їхня професійна діяльність стане запорукою успіху для сотень тисяч депортованих українців у нелегкому змаганні за відновлення пограничних майнових прав. Адже у світлі євроінтеграційних процесів Української держави перед особами, які постраждали від неправомірних дій державних органів, відкриваються перспективи на відшкодування заподіяних їм збитків. Достовірне обґрунтування міри та кількості втрат на основі архівних документів сприяє забезпеченню права депортованих на справедливе відшкодування майнових збитків, завданих під час примусового переселення. Тому нагальним завданням науковців є ґрунтовне дослідження як окреслених проблем, так і в цілому життєвого шляху понад півмільйона переселенців із Польщі в історичному, демографічному, культурному й інших контекстах розвитку українського суспільства.

Найперше окреслені події потребують розгляду й усвідомлення в науковій площині. Висвітлення подій із погляду неупередженого дослідника спроможне позбавити як громадськість, так і політиків від поспішних висновків, невиправданих конфліктів та загострення міжнародних, і без того обтяжених обопільними звинуваченнями українсько-польських стосунків. Оцінка фахівця через ретроспективний погляд здатна виявити сторону, яка породила конфлікт, і очистити невинних.

*Голова Всеукраїнського Товариства «Лемківщина»
Олександр Венгринович*

ВСТУП

9 вересня 1944 р. у місті Любліні між урядами Польського комітету національного визволення і Української РСР був підписаний договір про евакуацію українців з території Польщі в радянську Україну, а громадян польської і єврейської національностей із західних областей УРСР у Польщу. Ця Угода започаткувала події, що назавжди позбавили частину етнічно українських земель їхнього національного обличчя – населення. Поза національним розвитком опинилася специфічна господарська культура лемків, холмщаків, підляшуків і надсянців, яка була тісно пов'язана з природно-кліматичними умовами в межах їхнього розселення. А українські господарства втратили економічну базу своєї діяльності – нажите з дідів-прадів майно. Це стало можливим в умовах тоталітарного беззаконня радянської держави, яка, реалізуючи свої злочинні зовнішньополітичні плани щодо узаконення західних кордонів, руками чиновників із маріонеткового уряду Польського комітету національного визволення здійснили тотальну депортацію українців за межі Польської держави з метою створення мононаціональних середовищ. Так були зруйновані осередки компактного проживання українського народу, ліквідовані етнічно-територіальні особливості лемків, холмців, підляшуків, надсянців.

В історичній літературі депортаційні процеси радянської епохи розглянуті порівняно з іншими темами достатньо широко. Однак наслідки депортації українців із Польщі у 1944–1946 рр. висвітлені фрагментарно, здебільшого бракує їхнього цілісного об'єктивного аналізу, здійсненого на основі обширної джерельної бази. Поза увагою дослідників досі залишається коло питань щодо становища переселенців у новому суспільно-політичному середовищі. Відсутність таких досліджень, зрозуміло, не сприяє відтворенню історичної справедливості, а продовжує продукувати хибні уявлення про роль та місце депортованих у розвитку українського суспільства в післявоєнний період і на сучасному етапі. З огляду на це, актуальним є конкретно-історичний, комплексний аналіз формування общини переселенців та їхнього пристосування до

нових соціально-економічних умов, зокрема в Тернопільській області.

Звуження у нашій монографії загальноісторичного питання до меж окремо визначеної області зумовлене необхідністю поглиблення дослідження, зняття ідеологічних нашарувань, встановлення істини. Адже Тернопільщина – один із тих регіонів України, де впродовж 1944–1947 рр. відбувалися значні національні, соціальні, економічні й демографічні зміни. Серед їхніх причин найвагомішими були масові переміщення населення на підставі Люблінської угоди між Польським комітетом національного визволення та Урядом УРСР. У Тернопільській області розмістили близько 35% депортованих, і вони почали становити четверту частину від усіх її мешканців, значно зміцнили трудовий потенціал, а в поєднанні з місцевим населенням утворили мононаціональне середовище. Проте й досі поза увагою залишаються масштабність і значення вкладу депортованих українців як у відродження Тернопільщини упродовж післявоєнного періоду, так і в нинішній розвиток.

Події понад 60-річної давності нероздільно пов'язані з діяльністю сьогоднішніх громадських об'єднань Тернопільщини. Приводом для цього стало масове заселення області лемківською етнографічною групою (44% від загальної кількості лемків, депортованих із території Польщі) й надсянцями (51%), котрі, розмістившись компактними групами, отримали передумови для збереження самобутньої культури. Зокрема, дуже важливий вклад Всеукраїнського товариства «Лемківщина», програмною засадою якого є відродження українського субетносу – лемків в Україні [346, с. 1]. Діяльність згаданого товариства та низки аналогічних відповідає конституційним нормам та принципам демократичної Української держави, сприяє забезпеченню всебічного розвитку особи й створює перспективи для відродження і збереження культури депортованих етнічних груп.

Розсекречені архівні матеріали відкрили нові можливості для аналізу ще невідомої широкому загалові історичної спадщини. Вони спонукали до виведення зі забуття українських локально-етнічних груп – холмшаків, підляшуків, надсянців, лемків, бойків, які внаслідок зміни їхнього географічного розташування були розпорошені між іншими субетнічними групами українців і, по суті, приречені на втрату своєї самобутньої культури. Історичні

події, котрі спричинили окреслені наслідки, стали для істориків об'єктом наукових досліджень, що в подальшому сформувало широкий спектр аспектів, які потребують глибокого вивчення. Одними з них стали дослідження особливостей розселення й адаптації переселенців на Тернопільщині, що продовжили аналіз депортації 1944–1946 рр.

Опрацювання різноманітних ракурсів запропонованої до розгляду теми нагромадило значний масив літератури, котру умовно можна розділити на чотири групи, взявши за основу поділу концептуальний підхід. Таке групування здебільшого збігається з поділом за хронологічним принципом, а у поєднанні становить основу даного історіографічного огляду. Систематизація та групування тематичної літератури дає змогу визначити аспекти проблеми депортації українців із Польщі та їхні наслідки, що певним чином висвітлені в працях науковців. Довести необхідність наукового вивчення окремих аспектів, а також виділити та піддати аналізу коло питань, котрі залишилися поза увагою дослідників.

Зважаючи на необхідність з'ясування низки аспектів розвитку українців у межах Польщі в причинно-наслідковій послідовності до першої групи належать дослідження, що відображають здебільшого події на Закерзонні напередодні й у період депортації. До них належать праці науковців 1930-х–1940-х рр., а також ті, котрі українські автори написали в еміграції.

Хронологічно історичні події, що є об'єктом дослідження, належать до радянської доби. Попри те, їхнє висвітлення тривало врозріз із ідеологічно сформованими в інтересах прокомуністичної влади тенденційними поглядами. Тому найближчі споглядачі лише побіжно згадували про переселення українців із Польщі. Як наслідок, відбувалося викривлення або замовчування фактів, що дає сучасним науковцям підстави для критичного аналізу матеріалів, опублікованих протягом цього періоду, й об'єднання їх у другу групу, що концептуально відрізняється від решти праць.

На противагу доробкам радянського періоду, в 90-х рр. ХХ ст.– на початку ХХІ ст. українські історики здійснили значну дослідницьку роботу на основі розсекречених архівних справ. Її результатом стала низка об'єктивних, позбавлених упередженості статей та монографій як у вітчизняній науці, так і за кордоном. Основу досліджень третьої групи становлять концепції, створені на підставі історичного аналізу й наукової об'єктивності на базі

документованих фактів, що докорінно змінює сутність проблеми, котру розглядаємо.

Четверта група праць – дослідження зарубіжних істориків, насамперед представників польської історичної науки. Альтернативність їхніх поглядів спонукає до пошуку консенсусу сторін у дискусії щодо визначеного в монографії об'єкта у контексті українсько-польських стосунків.

Об'єктом історіографічного дослідження є наукові праці, переконливу більшість котрих становлять доробки українських дослідників, істориків радянського періоду й альтернативні судження польських науковців. Спільно вони слугують концептуальною базою для висвітлення соціально-економічних умов депортації, розселення й адаптації українців на теренах Тернопільщини впродовж 1944–1947 рр.

Визначення території проживання українців у Польщі в історіографічних дослідженнях нероздільно поєднано з їхньою кількісною складовою, оскільки тривале перебування українських земель під владою іноземних держав, уряди котрих прагнули денационалізувати терени й асимілювати їхніх мешканців, поволі зменшувало ареал проживання українців. Перший із істориків, який пролив світло на розселення й проживання автохтонного населення на Холмщині та Підляшші, – Мирон Кордуба [392]. Науковий доробок автора хронологічно віддалений від теми монографії, але має детальний демографічний і географічний опис, що дає змогу всебічно відтворити динаміку кількісного складу цих земель. На підставі аналізу праць таких учених, як С. Томашівський, В. Охрімович, польський професор Ромер та інших М. Кордуба викрив фальсифікації національного складу населення на користь поляків. Автор розглянув соціальний розвиток українців Холмщини та Підляшшя, приділивши належну увагу освітній сфері й розвитку господарства.

**Мирон Кордуба
(1876–1947)**

**Володимир Кубійович
1900–1985**

Всебічно проаналізував ситуацію на західноукраїнських теренах відомий професор Володимир Кубійович. Зокрема, у ґрунтовному дослідженні «Географія українських і сумежних земель» (1938 р.) він поряд із географічним описом українських теренів подав історико-політичну характеристику населених українцями земель, що належали Польщі [397]. Щоправда, демографічний склад українців був визначений на північно-західних землях – Холмщині та Підляшші, а Лемківщина випала з поля зору автора. Також В. Кубійович визначив соціальну ознаку

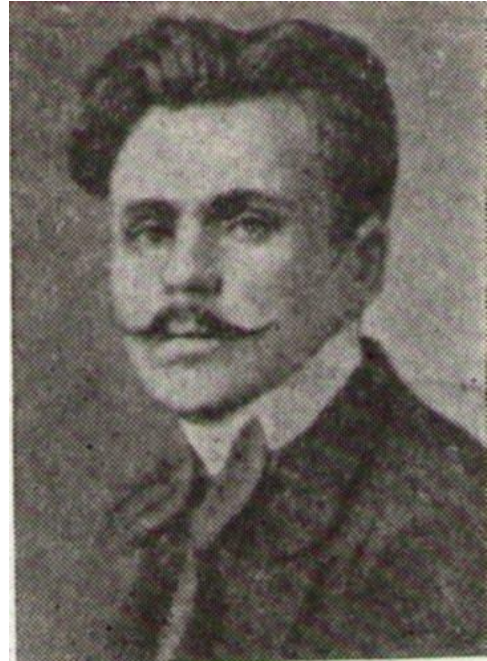
української етнографічної території – відмінний національний склад сільської та міської людності, де українці, як представники недержавної нації, переважали у сільській місцевості [397, с. 305].

У наступній праці – «Українці в Генеральній Губернії (1939–1941 рр.)» – В. Кубійович, окрім іншого, охарактеризував демографічну ситуацію на Холмщині та Підляшші напередодні й під час німецької окупації [396]. Продовжено тему в ще одному доробку автора – «Енциклопедія українознавства. Загальна частина». Це – довідкова праця, що була укладена до радянського періоду і передрукована вже у незалежній українській державі. Вона стала джерелом, яке заповнило вакуум в україністиці у порадянський час і надала цінні демографічні та соціально-економічні матеріали про українські терени у міжвоєнний період [398].

Культурно-політичне життя та господарську діяльність лемків описав доктор Франц Коковський у праці «Східними межами Лемківщини», виданій у 1937 р. У ній автор викрив значну кількість проблем, пов'язаних із провокаційною політикою польського уряду щодо надання лемкам ознак державної польської нації. Зокрема, Ф. Коковський відзначив події, котрі набували ознак масовості: протистояння між українцями (православними, греко-католиками) і латинниками, масове примусове переведення у римо-католицизм, а також незадовільний економічний розвиток регіону

як наслідок зубожіння мешканців Лемківщини [390]. Цікавою є згадка про Павлокому, котру автор охарактеризував як «...майже найсвідоміше село [390, с. 29]», жителі якого, очевидно, через свою національну свідомість, під час депортації були винищені, а для сучасників «Павлокома» стала символом етноциду українців у Польщі.

На Холмщині та Підляшші релігійне питання у поєднанні зі соціально-економічним досліджував Б. Жуків. Зокрема, автор зазначив, що північно-західні землі потерпали від осадницької політики польського уряду дещо менше, ніж решта Галичини і Західна Волинь; попри те, земельною базою для осадників тут були землі, що належали православним церквам [353, с. 3–4].

**Франц Коковський
(1885–1940)**

**Юліан Тарнович-Бескид
(1903–1977)**

Непересічне значення для дослідження окресленої теми мали наукові доробки історика, етнографа, культурного діяча Ю. Тарновича-Бескида. Як дослідник Лемківщини він вніс вагомий вклад у збереження для нащадків описів етнографічного, історичного та інших аспектів її розвитку. Першою з його праць була «Ілюстрована історія Лемківщини» (1936 р.) [458]. Під час депортації Ю. Тарнович здійснив тримісячний рейд Лемківщиною із метою «протидії більшовицькій брехливій агітації» щодо заохочення українців до переселення. Його активна політична позиція відображена в наступних працях, зокрема «На згарищах Закерзоння», яку автор видав уже в еміграції [459].

У той самий час концептуальні підходи істориків радянського періоду формувала панівна ідеологія комуністичної партії. Вони розглядали згадані складні події як прояв доброї волі радянського керівництва, котре за порозумінням із польським урядом здійснювало нібито взаємовигідне, безболісне переселення українців із Польщі.

Загалом окреслений процес не був за радянської доби окремим об'єктом дослідження. Тому в текстах, здавалося б, ґрунтовних праць усе, що пов'язане з переселенням українців із Польщі, обмежувалося кількома реченнями. Автори визнавали факт переселення, але не коментували ні причин, ні наслідків цього. Окреслені події розглядали здебільшого з погляду зовнішньої політики. Згадки про них трапляються, зокрема, у дослідженнях таких істориків, як І. Євсєєв [352], Ф. Зуєв [358], І. Кондюба [291], І. Боголепова [308] та В. Парсаданова [453]. Наукові доробки висвітлювали спектр польсько-радянського співробітництва, уникаючи проблемних міжнаціональних питань. Адже дослідники дотримувалися принципу встановлення польсько-радянського кордону, що визначив за наполегливою настановою московського уряду Польський комітет національного визволення. Згідно з цим принципом, польські землі передавали Польщі, а українські – радянській Україні, а відтак підстав для претензій сторін не могло бути [352, 358, 391, 309]. Винятком із цього стала монографія В. Парсаданової, де авторка серед іншого проаналізувала ставлення радянської влади до поляків на західноукраїнських землях та його наслідки [453].

Для згаданої групи праць цінними є дослідження, що послужили фоном для висвітлення теми монографії, але не дають ґрунтовної інформації про об'єкт дослідження. Серед них – оглядово-інформаційні комплексні роботи, в яких ідеться про радянську епоху. Це, зокрема, «Історія Української РСР» (Т. 8, 1979 р.) [362], «Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область» [524], «Історія селянства УРСР» [363], «Історія народного господарства Української РСР» [364]. Написані в ідеологічно дозволених рамках, ці праці відтворюють тло, необхідне для вивчення проблем розселення й адаптації українців у нових суспільно-політичних та соціально-економічних умовах, але потребують критичного підходу. Адже у них насильницьку депортацію українців упродовж 1944–1946 рр. цинічно

охарактеризовано як «...відносини нового типу між Радянським Союзом і державами, які ставали на шлях соціалістичного розвитку», а наслідки депортації названо, нічим іншим, як процесом, що «...відповідає принципам ленінської національної політики», котрий «...був здійснений у дусі братерства й дружби народів» [362, с. 71].

Чимало радянських дослідників присвятили праці перетворенням в економічній і соціальній сферах, освіті й культурі краю напередодні війни та у повоєнні роки. Як типові й найгрунтовніші можна виділити роботи М. Арсентєва, М. Івасюти, В. Варецького. Радянські історики змушені були беззастережно визнавати прогресивність однопартійної системи, стрімке економічне піднесення як результат адміністративно-командної планової системи, розквіт духовної сфери вважати похідною нової ідеології. З огляду на встановлені ідеологічні рамки, трагічні обставини, у котрих переселенці в УРСР перебували після депортації, залишилися поза увагою дослідників.

Історики В. Варецький та І. Богодист охарактеризували соціалістичні перетворення в західних областях УРСР напередодні Другої світової війни та у повоєнні роки [308; 318]. Автори, зокрема, визначили основні напрямки соціально-економічних змін, які відбулися на території західних областей УРСР, порівнюючи їх із розвитком у складі Польщі. Науковець Н. Арсентєв у праці «Процесс формирования советского промышленного рабочего класса в западных областях УРСР (1946–1960)» зробив висновок стосовно Тернопільщини, зазначивши, що економіка розвивалася за вираженням сільськогосподарським напрямом, і пов'язав це з незначним відсотком міського населення порівняно з рештою західноукраїнських областей [290], уникаючи дослідження причин, що сприяли згаданому явищу. Аналогічні вади мала праця В. Маланчука, який, оминаючи депортаційно-переселенські акції тоталітарного режиму 1940-х–1950-х років, зробив висновок, що організатором вирішення національного питання в західних областях УРСР стала Комуністична партія. У результаті її «мудрої політики» в регіоні нібито запанували ідеї інтернаціоналізму та дружби народів [434; 435].

Концептуальні ідеї радянської доби мали негативну проекцію на краєзнавчі дослідження. Авторські доробки були здебільшого позбавлені викладу самостійного бачення, відображали події за

принципом партійності й класового підходу. Зокрема, за авторством М. Івасюти вийшла у світ низка історичних досліджень, де висвітлено переважно питання економічних наслідків становлення радянської влади на Тернопільщині [359; 360]. Загалом політичний догматизм унеможлиблював об'єктивне дослідження подій, пов'язаних із переселенням українців із Польщі в 1944–1946 рр. Тому доробки цього періоду треба аналізувати критично; при їх опрацюванні слід мати на увазі те, що низку проблем і труднощів, які були в УРСР, автори у даних працях не виправдано замовчували.

Слід зауважити, що краєзнавчі праці написані в переломний час, на зорі незалежної України, були характерні продовженням тенденцій замовчування значення й ролі переселенців у Тернопільській області. Так, у краєзнавчій розвідці Л. Городницького й І. Зінчишина «Мандрівка по Теремовлі і Теремовлянщині. Історичний нарис», лише опосередковано згадують взаємопереселення українців і поляків [341], що не відображає історичної дійсності, адже згадані події змінили населення Теремовлянського району на 75%.

Ситуація замовчування окреслених явищ тривала до 1990-х рр. Одночасно різкій, необґрунтованій критиці були піддані дослідження західних науковців. Тим часом історики діаспори, маючи мінімальні можливості доступу до архівних матеріалів, розглядали їх із інших теоретичних позицій, які в цілому забезпечували свободу творчого пошуку. В монографії «Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984 рр.)» [464] Мирослав Трухан, здебільшого на основі польських джерел, довів фальсифікації, до яких вдався польський уряд при визначенні чисельності населення вздовж східного кордону Речі Посполитої. Він критично проаналізував польську історіографію стосовно кількісної складової українців напередодні їхнього виселення і виявив розбіжності, що коливалися від 200 тис. до 1 500 тис. осіб [464, с. 1–8].

Аналізуючи політичні обставини депортації 1944–1947 рр., М. Трухан використовував польські джерела, свідчення польського цивільного населення та військових. Політичні умови депортації, що він висвітлив, і загальні висновки згодом були підтверджені у працях інших авторів, які опирались у дослідженнях на українські джерела.

Значним доробком щодо українсько-польських стосунків на східному порубіжжі Речі Посполитої представлена польська історична наука. Зокрема, праці Владислава Філяра (Władysław Filar), Єви і Владислава Семашків (Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko), де автори висвітлили переселення як необхідне зло, неминучий засіб запобігання «українській загрозі» [281; 288]. Дослідження українсько-польських стосунків і виселення українців продовжив Вальдемар Войцех Беднарський (Waldemar Wojciech Bednarski) у монографії «Tak było na ziemi tomaszowskiej, postawy mniejszości narodowych w latach 1921–1947» («Це було на землі Томашівській. Стосунки представників етнічних меншин в період 1921–1947 рр.») [277]. Автор дослідив складне питання про взаємини етнічних меншин, зокрема українців, на Томашівщині впродовж кількох періодів: під час відродження Польщі (1921–1939), німецько-радянської окупації 1939 р. і в новій політичній ситуації впродовж 1944–1947 рр. Він звернувся до аналізу причин операції «Вісла» як останніх подій, що припинили існування української національної меншини в межах Польщі на східному порубіжжі.

Мечислав Добржанський (Mieczysław Dobrzanski) через призму подій, за яких поляки зазнавали втрат під час Другої світової війни й у повоєнний час, аж до операції «Вісла», в праці «Gehenna Polaków na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1948» («Пекло поляків на Жешувщині в 1939–1948 рр.») зробив спробу виправдати переселення українців зі східних теренів Польщі, звинувачуючи у причинах цих подій УПА за, нібито, злочинні дії [279]. Не оминув україно-польські відносини і значення діяльності УПА Станіслав Ястрижебський (Stanisław Jastrzębski) у дослідженні «Samobrona polaków na kresach południowo-wschodnich II RP w latach 1939–1946» («Самооборона поляків на південно-східному прикордонні II Речі Посполитої у 1939–1946 рр.») [282]. Автор кваліфікував діяльність УПА на південно-східній частині Польщі як війну варварства і жорстокості, цим самим виправдовуючи виселення українців. Не відхилився від обраного напрямку дослідник і в наступній праці: «Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947» («Геноцид українських націоналістів над поляками на Люблінщині впродовж 1939–1947 рр.») [283].

Діаметрально протилежний погляд на причини, хід і наслідки українсько-польського протистояння репрезентувала інша група

польських істориків. Зокрема, Євгеній Місило (Eugeniusz Misilo) та Роман Дрозд (Roman Drozd) вважають рішення про переселення українців необґрунтованою репресією з боку комуністичного керівництва. Останній із них у низці праць на прикладі історичних подій спростував образ українців як «різунів», довів, що українське населення постраждало від антиукраїнської політики польського уряду [280]. Водночас Є. Місило у праці «Repatriacja czy deportacja: ukraińców z Polski do ZSRR (1944–1946)» («Репатріація чи депортація українців із Польщі до УРСР (1944–1946)») на підставі низки документів довів, що польська держава застосувала політику жорстокого та бруталного вигнання українців із їхніх прабатьківських земель – депортацію, що у даному випадку означала легалізовану форму примусового переселення [285].

Цікавою для дослідження обраної теми стала монографія Маріуша Даріуша Беднарського (Mariusz Dariusz Bednarski) «Z dziejów przenian społeczno-gospodarczych i politycznych w powiecie Tomaszowskim w latach 1944–1947» («З історії соціально-економічних і політичних перетворень у Томашівському повіті в 1944–1947 рр.») [271]. У праці автор проаналізував земельну реформу, проведення референдуму, вибори до законодавчого Сейму і не оминув події переселення українців із повіту, де звинуватив у вбивствах, пограбуваннях, безчинствах на цих теренах червоноармійців.

Прагнучи дійти порозуміння щодо причин і наслідків україно-польських конфліктів, науковці організували численні конференції, семінари. Під час дискусій у відкритому спілкуванні вчені аргументовано доводили свої погляди, вислуховували зауваження опонентів. Зокрема, в такому режимі працювали учасники низки міжнародних семінарів під загальною назвою «Україна – Польща: важкі питання». За матеріалами доповідей і дискусії, що виникала при їхньому обговоренні, сформувавши збірники наукових статей, котрі стали цінним доповненням для формулювання деяких гострих питань у монографічному дослідженні [488–491].

Одним із перших у незалежній Україні депортацію 1944–1946 рр. досліджував доктор історичних наук, професор Володимир Кучер. За його авторства у 1993–1998 роках вийшла низка публікацій, котрими він розпочав вивчення виселення та розміщення у межах УРСР депортованих українців. Дослідник

порушив, зокрема, важливі питання щодо «добровільності» процесу переселення, його ходу та розміщення українців із Польщі в південних регіонах УРСР [400–405]. Паралельно з науковими розробками В. Кучера спеціальні дослідження у низці статей щодо процесу депортації опублікували науковці: Костянтин Кондратюк (у співавторстві з Ю. Киричуком та І. Лучаківською) [367], Андрій і Данило Салюк [470], Петро й Тетяна Федорчаки [493], Христина Довгалюк [348], Роман Кабачий [365, 366] та інші.

Першими монографіями стали праця Ольги Буцко та низка робіт Володимира Сергійчука. Зокрема, у працях «Україна–Польща: міграційні процеси 40-х років» (О. Буцко, 1997 р.) [315], «Трагедія українців Польщі» [272], «Депортація поляків з України» [477], «Наша кров – на своїй землі» [476] (В. Сергійчук, 1996, 1997, 1999 рр.), депортація українців у 1944–1946 рр. розглянута як самостійне історичне явище. Автори здійснили дослідження на нових концептуальних засадах, що докорінно змінило тлумачення проблеми порівняно з усталеним за радянських часів. Поряд із суспільно-політичними обставинами та умовами депортації автори розглянули аспекти, що стали її наслідками: соціально-економічні умови адаптації переселенців, культурно-психологічна адаптація, міграція зі східних та південних областей УРСР.

Одночасно зі зазначеними авторами депортацію українців досліджувала історик Тетяна Гонтар. У низці статей вона розглянула широке коло соціальних, економічних та політичних питань. Зокрема, у наукових статтях довела примусовість переселення українців із Закерзоння [336], вплив української церкви і священників на паству під час виселення, подала історіографічний аналіз [335], висвітлила становище переселенців із Польщі у південних та східних областях УРСР у 1944–1946 рр. [338]. Побіжно розглянув розселення українців із Польщі історик С. Ткачов у монографії «Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр.» [462].

Широкий спектр питань стосовно політичних та соціально-економічних умов переселення українців дослідив історик В. Кіцак. Він у 2002 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою «Депортація українців з Польщі в УРСР та їх соціально-економічна адаптація» [514], а також висвітлив основні напрямки свого дослідження у низці статей [371–380]. Дисертант присвятив безпосередньо соціально-

економічним умовам третій розділ дослідження, де проаналізував деякі аспекти умов адаптації та визнав, що «життя закерзонців у новій батьківщині було зовсім не таким безхмарним і «райським» [514, с. 178]». Він акцентував, зокрема, на негативному ставленні місцевого населення до переселенців унаслідок своєрідної реклами їх по радіомовленню й у пресі, першочерговій підтримці переселенських колгоспів, допомозі евакуйованим за рахунок місцевого населення і надання їм майна репресованих у порядку взаєморозрахунків.

Усі згадані автори відзначили незадовільний рівень житлово-побутового й економічного забезпечення і, як наслідок, масову втечу переселенців зі східних та південних областей УРСР у західні, чи на місця попереднього розселення в Польщу, чи те, що вони «...по декілька разів змінювали місце проживання, доки повністю не втратили своє майно і, нарешті, змушені були десь осісти» [315, с. 137].

Привертає увагу, що серед досліджень переважають ті, предметом розгляду котрих є політичний ракурс даної проблематики. На цьому фоні лише фрагментарно висвітлені аспекти, що були життєво важливими для кожної депортованої української родини – майнові, економічні. До таких належать, зокрема, праці Ю. Сороки та Ю. Шаповала [480; 498]. Перший із авторів, досліджуючи польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944–1947 рр., за основу дослідження взяв суспільно-політичні обставини, а на їхньому тлі як похідний – економічний чинник. Політичні обставини депортації породили, як наголосив автор, «незліченні напади з метою пограбування, з боку не тільки місцевого цивільного населення, а й мешканців найдалших околиць, а також підрозділів місцевої міліції й елементів, які підшиваються під міліцію» [349, с. 341; 350].

Продовжили дослідження депортації та умов розміщення в УРСР П. Шафран («Депортація колишніх червоноармійців») [468] й О. Савчук («Чужі серед своїх. Доля депортованих українців у Холмщині») [500]. Поряд із зазначеними негативними фактами депортації О. Савчук наголосив на значних розмірах реміграції з УРСР у Польщу.

Реалізацію Угоди про евакуацію українського населення 1944–1946 рр. досліджував професор С. Макарчук, розглянувши різні аспекти цих подій. Зокрема, автор дав політичну оцінку Угоді про

евакуацію від 9 вересня 1944 р., описав політичні та економічні умови виселення поляків, розміщення й побутове влаштування переселенців із Польщі в Україні у 1944–1947 рр. [416–419]. За його науковим керівництвом була підготовлена кандидатська дисертація на тему «Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України)» аспірантки Наталії Данилихи [513]. Авторка зробила спробу проаналізувати політичні аспекти та соціально-демографічні наслідки переселення, побутове облаштування й соціальну адаптацію переселенців із Польщі.

Українсько-польські відносини загалом і в період депортації зокрема, стали об'єктом дослідження історика Л. Зашкільняка. Вчений проаналізував політику польської влади щодо українців у 1944–1947 рр., наслідки депортації українців і поляків, а також розкрив історіографічні аспекти українсько-польських стосунків у ХХ ст. [354–356].

Після тотального виселення українців за межі Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя згадані землі стали об'єктом історичного дослідження. З цих позицій ретроспективне відтворення втрачених етнографічних теренів і самобутньої культури населення, яке мешкало тут, актуалізувалося. Зокрема, значним здобутком серед праць, що вітчизняні автори створили в галузі етнографії, став колективний доробок «Лемківщина» (1997 р.) [413]. Комплексне дослідження авторів у збірці формує образ лемків – представників однієї з гілок українського народу на його історичній батьківщині. Подана у збірнику інформація стосовно історичного та господарського розвитку краю, а також депортації українців із Лемківщини стала вагомим доповненням матеріалів для формування дисертації в її цілісному вигляді.

Значно більше розвідок сучасні науковці присвятили історії Холмщини та Підляшшя. Це, зокрема, праці таких учених, як Ю. Макар, М. Горний, Є. Пастернак, І. Винниченко [321; 322; 343; 344; 418; 449]. І. Винниченко на основі матеріалів українських часописів, що виходили на Берестейщині, Підляшші та Холмщині у першій половині ХХ ст., висвітлив маловідомі сторінки політичного, громадського, культурно-освітнього та релігійного життя місцевого українського населення. Кінцевим періодом його дослідження стало виселення українців із території Польщі в 1944–1947 рр. У Монографії професора Ю. Макара «Холмщина і

Підляшшя в першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика» та низці статей висвітлено, поряд із політичними обставинами, підвищення рівня освіти та діяльність економічних установ як результат національного відродження українців під час Другої світової війни, а також комплексно досліджено демографічні й політичні аспекти [418; 419–427]. Є. Пастернак проаналізував політичну ситуацію, що склалася на Холмщині та Підляшші під час депортації, при цьому вказавши на масові грабунки українських родин у ході виселення [449, с. 326–327]. Останній аспект став консолідуючим у всіх згаданих працях; автори одностайно визнали спричинене евакуацією економічне зубожіння наслідком безправ'я українців під час виселення. У монографії М. Горний через хронологічну товщу ХХ століття дослідив розвиток холмсько-підляської гілки української нації як цілісного етнокультурного організму, незалежно від того, де вони перебувають: чи на прабатьківських землях, чи після депортації розсіяні в усій Україні [343].

Динаміку кількісних змін у етнічних межах українського народу дослідив через призму історії сучасний науковець географ Сергій Чорний. Серед його праць визначне місце у дослідженні демографічного аспекту зайняла монографія: «Українці в Євразії» [496]. У ній автор на підставі низки переписів, проведених у державах, до яких належали українські землі, проаналізував демографічні зміни впродовж 1897–1990-х рр. Крім того, С. Чорний уклав довідникову працю «Національний склад населення України в ХХ сторіччі» [527], що значно полегшує порівняльний аналіз кількісного складу українських земель у різні часові проміжки.

Демографічна складова покладена в основу дослідження Наталії Кривоногової «Етнічна ситуація на Холмщині і Підляшші» [394]. У цьому ж руслі працювали науковці, котрі досліджували українські етноси в історико-географічному контексті, – В. Романцов, географ Ф. Заставний, уже згадуваний історик В. Сергійчук [456; 478; 525; 526]. Зокрема останній із авторів вказав на свідоме сприйняття з боку українців, які перебували у межах Польщі, їхньої національної приналежності й прагнення до возз'єднання з рештою українських земель [478, с. 137–138].

Інформативними джерелами для написання монографії стала низка збірників статей. Зокрема, за редакцією академіка Ярослава Ісаєвича у 2003 р. вийшов збірник «Волинь і Холмщина (1938–

1947). Польсько-українське протистояння та його відлуння». Я. Ісаєвич, як один із авторів поданих у збірці статей, охарактеризував соціальний і культурний розвиток українців у Грубешівському та Холмському повітах [323, с. 77–85]. Тритомний збірник «Депортації українців та поляків: кінець 1939–початок 1950-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)), укладачем котрого був професор Ю. Сливка, акумулював та висвітлив інтелектуальну діяльність великої когорти науковців, свідків тих подій, увів у науковий обіг значну кількість архівних документів [260; 261]. Узагальнюючою є колективна праця «Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність» за редакцією В. Наулка, де висвітлено динаміку етнічного складу населення України впродовж ХХ століття [351].

Згідно з указом Президента України та ухвалою Президії НАН України 2007 р. в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України створено Центр дослідження польсько-українських відносин. Результати діяльності науковців цього Центру відображені у наукових збірниках. Один із них присвячений депортаціям із території Польщі впродовж 1944–1951 рр. [488]. У книзі вміщено матеріали досліджень, що розкривають передумови, хід і наслідки депортацій українців та поляків, а також зроблена спроба подолання історичних стереотипів і формування нової якості польсько-українського співробітництва на рівні держав та соціумів у контексті політичних змін кінця ХХ–поч. ХХІ ст.

Із метою всебічного висвітлення теми в даній роботі використано наукові праці, через призму яких досліджено питання, що розкривають соціально-економічну адаптацію та інтеграцію переселенців у політичну систему УРСР. Зокрема, це загальні праці, в яких відображені певні аспекти розвитку західноукраїнського регіону в другій половині 1940-х–1950-х рр.: зміни соціально-професійної структури населення Тернопільської області, процес колективізації у Західній Україні, місце та роль інтелігенції в радянському суспільстві тощо. З-поміж них виділяються як найгрунтовніші праці науковців О. Гаврилюка [325], С. Герегової [328], В. Гулая [330–334], П. Когути [381], О. Малярчука [428–429], Т. Марусик [436–439].

Своєю чергою місце та роль депортованих у польському, а після депортації – в радянському соціумі аналізували історики – лемки за походженням. Так, автори твору «Хто ми, лемки...» Іван Красовський і Дмитро Солинко доводили хибність тверджень

деяких польських учених щодо польського походження лемків [395]. Не оминули вони і теми депортації, де, серед іншого матеріалу, подали короткий нарис суспільно-культурного життя депортованих на теренах УРСР, стверджуючи, що нова обстановка спричинила поступове зникнення в середовищі лемків, «розсіяних» на різних землях, їхніх етнографічних особливостей [395; с 36]. Із цим не погоджується авторка монографічного дослідження (див. Розділ I, §§ 1.2, 1.3). Адже, розмістившись на території Західної України, зокрема в Тернопільській області, лемки і донині зберігають свою колоритну культуру, про що свідчать, зокрема, діяльність створеної організації «Лемківщина», щорічні фестивалі «Лемківська ватра», вихід низки періодичних та інших видань.

Певна інформація для дослідження теми подана в історико-етнографічних, краєзнавчих, мемуарних збірниках, об'єктом яких є Тернопільщина. До них належать, зокрема, праці В. Лаби «Історія села Оріховець» [408], Б. Савки «Копичинці. Мандрівка через століття» [467], Я. Федик «Роки і люди. Місто Козова за півстоліття (1944–1994)» [492], Б. Новосядлого «Екскурс у минуле на хвилях любові» [445], Г. Грещука «Так поставало Тернопілля» [345]. Але у жодній із згаданих праць належно не висвітлені місце і значення переселенців у розвитку населених пунктів. Автори лише констатували факт взаємопереселення поляків та українців, уникаючи висвітлення як причин, так і наслідків цього.

Отже, аналіз наукових праць, систематизованих на основі концептуально-хронологічного підходу, виявив низку питань, що ще не були достатньо висвітлені у наукових дослідженнях. Зокрема, опрацьована література не дала однозначної відповіді стосовно кількісного складу населення української національності та меж компактного їхнього розміщення у межах Польщі напередодні й під час депортації. Недостатньо висвітлене принципове питання щодо: соціально-економічних змін у середовищі депортованих українців у місцях нового розселення. Нема викладу наслідків переселення депортованих українців для тих регіонів, адміністративно-територіальних утворень, де вони розмістилися. Таким чином, зібраний і систематизований масив літератури тільки частково створює уявлення про об'єкт та предмет дослідження й розкриває їхній зміст.

* * *

Основним джерелом дослідження соціально-економічних умов депортації, розселення й адаптації українців на Тернопільщині стали документи і матеріали, що збережені у спеціалізованих установах: Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державному архіві Тернопільської області (ДАТО), архівах державних установ обласного і районного рівнів (архів фінансового відділу Збаразького районного виконавчого комітету, архів Тернопільського обласного центру зайнятості (АТОЦЗ)). Загалом джерелом для дослідження окресленої теми стали матеріали 183 справ, інформація, зібрана при опитуванні понад 20 свідків тих подій, збірники опублікованих документів із як вітчизняних, так і зарубіжних (польських) архівів, тогочасної періодики.

За змістом і формою викладу архівні документи можна поділити на кілька груп. Першою з них є формально виражені джерела – законодавчі та нормативно-правові акти, накази, постанови союзного й республіканського урядів щодо депортованих із території Польщі. На їхній основі формувалися вектори діяльності державних структур, спрямовані на забезпечення певних соціально-економічних умов під час депортації й адаптації переселенців у місцях нового розселення. Зокрема, найважливішими серед нормативних документів були Угода про евакуацію від 9 вересня 1944 р., «Інструкція щодо здійснення Угоди між Урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян із території УРСР» [38], постанови щодо організації та роботи Управління з евакуації при РНК УРСР [117], забезпечення господарсько-побутового влаштування депортованого з Польщі українського населення [118], пільгове оподаткування, виділення товарів широкого вжитку для гостро потребуючої категорії депортованих із Польщі українців, надання одноразової допомоги тощо [116]. Таку інформацію зберігають у фондах ЦДАВО України: фонд 4959 – листування з Міністерством продовольства та торгівлі УРСР [45], фонд 4626 – довідки Управління з евакуації щодо порядку повернення посівів, що залишили в Польщі

господарства українців, переселені у західні та східні області УРСР, довідки управління про пільги для переселенців [83]. У ЦДАГО України у фонді 1 є копія Угоди від 9 вересня 1944 р. про евакуацію українського населення з території Польщі й громадян польської та єврейської національностей із території УРСР [100], матеріали про організацію і роботу Переселенського управління при РНК СРСР, постанови Уряду УРСР, довідки, доповідні записки, плани-заявки, листи тощо [38].

Переважає більшість джерел не мали публічного призначення, їх застосовували здебільшого в діловодстві певних установ, організацій та відомств у межах їхніх повноважень; це – постанови, розпорядження, накази, інструкції, роз'яснення, звіти, доповідні, листування, телеграми тощо. Документи цієї групи становлять основу нашого дослідження. Своєю чергою, окреслені джерела систематизовано відповідно до завдань дослідження; при цьому авторка базувалася на почерговому висвітленні тих аспектів, що були недостатньо розглянуті в науковій літературі й потребують поетапного висвітлення для формування цілісного предмета дослідження:

- територія проживання українців у межах Польщі та їх кількісна складова напередодні й під час виселення в УРСР;
- розвиток соціальної структури та господарства українців у специфічних природно-кліматичних умовах;
- хід депортації і матеріальні збитки, завдані родинам українців неправочинними діями договірних сторін;
- особливості соціально-економічних умов розселення і значення депортованих для Тернопільщини;
- діяльність управлінських структур радянської влади щодо забезпечення соціально-економічних умов адаптації переселенців;
- фінансово-матеріальне забезпечення родини відповідно до Угоди про евакуацію та постанов уряду УРСР.

Широкий спектр питань розкриває фонд Головного управління у справах евакуації при РНК УРСР (4959), зокрема демографічний склад українців у межах Польщі та зони їх компактного проживання, господарство, побут, соціальні особливості. За іронією долі, установа, котра згідно з функціональними обов'язками була покликана припинити перебування українців у межах Польщі, створила незаперечні докази існування на історично-українських теренах корінного етносу з домінуванням у місцях компактного

проживання, що впродовж міжвоєнного періоду прагнула заперечити польська влада.

Окрім цього, районні уповноважені уряду УРСР склали для Управління з евакуації детальний звіт. У ньому поряд із адміністративно-територіальним поділом описані території, де мешкали українці; при цьому наголошено, що під натиском поляків межі проживання українців поволі зменшувались, оскільки їх наполегливо витісняли на менш продуктивні землі [46]. На цьому фоні автори звітів одноставно стверджували про відмінність економічного становища польських та українських господарств.

Структуру освітніх закладів описав, зокрема, районний уповноважений Володавського повіту, зазначивши, що лише незначна кількість дітей із українських родин відвідували школи [56]. Така інформація, а також дані про освіту, промисловість і, власне, про організацію роботи з евакуації українців і пов'язаної з цим політичної ситуації в повітах, хід депортації зі Закерзоння є у доповідних записках районних уповноважених, пояснювальних записках до підсумкових звітів районних уповноважених, у підсумкових звітах, актах про закінчення роботи з евакуації українського населення [57–60].

Не менш тяжким випробуванням, що випало на долю переселенців, була тривала дорога до місць призначення. Українські родини перевозили у відкритих вагонах у холодні місяці року, чим були викликані висока смертність людей і значний падіж тварин [44]. Так, умови транспортування, людські й матеріальні втрати під час переселення не залишилися не задокументованими; вони висвітлені, зокрема, у фондах ЦДАВО України (Ф. 2) і ЦДАГО України (Ф. 23, 30) – у телеграмах щодо питань евакуації українців із Польщі, а поляків – із УРСР [21; 30].

Значний масив справ у фондах ЦДАГО України присвячений депортації та розселенню переселенців. Частина архівних документів була залучена до наукового обігу, але багато залишилися без належної уваги. Останні стали вагомим джерелом при розробленні комплексу питань про соціально-економічні умови розселення й адаптацію депортованих на Тернопільщині. Так, у стенограмах нарад при уповноваженому Уряду УРСР у робочому режимі розглядали практичні механізми виконання Угоди, визначали першочергові завдання щодо «заохочення» українців до переселення, обговорювали роль економічних чинників тиску на

них [16; 17]. Стенограми висвітлили низку проблемних питань, що виникали при депортації українців, але у наступній документації їх замовчували або приховували [26].

Наступна група архівних джерел висвітлює діяльність виконавчих органів, спрямовану на формування певних умов для пристосування депортованих на території УРСР і Тернопільської області зокрема. Формою викладу цього аспекту стали постанови виконавчої вертикалі, рішення місцевих органів, роз'яснення, інструкції, листування між виконавчими органами різних рівнів та відділів, довідки, звіти, пропозиції тощо. У фонді Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР (ЦДАВОВ України; Ф. 2) у справі 2626 є плани та листування щодо внутрішнього й республіканського розміщення переселенців [39], доповідні записки управління щодо результатів перевірки виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 2825 від 3 грудня 1948 р. «Про господарське влаштування переселенців, які прибули з Польщі, та проведення з ними взаєморозрахунків» [41], довідки Управління з евакуації стосовно стану взаєморозрахунків із переселенцями з Польщі та Чехословаччини за майно, що вони залишили на попередньому місці проживання; звіти, довідки, зведені таблиці відділів із розселення при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих УРСР щодо господарського влаштування переселенців та проведених із ними розрахунків за майно, залишене на попередньому місці, довідки й зведені відомості Управління з евакуації стосовно перевірки описів майна переселенців із оригіналами і виявлення підроблених документів від 1 січня 1947 р. до 10 травня 1949 р. [97; 98; 99; 100; 101].

Найповніше процес розселення депортованих українців у Тернопільській області відображений у фонді обласного комітету Комуністичної партії (ф. П-1) ДАТО, яка безпосередньо займалася контролем за їхнім розміщенням і адаптацією через створений у 1944 р. відділ із евакуації на чолі з І. Жученком. Значний обсяг інформації партійного фонду зберігають звітні документи, де описані заходи щодо створення умов розселення та пристосування до нового соціально-економічного й політичного середовищ. Це, зокрема, матеріали стосовно виселення польських громадян із території області та розселення родин українців, евакуйованих із території Польщі [132], плани розселення [151], довідки про виконання постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про господарське

влаштування та роботу серед українського населення, яке прибуло з Польщі в Тернопільську область [161], залучення переселенців у колгоспи [162] тощо.

Окрім того, на обласному рівні контроль за влаштуванням депортованих було доручено Тернопільському обласному виконавчому комітетові (фонд р-1833). До функціональних обов'язків цих установ належали керівництво та контроль за влаштуванням переселенців; тут акумулювали дані, отримані зі сільських рад, райвиконкомів і райкомів партії [151]. Як результат, у фондах є узагальнюючі матеріали у вигляді зведених таблиць, звітів, збірних документів щодо житлово-побутового, фінансового забезпечення, постачання товарів першої необхідності, а також масово-політичної роботи [153].

Серед основних джерел адаптації і загалом існування депортованого сільськогосподарського населення були земельні наділи, присадибні ділянки та житлові приміщення. Землезабезпечення і господарське влаштування переселенців належали до компетенції земельного відділу при облвиконкомі, котрий функціонував у системі виконавчої вертикалі. У цьому відомстві збирали з відділів районних виконавчих комітетів інформацію у вигляді звітів, доповідних, запитів, а також листувалися з керівними та підзвітними установами, приймали скарги, заяви, пропозиції від переселенців із найважливішого для них питання – земельного. Всю цю документацію зберігають у фонді Тернопільського обласного відділу землекористування та сівозмін управління сільського господарства (р-2129). Окрім цього, тут є інформація про кількість будинків та земельних наділів, присадибних ділянок, що залишили поляки, котрі вибули впродовж 1944–1946 рр., і розміри земельних наділів, які отримали депортовані [108–112].

У фонді Фінансового відділу виконавчого комітету Тернопільської обласної Ради народних депутатів (р-290) зібрані документи щодо фінансового відшкодування сім'ям переселенців, надання позичок, виплат і компенсацій тощо [107]. До обов'язків фінансового відділу щодо депортованих належали: фінансове прогнозування витрат чи надходжень залежно від кількості переселенців [105], ініціатива фінансових запитів відповідно до планів розселення [106], контроль за поточними витратами [159].

У цьому ж фонді є інформація стосовно одного з аспектів, гарантованих Угодою про евакуацію, – пільгове оподаткування. Оскільки податкова політика перебувала у віданні Фінансового відділу РНК СРСР, постанову щодо пільг було прийнято на всесоюзному рівні та продубльовано на республіканському. Цю постанову мали реалізувати у секторі податків й оборотів фінансового відділу Тернопільського виконкому. Аналіз робочої документації згаданого сектору дає змогу простежити податкову політику в області, зокрема щодо депортованих [105–107]. Водночас загальні тенденції оподаткування переселенців у західних областях відображені у ЦДАГО України (Ф. 23). Тут зберігають листування Львівського фінансового відділу з Фінансовим управлінням при РНК УРСР щодо скасування пільг на податки переселенцям, які займаються ремеслами і торгівлею [32].

Про стан взаєморозрахунків із переселенцями за залишене у Польщі майно йдеться у низці документів центральних архівів. Зокрема, у справі 3817 фонду 2 ЦДАВО України розкрито механізм розрахунків із переселенцями за залишене майно, а у справі 3816 – пояснювальні листи щодо встановлення обсягів виплати одноразової грошової допомоги [42; 43]. Крім того, ці фонди містять важливу місцеву інформацію у вигляді телефонограм, донесень із місць, достовірно характеризуючи гострі ситуації, що виникали під час розміщення та пристосування депортованих [39; 40].

Господарським облаштуванням родин переселенців та фінансовим відшкодуванням для них на районному рівні займалися фінансові відділи районних виконавчих комітетів. У архівних фондах цих установ є поіменні реєстри, де зазначені родини, з якими проводили взаєморозрахунки. Аналіз цих документів, зокрема матеріали архівного фонду Збараського райфінвідділу, викрив упереджене ставлення влади до депортованих – за майновою ознакою, коли заможніших господарів позбавляли можливості отримати належну їм компенсацію [183].

У фонді архіву Тернопільського обласного центру зайнятості зберігають матеріали, що акумулювали відділ із переселення та відділ розподілу робочої сили Тернопільського облвиконкому, в т. ч. матеріали з евакуації польського населення та реєстр осіб, які отримали акти-накладні й описи майна; списки переселенців, які взяли позичку в сільгоспбанку впродовж 1945–1947 рр., і дані про

платіжоспроможність цих осіб щодо погашення кредиту; перелік переселенців, майно котрих при розрахунках не підлягало компенсації, оскільки було спалене під час військових дій. А також перелік переселенців, які отримали дублікати актів-накладних, і котрим відмовили в їхньому отриманні; списки мігрантів, які прибули зі східних областей на Тернопільщину впродовж 1946, 1949–1952 рр. [177–182].

Частина документів, що прямо не стосуються переселенців, але створюють уявлення про умови середовища, в яке потрапили депортовані українці, – становить наступну групу архівних джерел. Це, зокрема, статистичні дані про ціни на сільськогосподарські товари на колгоспних ринках, стан тваринництва в Україні, у т. ч. в Тернопільській області, постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, ЦК КП(б)У і РНК УРСР про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір у західних областях, матеріали з питань користування землею в західних областях УРСР тощо [152; 155; 157].

Загальний економічний стан післявоєнної Тернопільщини відображає фонд Тернопільського обласного комітету Компартії України (п-1). Так, відомості про становище у звільнених від німецьких окупантів районах Тернопільської області є у справах 101 та 107, де акцентовано, зокрема, на винищенні приватного житлового фонду в населених пунктах області [130].

Характерні для західноукраїнських областей соціальні тенденції, з якими зіткнулися переселенці, були виявлені у низці документів ЦДАГО України й ДАТО: колгоспне населення УРСР та його участь у колгоспному виробництві й оплата трудоднів у 1940–1944 рр., довідки про кількість інструкторів ЦК КП(б)У і статистичні дані про висунення партійних, радянських та господарських кадрів із місцевого населення в західних областях, звіти сектору кадрів відділу ЦК КП(б)У в західних областях, довідки інструкторів ЦК КП(б)У про добір та виховання кадрів із місцевого населення, довідка про перевірку роботи відділу кадрів Козлівського райкому КП(б)У тощо [136].

Окрім цього, цілісність дослідження посилює низка інформативних джерел, присвячених виселенню польського населення з Тернопільщини. З огляду на матеріальну базу (житло, земельні наділи), що після заселення депортованих слугувала економічною основою, ці матеріали – дотичні до теми. Відомості

про кількість польських громадян, зареєстрованих для евакуації з Тернопільської області, житловий фонд, що вони залишили, його страхову вартість, а також розміри залишених орних угідь є у справах ЦДАВО України (Ф. 4959) [96].

Значна питома частка серед населення Тернопільщини депортованих українців позначилася на змісті архівних справ, де часто згадують таку категорію населення, як переселенці. Тут подані відомості, що розкривають як суспільно-політичну, так і соціально-економічну адаптацію депортованих. Зокрема, це справи про роботу земельних товариств, жіночих організацій, про роботу в сільськогосподарському секторі тощо [105–106; 140; 143; 149, 152, 155, 158, 160, 163, 162].

Загальні списки переселенців, які прибули в Тернопільську область упродовж 1944–1946 рр., зберігають у фонді відділу переселення виконкому Тернопільської обласної Ради народних депутатів (р-2781) у 14 справах, де перелік родин переселенців здійснений за адміністративно-територіальним принципом згідно з їхнім розміщенням у населених пунктах області. До реєстру внесені прізвище, ім'я, по батькові голови родини і зазначено загальну кількість її членів; населений пункт, повіт і воєводство попереднього місця помешкання. У випадках, якщо родини мігрували зі східних або південних областей, вносили дані про попереднє місце поселення та причини переселення. Згідно з інформацією цих реєстрів, висвітлено кількість отриманого житла, розміри земельних ділянок, грошову компенсацію та обсяг повернутих продуктів сільського господарства [163–176].

Серед джерел використані поряд із архівними матеріалами збірники документів, що упорядники уклали та подали у науковий обіг, користуючись двома різними концептуальними підходами. Перші з опублікованих джерел формувалися на принципах партійності й класового підходу. У добірці переважають документи, що відображають зовнішньополітичні відносини СРСР і Польщі та суспільно-політичний розвиток західних областей (1939–1989) [261; 262; 266; 267; 271]. Аналогічно підібрані документи у краєзнавчому збірникові цього ж періоду «Радянська Тернопільщина (1939–1959)» [276].

Переважає більшість збірок документів та матеріалів, що розкривають зміст депортаційних процесів радянської влади, була опублікована після проголошення Незалежності України.

Концепція їхнього структурування мала іншу методологічну основу – проблемно-історичну, тому зміст набув особливої цінності для досліджуваної теми і був використаний здебільшого у повному обсязі. Зокрема, вже згадуваний В. Сергійчук дослідив переселення як українців із Польщі, так і поляків із УРСР, увів до наукового обігу низку архівних документів щодо облаштування та житлово-побутових умов депортованих українців на нових місцях [260; 261; 268; 272–275].

Чимало документів оприлюднено за кордоном. Так, у Польщі історик М. Сивіцький (M. Siwicki) видав збірник документів «Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich» («Історія польсько-українських конфліктів»), де викрив антиукраїнську політику повоєнного польського уряду, висвітлив масштабні втрати українського населення [259]. Аналогічно в Україні завдяки його авторству й упорядкуванню вийшла у світ тритомна праця «Історія польсько-українських конфліктів», де у третьому томі зібрані документи, що стосуються подій на Закарпатті у 1940-х рр. [269; 270]. Також уже згаданий польський дослідник Є. Місило (українець за походженням) видав у Польщі в 1993 р. польською мовою тематичний збірник документів «Akcja «Wisła». Dokumenty» («Акція «Вісла». Документи».) Тут опубліковано і деякі документи, що стосуються переселення 1944–1946 рр. [258].

Важливим джерелом дослідження соціально-економічної адаптації переселенців на теренах Тернопільщини є тогочасна преса. Ця частина джерел представлена обласними, міськими і районними друкованими органами. Серед них, газета «Вільне життя», започаткована як друкований орган Тернопільського обласного комітету КП(б)У й обласної ради депутатів трудящих. Окрім того, кожен район області мав свій друкований орган [184–236]. За цими періодичними виданнями можна простежити особливу увагу керівних органів до трудової діяльності переселенців. Попри те, що у статтях і повідомленнях рідко вжите визначення «переселенець», тут акцентовано на населених пунктах і колгоспах, більшість у котрих становили депортовані. Так, аналізуючи пресу Великобірківського району – газету «Зоря» за 1946–1947 рр., ми з'ясували, що сільськогосподарську діяльність району автори висвітлювали здебільшого за населеними пунктами, де переважали депортовані. Практично у кожному номері згадувані

колгосп ім. Жукова (с. Жуково), села Байківці, Грабовець та інші [199].

До наукової роботи залучено як незаперечне джерело інформацію, зібрану методом опитування свідків тих подій. Понад 20 респондентів – жителів Тернопільської області, котрі зазнали примусового виселення з Польщі, поділилися спогадами про пережиті роки депортації та нелегке пристосування до умов радянської політичної системи.

Спогади переселенців про втрачену батьківщину, умови їхнього розселення й адаптації стали неупередженим доповненням, що нерідко дає підстави підтвердити або піддати сумніву висновки науковців. Очевидці розповідають здебільшого про умови проживання в Польщі до виселення, трагедію, викликану депортацією, та економічні проблеми, пов'язані з облаштуванням на нових місцях.

Із наполегливою одностайністю постраждали від депортації стверджували, що саме після підписання Угоди про евакуацію від 9 вересня 1944 р. розпочалися тотальний терор і пограбування господарств українців. Про це свідчать, зокрема, упорядники книги спогадів «Трагедія Холмщини» Олександр і Андрій Боровики, укладачі збірок «Межовий край у вогні» (Б. Лановик та Й. Свинко) й «Операція «Вісла» (М. Лучко, Б. Лановик) [313; 410; 448]. М. Горбаль у інтерв'ю, опублікованому в збірникові «Лемківщина в серці моєму», оцінив матеріальні втрати під час переселення, зазначивши, зокрема, що вони «...втратили власний добробут, доробок цілих поколінь [414, с. 10]». Своєю чергою, лемкиня з Бережанщини Ольга Трач на рівні з матеріальними втратами говорила про втрати моральні: «...залишили рідну українську землю, обжиті оселі, могили своїх предків» [306].

Поряд із матеріальними збитками, заподіяними під час виселення, збірники спогадів відтворюють тяжкий шлях до місць нового розселення і марні надії на те, що влада виконає статті Угоди щодо створення сприятливих умов у місцях нового розселення. Так, у статті «Невиправдані сподівання» В. Кучер на підставі соціологічного дослідження навів дані, згідно з якими близько 84,2% опитаних зазначили на відсутність відповідних умов життя на новому місці [393, с. 72–73].

Трагічні події, що розвивалися на «Закерзонні», описав у мемуарах «Де срібнолентий Сян пливе...» учасник одного з відділів

УПА – Іван Кривуцький, який захищав українське населення під час його примусового виселення [406]. У 1986 р. Наукове товариство ім. Шевченка у США видало збірку задокументованих спогадів [505].

Із прагненням до самовираження й самоусвідомлення переселенці та їх нащадки в умовах вільної Української держави створили нове наукове джерело – самодослідження. Бажання виявити своїх земляків, встановити з ними зв'язок, поділитися наболілими проблемами і досягненнями започаткувало організацію осередків об'єднань за спільністю локально-етнічних груп. Серед них – Всеукраїнське об'єднання «Лемківщина», координаційний центр якого базований у Тернополі, товариства «Надсяння», «Любачівщина» та інші. Їхні періодичні видання стали незаперечним доказом існування етносу зі стійкою історичною пам'яттю про втрачену батьківщину, збереження особливостей культурного та господарського розвитку. До таких видань належать, зокрема, «Вісник Любачівщини», «Дзвони Лемківщини», «Лемківський календар», «Ватра» та ін. [305; 415].

Загалом, оцінюючи стан джерельної бази проблеми, що досліджується, варто відзначити вагомий потенціал архівних документів, що сприяє всебічному розкриттю окреслених у дослідженні мети і завдань. Ретроспектива подій через призму документів дає змогу спростувати або підтвердити раніше подані у науковий обіг твердження як зарубіжних так і вітчизняних істориків. Проте, слід зауважити, що з огляду на заангажованість документів ідеологічними нормами та поглядами епохи тоталітаризму, слід здійснювати їхній аналіз виважено й обережно.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ

1.1. Демографічна характеристика і зони розташування українських поселень

Упродовж віків на заході історичних українських земель формувалися локально-етнічні групи української народності – лемки, надсянці, холмщаки та підляшуки. Своїм корінням вони сягають періоду нового палеоліту, коли розпочалося заселення етнографічних українських територій. За ранньої доби Холмщину, Лемківщину, Підляшшя і Надсяння заселяли, як відомо, племена східних слов'ян: дуліби, древляни, бужани, дреговичі, білі хорвати. У середньовічні часи ці терени належали до Київської Русі. Підляшшя становило західну частину Берестейської землі (з XII ст. – Дорогочинська земля). У 1238 р. князь Данило Галицький приєднав Дорогочинську землю до Галицько-Волинської держави. Разом Лемківщина, Холмщина, Надсяння та Підляшшя становили значну частину держави Данила Галицького і його наступників аж до 1340 р. Надалі Холмщина стала здобутком Литви, з 1377 до 1387 р. належала Угорщині, згодом, безперервно аж до 1795 р., – Польщі.

У період занепаду Галицько-Волинської держави Підляшшя стало частиною Литовсько-Руського політичного утворення. У 1520 р. на основі Підляшшя створили окреме воєводство. За Люблінською унією 1569 р. Підляшшя перейшло до Польщі, де Лемківщина перебувала вже з 1340-х рр. – після того, як її завоював Казимир III Великий.

Протягом періоду правління Польщі етнічно-українські терени, незважаючи на значні утиски з боку польських панів і католицьких священників, зберігали виразну національну приналежність. Під час національно-визвольної революції українського народу під проводом Б. Хмельницького було здійснено спробу звільнити Західну Україну і приєднати її до козацької держави. У 1648 р. запорізьке військо зайняло на короткий час Холмщину та

Підляшшя, здобули місто Холм і укріплення Замостя. Надалі, несподівано залишивши відвойовані території, Б. Хмельницький спрямував свої зусилля на державотворення, відвівши козацькі зағони до Києва. Стратегічний плацдарм для військового походу був втрачений, так само, як і плани возз'єднання в козацькій державі всіх земель, що заселяють українці.

Згодом, спроби гетьманів примусити Польщу зректися західноукраїнських земель не давали бажаних результатів, а призводили лише до насадження католицизму і полонізації української знаті. Проте незначний відсоток полонізованої суспільної верхівки не давав підстав говорити про втрату позицій українського народу на західних землях. Більшість мешканців становили селяни; саме в їхньому середовищі зберігалися культурні традиції, віра, мова, саме селяни були оплотом історично сформованих українських теренів. Тому й надалі стабільну основу мешканців краю становили автохтони.

XIX століття для Холмщини та Підляшшя характерне формальною зміною верховного правителя. У 1815 році Царство Польське, до якого вони належали, у результаті рішень Віденського конгресу передано до Російської імперії на умовах персональної унії. Православний імператор не руйнував устої нових підданих. Тут продовжувала діяти польська адміністрація, польська мова визнана урядовою, посилювалися римо-католицькі впливи на уніятську церкву. Вона зазнала сильної латинізації в устрої й обрядах і навіть у запровадженні польської мови при богослужіннях.

Терпеливе ставлення російської влади до уніятів, котрих розглядали як зрадників православ'я, але визнавали сферою впливу поляків, – змінилося після Польського повстання 1830–1831 рр. Виступи підтримала незначна частина уніятських священиків. Це створило підстави для запровадження заходів щодо припинення наступу поляків на західноукраїнське суспільство через уніятську церкву. Як наслідок, у 1839 р. уряд заборонив греко-католицизм, примушуючи населення переходити в православ'я. Остаточо греко-католицизм у межах Російської імперії ліквідований 1875 р., коли цар Олександр II оголосив про інкорпорацію Холмської греко-католицької єпархії з Варшавською православною, перейменувавши останню на Холмсько-Варшавську православну єпархію.

ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ

Наслідком примусового переходу в православ'я стало те, що після російської революції і царського указу від 17 квітня 1905 р., яким дозволялося зміну віри, розпочався масовий вихід із православ'я. Оскільки греко-католицизм був забороненим, то населення переходило в римо-католицьку віру. Так, із 450 тис. православних на Холмщині та Підляшші на початок 1908 р. залишилося близько 280 тис. Переходячи в католицизм, родини поступово ополячувалися, що негативно позначилося на українській присутності в краї.

Стан бездержавності, поділ українських земель між різними імперіями, уряди котрих прагнули денаціоналізувати терени й асимілювати їхніх мешканців, поволі зменшували ареал проживання українців. Історик Мирон Кордуба, аналізуючи фактичні польсько-українські межі, зазначив, що за станом на початок ХХ ст. відбувалася поступова втрата територій, на яких проживали українці «...не тільки супроти стану з Х до ХІІ в., але й супроти державних границь з ХІІІ і ХІV в.» [392; с. 23]. Проте автор

доволі оптимістично визначив чисельність українців на цих теренах. Так, за станом на 1909 р. кількість українців на Холмщині становила 51,76%, а поляків – 29,9%, на Підляшші відповідно – 62,0% і 12,4% [392; с. 32–33]. Негативну тенденцію – зменшення кількості православних, а отже українців, автор усе-таки відзначив при аналізі даних переписів 1897 і 1909 років. Ця сама тенденція простежувалася під час впровадження нового адміністративного поділу на етнографічній основі. Так, українськими за етнографічним принципом були визначені лише частина Люблінської і Селецької губерній, на базі котрих у 1912 р. створили Холмську губернію.

Холмщина на початку ХХ століття

Улітку 1915 р. Холмщина та Підляшшя стали теренами воєнних дій між антагоністичними силами Першої світової війни. Перед відступом російська армія провела тут тотальну евакуацію українського населення, що спричинило чи не найбільшу втрату цивільних мешканців і абсолютну перевагу поляків. Їхня кількість сягнула 85%. Примусово евакуйовані українці частково поверталися в ці краї наприкінці війни й у післявоєнний час. Проте вони втратили тут демографічну конкурентоспроможність, поступившись місцем полякам.

Лінія «Керзона»

Новим етапом зростання національної свідомості стала перша чверть ХХ століття. Революційні ситуації, що сколихнули багатонаціональні імперії, дали життя новому принципіві міжнародного права – праву націй на самовизначення, закріпленому на Паризькій мирній конференції. Не байдужими до цієї ідеї виявилися мешканці Лемківщини. У середовищі лемків, котрі тривалий час перебували під впливом русофільських ідей, зародився рух до самоуправління аж до відокремлення в незалежний політичний організм. Після розпаду Австро-Угорської імперії у східній частині Лемківщини було проголошено утворення Східно-Лемківської Республіки. Упродовж 1918–1919 рр. вона постала як Сяніцький комісаріат Західно-Української Народної Республіки з центром у с. Команчі. У західній частині лемки проголосили про створення Лемківсько-Руської Республіки з центром у с. Флорінка. Кінець такому державотворенню поклали польські війська, котрі до середини лютого 1919 р. ліквідували новопроголошені республіки, а територію Лемківщини анексували на користь відновленої II Речі Посполитої.

Північно-західні терени також стали об'єктом агресивної політики Польщі. Порушивши Брестський мир, згідно з яким Холмщина та Підляшшя мали увійти до Української Народної Республіки, поляки на початку листопада 1918 р. окупували їх і розпочали наступ на новопроголошену ЗУНР. Варто зазначити, що цього періоду в історії українських земель вперше започаткована демаркаційна лінія, яку запропонував британський дипломат Джордж Керзон. Цій лінії в історії була відведена значно більша роль, аніж умовній межі між двома ворогуючими таборами. За дивним збігом обставин, «лінія Керзона» виникла щоразу за іноземного втручання з метою умиротворення чи відмежування двох ворогуючих сил, а наслідком ставало загострення українсько-польських відносин.

Падіння ЗУНР, а потім і УНР на тривалий час закріпили всю Західну Україну в складі Польщі. Юридично цю окупацію було оформлено 18 березня 1921 р. Ризьким мирним договором між Радянською Росією і Польщею. Західноукраїнські землі загалом, у т. ч. Закерзоння, надовго вкрилися мороком антиукраїнської політики II Речі Посполитої.

Упродовж міжвоєнного періоду польська влада всіма доступними способами прагнула утримати та підкорити своїй волі Західну Україну, населення котрої чинило запеклий опір, цілком умотивовано сприймаючи цю владу як окупаційну. Щоб довести свою зверхність на етнічно українських теренах поляки, взяли курс на викорінення українців як автохтонної народності, створюючи економічні, політичні, культурні перешкоди для повноцінного їхнього розвитку.

В умовах такої політики відбувалося зухвале маніпулювання кількісними показниками населення: применшення кількості православних і українців греко-католиків, натомість збільшення чисельності поляків-католиків. Це відбувалося завдяки поділу мешканців не за національною приналежністю, а за мовою спілкування та віровизнанням.

Незважаючи на утиски польської влади, українці на своїх прабатьківських землях зберігали тут зони компактного розміщення і значні кількісні показники населення. Надалі, внаслідок підписаних у серпні–вересні 1939 р. низки угод між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом, на історичній авансцені вдруге зафіксована «лінія Керзона», що розподілила

колишню польську державу на сфері впливу. Більша частина українських земель передані до СРСР. А на території, підконтрольній нацистам, залишалася значна кількість українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя – смуга поселень, що впродовж століть зберігала виразну етнічну приналежність до історично сформованого українського етносу.

Нез'ясованою остаточно залишається тут демографічна складова населення. Цей аспект має особливо важливе значення на Закерзонських теренах, які нині стали лише частиною історії. Історіографія, на жаль, подавала лише наближені дані, що часто суперечили одні одним. Проте їхній аналіз у поєднанні з новими архівними даними створює можливість дослідити дані, що їх майстерно приховує польська влада.

Холмщина та Підляшшя історично були найбільшими українськими областями в межах Польщі. Вони етнічно належали українському народові, але політично формували територіальний простір Польської держави. У період II Речі Посполитої Холмщина та Підляшшя були розділені між Люблінським і частково Білостоцьким воєводствами. Вони охоплювали повіти Грубешівський (61 870 осіб українського населення), Володавський (55 213), Томашівський (52 758), Більський (97 172), Холмський (51 654), Костянтинівський (19 548), Білгорайський (25 007), Замостівський (18 286), Красноставський (8124), Радзинський (3953), де проживали загалом 393 585 українців (34,44%) [496, с. 129, 131].

У міжвоєнний період діяльність польського уряду на цих теренах була спрямована на доведення штучними методами польської переваги, що провокувало неузгодженість і суб'єктивізм різних джерел у визначенні кількісних показників української спільноти. Окреслена тенденція тривала на українських теренах від початку ХХ ст. в умовах окупації чужоземних держав. Так, згідно з дослідженнями професора Ю. Макара, українське населення на цій території ще від 1909 р. невпинно зменшувалось. Якщо під час додаткового перепису тут у 1909 р. проживало 464 тис. українців і трохи більше 268 тис. поляків, то перед Першою світовою війною українців налічувалося 327 тис., а поляків – близько 405 тис. осіб. Таке зменшення є досить зрозуміле на фоні відомих історичних подій.

Наступні дані, що запропонувала польська статистика, демонструють різкий спад кількості українців. Так, за офіційним

переписом 1921 р. співвідношення між поляками та українцями було відповідно 70,8% до 14,4% [418, с. 15–16]. Достовірним поясненням цих чисел могла стати лише упереджена діяльність державних структур, спрямована на фальшування звітів для послів країн Антанти, які вимагали забезпечити національним окраїнам Польської держави повноцінний культурний розвиток.

Альтернативні підрахунки видатного політичного і наукового діяча, сучасника тих подій В. Кубійовича наочно продемонстрували хибність офіційної статистики. Так, згідно з його дослідженням, в 1939 р. зі 720 тис. усього населення було близько 220 тис. українців і ще 160 тис. – сполонізованих українців, т. зв. «калакутів» (українців римо-католицького віросповідування) [396, с. 26]. Вони разом становили 52,7% усього населення. Різниця у кількісних показниках суттєва і не випадкова, адже на етнічних українських землях переписи населення проводили з урахуванням віросповідних ознак, а за таких умов влада розглядала «калакутів» як поляків. Ця обставина сприяла штучному збільшенню переваг чисельності польської людності та применшенню кількості українців. Проте й без українців-католиків відсоток українців-православних становив не менше 30%.

Це підтверджують, зокрема, архівні дані. Під час німецької окупації і створення на західноукраїнських землях Генерал-Губернаторства делегація українського населення Холмщини та Підляшшя зверталася до «високоповажного Пана Генерал-Губернатора» з «меморіалом», у котрому, серед іншого, визначено кількість українців, які проживали на території краю. Автори звернення зазначили, зокрема, що встановлення кількості української людності на тих землях на підставі урядових польських статистичних джерел дуже утруднене, «бо польська «статистика» свідомо фальшувала числа, стараючись довести, що на тих теренах людність українська ...творить зникому [ту, що зникає. – *Авт.*] меншість». Кількість українців делегати встановили на основі мови спілкування і за віросповідною статистикою. Так, число православних українців визначили у 270 тис. осіб, а католиків, які, спілкуючись вживали тільки українську мову, – 200 тис. осіб [15, арк. 1–2.]. Разом вони становили близько 470 тис. осіб, або 65,27%, з яких офіційна польська статистика визнавала українцями лише 270 тис. – тих, які сповідували православ'я.

Кожен із авторів наведених статистичних даних мав своє джерело інформації і суб'єктивну мотивацію щодо кількості українців, тому загальна демографічна картина українського населення на Холмщині та Підляшші у хронологічних межах 1939–1943 рр. була дуже приблизною. Кількість коливалася від 220 до 470 тис. осіб, але не менше, ніж 30% від кількості всього населення у межах адміністративних одиниць.

На кількість українського населення та його розміщення негативно вплинула Друга світова війна. Так, під час нацистської окупації як українців, так і поляків насильно виселяли з Люблінського і Замостівського повітів, а на їхнє місце планували поселити родини етнічних німців [323, с. 81]. У праці «Нариси історії Холмщини і Підляшшя» Є. Пастернак стверджує, що німецьких переселень зазнали мешканці більшості сіл Томашівського повіту [449, с. 364]. Аналогічно зі Замостівського і Красноставського повітів лише за грудень 1942 р. виселили близько 12 тис. осіб. У 1943 р. на місце польського населення, котре вивезли з цих повітів, поселяли українців. Вимушена міграція була настільки великою, що статистичні дані чисельності населення в цілому й українців зокрема за 1944 р. суттєво відрізняються від даних напередодні війни в бік значного зменшення кількості жителів – як поляків, так і українців.

Поряд із німецькими окупантами до зменшення числа українців долучилися польські шовіністичні організації, котрі проводили т. зв. «відплатні акції». Їхньою метою було винищення православного населення, що відбувалося саме на холмсько-підляській землі, зачіпаючи і Надсяння. Вже навесні 1943 р. були повністю зруйновані на Грубешівщині села Моложів, Стрільці, Тугані, Мірче і багато інших, а чимало їхніх жителів винищено. У повіті вщент згоріли будівлі у 52 українських селах, де загинуло 4 тис. осіб. Загалом українців із Холмщини та Підляшшя в роки Другої світової війни, як зазначив професор Ю. Макар, усували постійним тиском, погрозами, позбавленням майна, убивствами [418, с. 45, 54]. На момент закінчення війни тут панувало міжнаціональне протистояння, викликане політичними мотивами, що посилювалося національними мотивами протиборних сил. Жодна національна сила не мала політичної волі припинити боротьбу, котра стала перманентною. За таких умов уточнити склад населення на Закерзонні не було жодної можливості.

Вирішальним фактором в українсько-польському протистоянні геополітична складова. Так, наприкінці Другої світової війни виникли обставини, за яких етнографічні українські території опинилися перед загрозою втрати своєї основної ознаки – автохтонного населення. Це відбулося внаслідок діяльності провідних держав щодо врегулювання «польського питання» у контексті перерозподілу сфер світового впливу. В центрі окресленого питання було завдання – «забезпечити однонаціональний характер післявоєнної Польщі» [354, с. 168]. Основним об'єктом впливу визначили автохтонне населення на захід від межі «Керзона». Так утретє з'явилася в історії українців сумнозвісна межа, котру британський дипломат визначив у 1919 р. З іншого боку, Московський уряд, приєднавши західноукраїнські терени до УРСР, прагнув звільнитися від близько 880 тис. поляків на південно-західному порубіжжі СРСР. Таким чином, у поле зору амбітних домагань держав-переможниць потрапили понад 500 тис. українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя і 880 тис. поляків зі Східної Галичини й Західної Волині.

Впроваджувати в життя доленосні рішення доручили далеко не самостійним суб'єктам міжнародного права (офіційно уряд Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ) створено лише в грудні 1944 р., а в СРСР його визнано у січні 1945 р.). Проте 9 вересня 1944 р. уряди Української РСР та ПКНВ підписали в Любліні угоду про «Евакуацію українського населення з території Польщі, а осіб польської і єврейської національності зі західних областей УРСР». Угода не мала юридичної сили з двох причин: ПКНВ на той час не мав урядових повноважень, а Уряд УРСР, отримавши повноваження на дипломатичні стосунки з міжнародними державами й підписавши угоду, не наслідив її ратифікувати. Таким чином, переселення українців із Польщі впродовж 1944–1946 рр. мало доволі сумнівне юридичне оформлення. На практиці Угода про евакуацію для українців стала опосередковано продовженням антиукраїнської політики довоєнного польського уряду. Вона була спрямована на те, щоб радикальними методами довершити ліквідацію українських мешканців на східних теренах Польщі. З огляду на зазначене процес, що відбувався у 1944–1946 р., потрібно тлумачити як примусове позасудове виселення або депортацію.

За іронією долі впродовж періоду депортації комісії, які мали на меті займатися виселенням, сформували останні дані про кількість українців на Закерзонні. В них зафіксовані дані, базовані на інформації, що подавали районним уповноваженим представники місцевої влади в Польщі, а згодом такі повідомлення перевіряли й уточнювали під час виселення. Саме ці статистичні дані Управління Головного уповноваженого уряду УРСР щодо переселення українського населення з території Польщі доводять український характер теренів на захід від «лінії Керзона» і розвіюють міфи польських переписів міжвоєнного періоду. На наш погляд, інформація, що зібтали районні комісії з евакуації, стала єдиним порівняно неупередженим джерелом стосовно встановлення у межах Польщі демографічної ситуації в середовищі українців після війни та під час їхнього виселення в УРСР. А також підтвердили жахливі втрати заподіяні українському етносу.

Аналіз звітних даних районних уповноважених із евакуації виявив низку типових закономірностей, що характеризувало українські поселення на теренах Польщі. Важливою ознакою розселення було те, що у переважній більшості повітів українці становили порівняну меншість, але проживали локальними групами, котрі були окреслені селами, групами сіл, волостями. Зазначена особливість дає змогу стверджувати про відсутність ознак асимілятивних впливів. Наприклад, Томашівський повіт нараховував 18 волостей із 245 селами, з яких 77 (4 волості) – були повністю українськими [21, арк. 4–5, 10]. Переважна більшість цих поселень розташовувалися поблизу радянського кордону в Любаче-Крульовській, Терношинській, Угнівській, Ярчувській, Лашувській, Телятинській і Потуржинській волостях. На території решти десяти волостей переважали поляки [278, с. 63; 51, арк. 95–100].

На початок переселення у цьому повіті нараховувалося 134 658 мешканців; із них українці проживали в 11 139 родин (40 904 особи), що становило 30,37% від загальної кількості населення повіту. Решта мешканців були поляками, у незначній кількості – німці. З цього числа фактично виїхали в Україну 11 097 родин (40 742 особи). Відсоток депортованих щодо загальної кількості українського населення в повіті становив 99,6%. На території повіту після переселення залишилися тільки 42 українські родини (162 особи), а також мішані українсько-польські сім'ї, кількість котрих у звітах не зазначали [69, арк. 1].

**Демографічний склад українців на Холмщині та Підляшші
за станом на 1944 р.**

Назва повіту	Кількість населення у повіті (осіб)	Кількість українського населення (осіб)	% українців до всього населення повіту
Грубешівський	123000	69937	57,4%
Влодавський	92227	26751	29,05%
Томашівський	134658	40904	30,37%
Холмський	120195	34840	29%
Білгорайський	–	16687	–
Замостівський	89000	5845	6,56%
Красноставський	75000	3315	4,42%
Любартівський	–	811	–
Радзинський	–	274	–
РАЗОМ	–	199413	–

Подібним до попереднього був Влодавський повіт, який за адміністративно-територіальним принципом поділявся на 14 волостей, в яких налічувалося 202 населених пункти, серед них три міста – Влодава, Парчів, Острів. Українці проживали вздовж лівого берега ріки Буг на відрізу до 70 км. Вони були розселені здебільшого у волостях Сабібур, Влодава, Вирики, Волоська Воля і Словатичі. На 13 жовтня 1944 р. населення Влодавського повіту становило 92 227 осіб, із яких до початку переселення подали дані на 26 751 українця, 330 росіян, 16 білорусів, у загальному 27 097 осіб, або 29% від усього населення повіту. Решта 70,9% припадало на поляків – 65 427 осіб [69, арк. 32–33].

Варто зазначити, що адміністративно-територіальний поділ не співпадав із районами компактного проживання українців. Саме така невідповідність дала польському урядові підстави визначити українську спільноту як меншість. Зокрема, у Красноставському повіті українці мешкали в 4 із 15 волостей, а саме: Чайки, Синиця-Ружана, Лапенник, Туробин [60, арк. 19]. Тут вони становили абсолютну більшість, котра з часом під тиском політичних подій втрачала позиції. Так, за даними на 1937 р., у цьому повіті було 1540 українських сімей (5540 осіб), а на початок переселення евакуаційна комісія зареєструвала тут лише 953 родини (2932

особи). З цього числа фактично виїхали в Україну 874 сім'ї, зі загальною кількістю 2707 осіб [60, арк. 1–4].

Найбільше українців мешкало в Грубешівському повіті, розташованому вздовж кордону між УРСР і Польщею, що пролягав між ріками Буг та Солокія, за винятком волостей Білопілья, Грабовець, Вербковичі, Менчин, Молодятиче й Ухани, котрі були від 15 до 50 км від кордону. В повіті нараховувалося 18 волостей, 290 населених пунктів, із яких 65% сіл були українськими [61, арк. 13]. Після звільнення східної частини Польщі та підписання Угоди про евакуацію тут зареєстрували 123 тис. осіб. Українці в загальній кількості населення повіту становили 57,4%, або 18 984 сім'ї, в яких нараховувалося 69 937 осіб. Таким чином, на Грубешівщині переважало українське населення, а в населених пунктах Хоробрувської волості 100% мешканців були українцями [61, арк. 14]. За період дії Угоди з меж повіту виселили 18 653 сім'ї (68 658 осіб) – 98,3% [61, арк. 28].

Подібно до інших, у Білгорайському повіті українці мешкали в селах дванадцяти із шістнадцяти волостей. Згідно з даними староства, на 1944 р. українців було зареєстровано 16 687 осіб у 4475 родин. Із цієї кількості вивезли до УРСР 4277 господарств (16 523 особи). Через білгорайське евакуаційне представництво також переселили українців з інших повітів, де не були організовані евакуаційні пункти. Так зафіксовано українські родини Ланцутського повіту – 1347 господарств і з містечка Красник – 344 господарства [51, арк. 1–2].

Холмський повіт із центром у місті Холм (22 709 жителів) об'єднував 13 волостей (360 населених пунктів). Загалом у ньому мешкало 120 195 осіб. За попередніми даними, що мала військова повітова комендатура, до початку переселення за станом на 1 жовтня 1944 р. українські родини рівномірно заселяли сільську місцевість в усіх 13 повітах, становлячи 31%, або 37 250 осіб, а решта – поляки (119 212 осіб) [21, арк. 13]. За уточненими даними, отриманими з волостей у ході переселення, кількість українців, які підлягали виселенню згідно з Люблінською угодою, дорівнювала лише 34 462 особи (9304 сім'ї). Це пояснюється тим, що українці, які прагнули залишитися в своїх господарствах у Польщі, змінювали конфесійну приналежність і записувалися в місцевої влади як поляки, чому активно сприяли католицькі священики. Як депортація, так і зміна національності зумовили зміну співвідношення українців і поляків на користь останніх. Отже, до часу фактичного закінчення виселення,

**ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ
У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ**

тобто за станом на 10 грудня 1945 р., в Холмському повіті склад населення змінився і розподілився наступним чином: поляків – 142 304, євреїв – 600, українців – 1645 осіб [70, арк. 6].

Винятком був Радзинський повіт, де українці перебували у значній меншості. Вони мешкали невеликими групами в селах разом із поляками: Шостка – 60 сімей (193 особи), Загайки – 17 (64), Жиротин – 1 (4), Менджижець – 5 (13) [67, арк. 7]. Попри незначну кількість родин, у повіті був створений апарат районного Уповноваженого Уряду УРСР із евакуації. Українців із повіту виселили в дуже короткі терміни – з 5 березня до 17 квітня 1945 р. За цей час переселили 83 родини (274 особи). Поселення українців, де їх було небагато кількістю, від решти відрізняло те, що вони швидко залишали нажиті місця і не чинили активного спротиву евакуаційній кампанії [67, арк. 1–3].

Отже, згідно з інформацією Управління уповноваженого Уряду УРСР із евакуації, з Холмщини та Підляшся виселили 52 416 українських родин (193 851 особу). Після виселення залишилося близько 7340 осіб українців (3,7% від кількості зареєстрованих осіб, які підлягали евакуації) [див. табл. 2]. Решту населення депортували в різні області УРСР, зокрема у Тернопільській області розмістили 18% [див. дод. В].

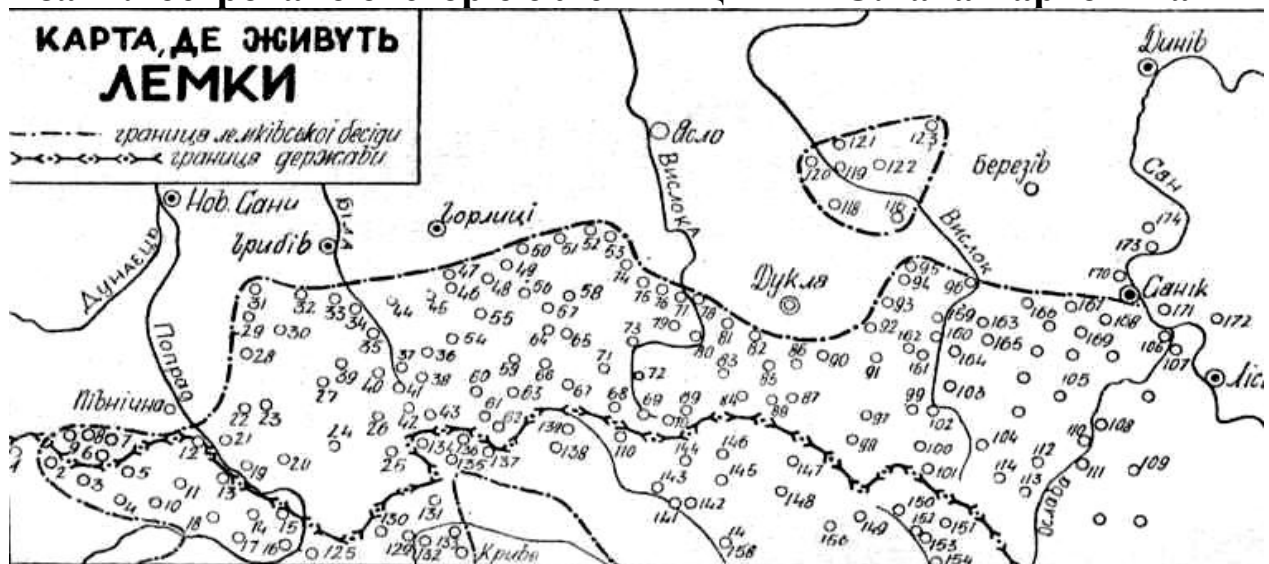
Таблиця 2

**Кількість українців, виселених із території Холмщини та Підляшся,
за станом на 1946 р.**

Назва повіту	Загальна кількість українців (осіб)	Кількість депортованих українців (осіб)	% українського населення повіту, яке підлягало виселенню	Залишилося українського населення всього (осіб)
Грубешівський	69937	68658	98,3	1279
Влодавський	26800	25030	93,4	1770
Томашівський	40904	40742	99,6	162
Холмський	34840	33195	99,6	1645
Білгорайський	16687	16523	91,6	1511
Замостівський	5845	5480	93,7	365
Красноставський	3315	2707	98,5	608
Любартівський	811	811	–	–
Радзинський	274	274	–	–
РАЗОМ	199413	193420	–	–

Наступною етнографічною областю українського народу, що зазнала примусового виселення корінного населення, була Лемківщина, котра в межах польської держави охоплювала повіти Сянок, південну частину повітів Березів, Ясло, Кросно, Горлиця, Новий Сонч, Новий Торг [496, с. 135] та Ліско (змішаний лемківсько-бойківський повіт). Згадана найзахідніша українська територія простягалася вглиб Польщі, через таке розташування була відірваною від решти українських земель. Окрім того, як зазначив науковець С. Чорний, «причинами слабкого зв'язку Лемківщини з рештою Галичини були периферійне її становище, брак української інтелігенції, брак українських міст (за винятком Сянок і Ліско)» [496, с. 134].

Карта Лемківщини
за «Ілюстрованою історією Лемківщини» Юліана Тарновича

Наявність серед лемківського населення староруської течії, провідниками якої були місцеві священики, а також специфіка природно-кліматичних умов зумовили деякі особливості у веденні господарства, побуті, культурі, мові. Така ситуація документально проявилася під час переписів, коли лемки репрезентували себе здебільшого як русини. Так, згідно з переписом українського (лемківського) населення в Польщі у 1931 р. воно розподілилося на дві категорії і становило лемківську етнографічну групу українського етносу в межах Польської держави (без Ліського повіту) [496, 136; 413, с. 33] [див. табл. 3].

**Демографічний склад українців
на Лемківщині згідно з переписом 1931 р.**

Назва повіту	Кількість українців (осіб)	% від всього населення	Кількість русинів (осіб)	% від всього населення	Разом	Кількість українців за конфесійною ознакою (осіб)
Сяноцький	12348	22,5	25844	47,1	38192	54882
Коростенський	1155	7,6	13511	89,3	14666	15132
Ясельський	81	1,1	7354	96,0	7435	7659
Горлицький	211	0,8	24670	98,3	24881	25092
Новосончівський	586	2,3	23666	94,4	24252	25060
Новоторзький	81	3,5	2075	90,4	2156	2296
РАЗОМ	14462	–	97120	–	111582	211709

Підозри в упередженості й фальсифікації перепису 1931 р. давали науковцям вагомі підстави для власного дослідження демографічного складу українського населення на цій території. Зокрема, дослідник Лемківщини доктор Юліан Тарнович навів дані, що українських мешканців у краї було 250 тис. [458, с. 26]. З ним дещо не погодився професор В. Кубійович, зазначивши, що на Лемківщині до Другої світової війни загалом нараховувалося близько 250 тис. мешканців, у т. ч. майже 200 тис. українців [396, с. 21]. Правильність твердження першого з дослідників підтвердили розрахунки сучасного науковця, доктора географічних наук С. Чорного, котрий довів, що українців на Лемківщині напередодні Другої світової війни було близько 250 тис. осіб [496, с. 135]. Значних розбіжностей у судженнях щодо кількості українців у межах Лемківщини нема, що говорить про більш-менш стабільне становище і помірний тиск на них польської влади. Це пояснюється політикою польського уряду стосовно лемків, яка суттєво відрізнялася від тієї, що формувала дії поляків на Холмщині, Підляшші й Надсянні. Найперше, уряд прагнув розділити українців, доводячи, що лемківський етногенез започаткований від польської, а не української народності.

Значно більших втрат завдала лемкам Друга світова війна. Вона за кількістю українського населення, котре залишилося,

відкинула Лемківщину на початок 1930-х років. Саме таку демографічну ситуацію зафіксували створені після звільнення Польщі від німецько-нацистських військ у березні–квітні 1945 р. на території Лемківщини районні апарати Головного представника Уряду УРСР із евакуації українського населення [див. табл. 4]. Їхнім першочерговим завданням було визначити у повітах кількість українців, які підлягали виселенню на підставі Угоди від 9 вересня 1944 р.

Таблиця 4

**Демографічний склад українців
на Лемківщині за станом на 1944 р.**

Назва повітів	Загальна кількість населення у повіту (осіб)	Кількість українців (осіб)	% українців від всього населення повіту
Ліський	64656	45628	70,5%
Горлицький	–	17316	–
Новосончівський	178174	25528	14,3%
Сяноцький	89574	44011	49,1%
Ясельський	91000	7650	8,4%
Новоторзький	–	1856	–
Кросненський	62515	12415	19,8%
РАЗОМ	–	154404	–

Подібно до поселень українців на холмсько-підляській землі, лемки, співіснуючи з поляками, уникали асиміляції завдяки формування локальних поселень. Тут, на найбільш західній частині українських земель, між Попрадом і Сяном, налічувалося, за різними підрахунками, від 175 до 284 українських сіл [478, с. 49–51; 458, с. 184]. Незаперечним фактом у розселенні лемків є те, що на адміністративно-територіальному фоні їхня етнічна ідентифікація була чітко виражена. Так, представники евакуаційної комісії у звітах відзначали, що особливою рисою проживання лемківського населення в межах певного повіту було розмежування їхніх поселень на лемківські та польські села [57, арк. 15], але поряд із ними не були винятком і мішані села. Зокрема, у Сяноцькому повіті, де було 127 сіл, співвідношення українських і польських

розподілилось як 35 до 23 решта сіл були мішаними. А у Кросненському повіті зі 111 сіл лише 13 були українськими, 12 – мішаними, решта 86 – польськими селами [51, арк. 123–124]. Через Сяноцьке райпредставництво евакуйовували українців Бжозовського повіту, де вони заселяли переважно три волості – Гачів, Грабовницю та Присипинці. Тут зареєстрували 377 родин українців, у них 1267 осіб решта волостей цього повіту були польськими [51, арк. 129].

Сусідній із Сяноцьким повітом – Ліський, який розташований у передгір'ї Карпат у південно-східній частині Польщі на з'єднанні трьох держав: власне Польщі, на південному заході – Чехословаччини, на півдні й сході – СРСР, зокрема Закарпатської і Дрогобицької областей Української РСР. Цей повіт за етнографічною ознакою був мішаним – лемківсько-бойківським. На його території закінчувався Низький (Лемківський) Бескид, який межував на сході від джерел Сяну з Високим або Бойківським Бескидом [458, с. 17]. За адміністративно-територіальним устроєм повіт поділявся на 12 волостей із центром у місті Ліско. До кожної його волості належали від 8 до 12 сіл. У 1944 р. українців у повіті нараховувалося 45 628 осіб, що за співвідношенням українського населення до польського становило найбільший відсоток українців серед решти лемківських повітів (70,5%) [51, арк. 55–56]. Такий національний показник відобразився на політичній ситуації у ньому: тут більшість волостей до травня 1946 р. майже повністю перебували під впливом УПА. Польська влада частково керувала тільки в трьох із 12 волостей – Ліско, Балигруді, Лукове, де стояли польські військові підрозділи [46, арк. 33].

На початок переселення в Ліському повіті проживали 8988 українських родин, із загальною кількістю 39 772 особи. Мішані родини за бажання могли переселятись, але їх не вносили до реєстру як осіб, які відповідно до Люблінської угоди підлягали евакуації. Надалі ця умова мала принципове значення, оскільки під час депортації 1944–1946 рр. українців переселяли примусово, а решта мала підстави уникнути цього. Таким чином, загалом в Українську РСР виїхали 8764 родини, зі загальною кількістю 39 505 осіб. Загальний відсоток евакуйованих стосовно числа українців у повіті становив 96,5% [61, арк. 1–4]. Зазначимо, що половина мешканців повіту – 4214 родин – після депортації прибули в Тернопільську область [див. дод. В].

Слід зауважити, що лемки, уникнувши політичного тиску, зазнали не менш важкого – економічного. Так, у хронологічних межах II Речі Посполитої лемків у всіх повітах витісняли вглиб гірської місцевості, тобто на гірші землі, а на захоплених землях селили польських селян [50, арк. 3–4]. Найвиразніше це проявилось у Яслівському повіті, котрий адміністративно поділявся на 13 волостей, до яких належало 151 село. Тут українці заселяли чотири волості (22 села) південної, гірської, частини повіту, ближче до кордону з Чехословаччиною. В інших селах українців майже не було або вони перебували у значній меншості [72, арк. 2]. Та частина повіту, де були розташовані згадані волості з українським населенням, характерна гірським рельєфом із незручними для обробітку кам'янистими малопродуктивними землями. Тому українсько-русинське населення, переважно розселене в цій місцевості, перебувало у більш невідгодному становищі, ніж жителі середньої та північної частин повіту [72, арк. 3].

**Вид на село Гирову к. Дуклі за матеріалами
«Ілюстрована історія Лемківщини» Юліана Тарновича**

Зазначена специфіка яскраво проявилася в Горлицькому повіті, на території якого починаються гори Низького Бескиду, тобто розпочиналася Лемківщина. Цей повіт адміністративно був поділений на 13 волостей, до яких належали 85 населених пунктів.

Села чітко розмежовувалися на лемківські та польські. Українські господарства були розташовані в 41 селі у 6 волостях: Ропа, Устя-Руське, Гладишів, Сенькова, Снитниця і Липинки. Всі ці волості розташовані в гірсько-лісистій місцевості району Карпат [57, арк. 9; 50, арк. 3–4]. Отже, кількісна характеристика українців у масі мешканців кожного з повітів була різною і залежала від наближеності повітів до гірської місцевості, де поляки не селилися.

Іншою характерною особливістю лемківських мешканців було їхнє розташування у сільській місцевості. Наприклад, Новосончівський повіт поділявся на 20 волостей, в яких об'єднувалося 185 населених пунктів, де українці мешкали тільки у сільській місцевості. Аналогічно й у Сяноцькому і Кросненському повітах. У Сяноцькому повіті мешкали 89 574 особи, в т. ч. поляків – 45 163, українців – 44 011, інших національностей – 400 осіб, а в Кросненському – 62 515 осіб, у т. ч. поляків – 50 тис., українців – 12 415 осіб [51, арк. 123–124].

Своєю чергою, в Новосончівському повіті евакуаційна комісія зафіксувала на початку переселення 23 340 українців. Під час евакуації їхня кількість дещо збільшилася за рахунок демобілізованих солдат, які прибули з Червоної армії, й додатково виявлених – загалом 2188 осіб. Таким чином, загальна кількість українців у повіті зросла до 25 528 осіб (5074 родин). Із них упродовж періоду депортації виселили 17 741 особу (3868 сімей).

Одночасно через згадане евакуаційне представництво переселяли українців із суміжних із Новосончівським повітом районів. Зокрема, з Новоторзького повіту – 1856 осіб (479 сімей). Також незначна кількість українців були переселена з Більського повіту – 19 сімей (36 осіб), Сосновиці – 61 (161), Краківського повіту – 105 (242), Котовицького повіту – 20 (46) [57, арк. 3–5]. Загалом виселили 2352 особи (686 сімей), які сукупно з переселенцями з Новоторзького повіту становили 4554 сім'ї (20 093 особи).

Уникнути депортації вдалося лише 5435 особам. Із залишених значна частина були одинаками, котрі повернулись із Червоної армії та з робіт у Німеччині. Крім того, згідно з інструкцією про евакуацію, невиселеними залишилися змішані українсько-польські сім'ї, яких нараховувалося 73 (325 осіб). Із огляду на примусовість виселення деякі українські родини прагнули перечекати цей непевний період у безпечних місцях. Так, серед зареєстрованих у

представництві, котрі не виїхали, було 50 сімей (220 осіб) таких, які вибули у невідомому напрямку, а 190 – переховувались у лісах.

Звільненими від примусового виселення були родини українців-лемків, у котрих члени сімей отримали іноземне громадянство. На підтвердження цього в Новосончівське евакуаційне представництво 29 родин (109 осіб) надали документи про приналежність їх до громадянства США. Згідно з цими документами, згадані сім'ї не підлягали виселенню на підставі Люблінської угоди, оскільки не були громадянами Польщі. Наступна категорія осіб мала нетипову аргументацію. Так, у 1100 осіб, попередньо визначених як українці, евакуаційна комісія не отримала підтвердження їхньої національності внаслідок «низького культурного рівня». Ці сім'ї також залишили в Польщі [57, арк. 3–5, 6–7].

Упродовж усього періоду депортації місцеві органи влади, а особливо римо-католицьке духовенство, широко розгортали агітацію серед українців-лемків щодо прийняття католицизму. Під тиском такої пропаганди і під загрозою виселення українці переходили до іншої конфесії. Наприклад, усі українці села Королева Руська Новосончівського повіту (58 родин) прийняли католицизм. Їх автоматично зараховували до польської національності. Таких у повіті виявилось 1020 осіб. Подібні випадки траплялись і в інших повітах, що фіксували районні уповноважені Уряду УРСР і офіційна польська статистика, базована на показниках проведеного в лютому 1946 р. перепису населення [57, арк. 36]. Причиною цього було небажання виїжджати в Радянську Україну. Саме тому в статистичних звітах, що подали старости Новосончівського і Новоторзького повітів, українців нараховувалося 23 340 осіб (5074 сім'ї), а при уточненні даних старости подали іншу інформацію, Як наслідок, тут виявилось тільки 4749 українських родин, у котрих було 22 564 особи, оскільки українців, які прийняли католицизм, записували поляками.

Однією з причин демографічних змін у Яслівському повіті стала Друга світова війна. Тут за станом на 1937 р. нараховувалося 116 500 жителів. За період Другої світової війни їхня кількість зменшилася до 91 000 осіб, із них українців було 7650 осіб. Таке скорочення чисельності населення в повіті було пов'язане з вивезенням частини жителів до Німеччини, а решта переселилася в

**ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ
У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ**

інші місця, адже місто Ясло та більшість його окраїн були зруйновані під час німецької окупації [72, арк. 3]. На початок переселення тут нараховувалося 1762 родини українців, із загальною кількістю 7228 осіб, які підлягали виселенню. З цього числа виїхали в Українську РСР 1760 родин (7217 осіб). Одночасно через Яслівське евакуаційне представництво з Тарновського повіту переселили в Україну 20 сімей (53 особи) [72, арк. 1–2].

Таблиця 5

**Кількісний стан українців
на Лемківщині після виселення за станом на 1946 р.**

Назва повітів	Виселено українців (осіб)	% від українського населення повіту, яке підлягало виселенню	Залишилося українців, які підлягали виселенню (осіб)	Залишилося українського населення всього (осіб)
Ліський	39505	86,5%	267	6123
Горлицький	15058	86,9%	2258	2258
Новосончівський	20093	78,7%	2471	5435
Сяноцький	41786	94,9%	2225	2225
Ясельський	7270	95%	406	406
Новоторзький	1856	–	–	–
Кросненський	12321	99,2%	94	94
РАЗОМ	137889	–	7721	16541

Таким чином, згідно з даними районних уповноважених Уряду УРСР на території Лемківщини під час впровадження Угоди про евакуацію виселили близько 137 889 осіб корінного етносу [див. табл. 5]. У межах Польщі залишилося 10,7% українців, решта представників етнографічної групи були розсіяні серед жителів Української РСР. Найбільшу кількість лемків – близько 44% від загальної кількості депортованих – скерували для розселення та постійного проживання в Тернопільську область [див. дод. В].

Останньою серед етнічно-локальних територій українців, що зазнали примусового переселення, було Надсяння. Воно розташоване на північному сході від Лемківщини, обабіч ріки Сян. У період II Речі Посполитої воно охоплювало повіти Добромиль,

Перемишль, Ярослав, Любачів (Чесанів), а також кілька сіл у повітах Перворськ і Ланцут [496, с. 133]. Крім того, невеликі групи української людності проживали в Стрижівському (1,9 тис. осіб, 3,3%), Нісковському (1,35 тис. осіб, 2,1%), Жешувському (Ряшівському) (2,0 тис. осіб, 1,5%) повітах [496, с. 126].

Географ С. Чорний зазначив, що за станом на 1931 р. у всьому Надсянні налічувалося за конфесійною ознакою 238 168 українців [496, с. 134]. Професор В. Кубійович навів дещо скромніші цифри: на 1939 р. у краї нараховувалося тільки 60 тис. осіб, які ідентифікували себе українцями. Таке зменшення їхньої кількості він аргументував тим, що «українці забули вже в більшості свою рідну мову і розмовляли польською, частково втратили й український побут, а з українством їх в'язала головно приналежність до греко-католицької церкви, завдяки чому вони почували себе русинами-українцями [396, с. 26]». Суто українські села залишилися тільки в найбільш висунених на південний схід частинах Перемищини й Ярославщини [396, с. 25]; міста Ярослав, Радимно, Лежайськ, Динів були переважно або і повністю полонізовані, лише Перемишль залишавсь «осередком українства» [396, с. 26]. Таким чином, автор виділив дві категорії українців: власне українці та сполонізовані українці, що для пов'язаних із їхньою депортацією наступних подій не мало жодної різниці. Адже українців визначали не за мовою спілкування, а за віровизнанням, за місцем зберігання метрики: в костелі чи в греко-католицькій церкві.

Із початком Другої світової війни територія Надсяння була поділена на сфери впливу Німеччини і Радянського Союзу. Ярославщина стала надбанням УРСР, до котрої вона й належала до 1941 р., а решта територій – до сфери впливу Німеччини, що надалі увійшли до Генерал-Губернаторства.

Останню територіальну характеристику розселення українців у межах Надсяння та їхню кількісну складову, як і попередніх етнографічних територій українців, детально висвітлено в архівних документах управління з питань евакуації при РНК УРСР. У цих документах є опис трьох повітів, де українці становили значний відсоток – Перемиського, Ярославського, Любачівського. Українське населення решти повітів переселили через районні представництва зазначених повітів [див. табл. 6].

**ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ
У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ**

Згідно з цими даними, територія Перемиського повіту мала гірсько-лісистий рельєф, котрий перетинала річка Сян. Повіт був розташований на кордоні з Дрогобицькою областю Української РСР, а на південному заході межував із Ліським повітом. За адміністративно-територіальним поділом він поділявся на 14 волостей, до яких належали 153 села. На початок переселення кількість мешканців у ньому становила 134 598 осіб, у т. ч. в селах – 104 679 й у місті Перемишль – 29 919 осіб. Українців із загальної кількості нараховували 69 595, у т. ч. в селах повіту – 64 223 та в місті – 5372 особи [66, арк. 13].

Таблиця 6

**Демографічні показники українців
у Надсянні напередодні депортації за станом на 1944 р.**

Назва повітів	Загальна кількість населення в повітах (осіб)	Кількість українського населення (осіб)	% українців від усього населення повіту
Перемиський	151200	67800	44,84%
Ярославський	132000	36704	30,3%
Любачівський	63967	44777	70%
Ланцутський	–	1347	–
РАЗОМ	–	153924	–

Доцільно зазначити, що в більшості сільських населених пунктів домінувало українське населення. У багатьох селах проживали тільки українці, наприклад, у Студновській волості з 10 сіл у 6 мешкали лише українці, в Гушанівській волості з 13 сіл суто українськими були 8, а в 16 селах Бірчанської волості взагалі не зафіксували жодного поляка. Поляки компактно заселяли тільки місто Перемишль (25,5 тис. осіб) і Дубецьку волость (10,5 тис. осіб). Решта 36 тис. поляків були розсіяні в 13 волостях, де українців нараховувалося близько 70 тис. [48, арк. 105 зв.]. Отже, у селах повіту, за винятком Дубецької волості, українське населення за кількістю перевищувало польське. У середньому частка українців дорівнювала 45%, а в селах – 61,3%. У деяких волостях західної та північно-західної частини району, зліва від річки Сян українська спільнота досягала 90 і більше відсотків [66, арк. 13–14].

На початок евакуації в Перемиському повіті нараховували 17 929 українських родин (69 595 осіб). Під час переселення

виявили 1469 українсько-польських сімей (5077 осіб). Відтак, населення, котре згідно з Угодою мало підстави евакуюватися, становило 16 460 родин (64 518 осіб) [66, арк. 1–5]. Із них від квітня 1945 р. до червня 1946 р. виселили 64 831 особу (16 494 сімей). Таким чином, відсоток виселених щодо загальної кількості українського населення, зареєстрованого у повіті, становив 98,73% від кількості родин і 98,97% – від кількості осіб. Як наслідок, після реалізації Люблінської угоди на території Перемиського повіту залишилося 4764 українці, переважно у мішаних українсько-польських родинах.

Ярославський повіт, розташований у південно-східній частині Польщі, межував із Перемиським, Любачівським, Ланцутським і Пшеворським повітами. Річка Сян ділила його територію на дві частини. Східна від цієї річки частина у 1939–1941 рр. належала до західних областей УРСР, де проживав 71% усього українського населення, або 35 тис. осіб [49, арк. 152–153]. Із початку переселення, що розпочали раніше від визначення кордону, українців виселяли з обох частин Ярославщини: як із радянської, так і з польської.

Загалом, населення повіту за станом на 1944 р. дорівнювало 132 тис. осіб. Із цієї кількості мешканців близько 40 тис. осіб були українцями. Вони проживали здебільшого вздовж лівого берега ріки Сян у волостях Ляшки, Млини, Вязовниця, Адамівка, Синява. Менше українців мешкало у волостях Прухник, Розвениця, Хлопиця, Ярославська, Радимно.

Виселення відбувалося в умовах, надзвичайно складних для районної евакуаційної комісії, оскільки українців Ярославщини захищали загони Української Повстанської Армії. Її діяльність стала настільки масштабною, що у волостях Ляшки, Млини, Вязовниця, Адамівка, Синява навіть не було польської адміністрації; там населення підпорядковувалося командуванню УПА і мало від нього наказ не виселятися. Спроби переселення відбувалися за постійних сутичок регулярних військ Червоної армії зі загонами УПА, що зводило нанівець усі намагання евакуаційної комісії. Крім того, впродовж усього періоду дії Угоди про евакуацію на території повіту функціонували польські підпільні формування, які тероризували українське населення. Їм давали відсіч загони УПА, що, своєю чергою, спонукало польську владу та війська на початку 1946 р. приступити до примусового виселення

українських родин. Так, у січні 1946 р. переселення відновилося, коли польські військові формування під приводом боротьби з «бандитизмом» методом тотальної депортації виселили решту українців [51, арк. 149–150].

Гостре протистояння, що визріло на фоні впровадження Люблінської угоди, призвело до фізичного винищення українців Надсяння. Лише у квітні 1945 р. в селах Піскоровичі й Теплиця Адамівської волості на Ярославщині вбили більше тисячі осіб [51, арк. 147]. Якщо, за уточненими даними, на початок евакуації українців, котрі підлягали переселенню, було 36 704 особи (9694 сім'ї), то наприкінці йшлося про виселення 32 112 осіб – 98% від загальної кількості українців. Отже, лише в Ярославському повіті у післявоєнний час, за обставин, пов'язаних із евакуацією, українське населення втратило 4 тис. осіб.

Сусідній із Ярославським Любачівський повіт за національною складовою був аналогією попередніх. За адміністративно-територіальним поділом сюди належали 72 села, у 68 з яких мешкали українці. Так само, як і в Ярославському повіті, територією розселення українців був переважно лівий бік річки Сян. Наприклад, у селі Верхрата Волинецької волості проживали 668 родин українців, і лише одне господарство належало польській родині [48, арк. 27–28]. У загальному українське населення було рівномірно розташоване на території повіту, за винятком двох волостей на правому березі Сяну – Липської і Нарольської, які прилягали до Томашівського повіту, де мешкали переважно поляки.

Загалом у Любачівському повіті проживало 63 967 осіб, у т. ч. українців – 41 870 осіб, або 65,5% від усього населення повіту. Поляків на час звільнення Східної Польщі залишалося на Любачівщині дуже мало, оскільки, як стверджували представники радянської евакуаційної комісії, за німецької окупації більшість їх утекла за Сян. Тому під час реєстрації та переселення виявили тільки 678 родин (2907 осіб), які належали до змішаних українсько-польських родин, які не підлягали евакуації [64, арк. 1–2].

Переселяли, наперекір оголошеної в Угоді «добровільності», примусово, що, своєю чергою, викликало опір селян. Окрім того, небажання залишати обжиті місця й налагоджене господарство спонукало останніх на перехід в іншу віру. Так, у середовищі надсянців також зафіксували маргінальні настрої щодо національного питання. У селах Диків Старий, Диків Новий і

Цевків агітували за прийняття римо-католицького віросповідання. Як наслідок, у Диківській волості близько тисячі родин перейшли у католицизм й отримали довідки, що вони за національністю – поляки [323, с. 82]. Адже, крім мішаних родин, евакуації, як ми вже зазначали, не підлягали ті українці, котрі перебували у католицизмі або добровільно вступали в нього під час депортації, що було рівнозначним зміні національності.

Значно більших втрат українцям Надсяння завдала діяльність польських націоналістичних формувань, які тероризували місцеве українське населення. Так, від січня до квітня 1945 р. лише у Любачівському повіті поляки вбили близько тисячі місцевих українців, 2500 господарств пограбували і до 700 дворів спалили [323, с. 83]. Усього за цей час було спалено 12 населених пунктів.

Аналогічні події відбувалися в усіх повітах Надсяння. Звіти райуповноважених розкривають жахливу картину злочинів поляків, які з весни 1945 р. масово нападали на українські села, жителі яких виявили бажання переселитися в УРСР, убивали людей, забирали їхню худобу і майно. Зокрема, у Перемиському повіті нападу зазнали багато сіл: Гнатковичі, Малковичі, Трійця, Пралковці, Бовино, Скопов, Коштова, Бахужец, Дубецко, Кривча, Рушельчице, Ваповци, Ольшани, Пятково, Бахов та інші. Грабували також населення польських сіл, але вбивали тільки українців [66, арк. 12]. Якщо від початку переселення і до вересня 1945 р. підпільні польські загони ставали на перешкоді тим, хто хотів переселитися, то від початку 1946 р. вже легальні польські війська застосовували примус із метою виселити українців. Насилля над українцями щоразу залишалося непокараним, але скаржитися не було кому, розраховувати доводилося лише на свої сили.

Для захисту українців від польських партизанських формувань загони УПА, які діяли на території Ярославського повіту, організували в селах Верхрата, Брусно Нове, Брусно Старе, Футори українську міліцію, котра функціонувала до вересня 1945 р. Діяльність українських підпільних загонів була настільки активною, що на частині території Перемиського повіту, а саме у волостях Жогатинській, Бирчанській, Вуйтковій і Кузьміна не було польської влади, й евакуацію з цих теренів довелося здійснювати за допомогою великих сил польського війська вже після січня 1946 р. Під час цих заходів, упродовж періоду виселення українців із повіту, повністю спалили 32 села [66, арк. 12–23].

**ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ
У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ**

Під виглядом боротьби з бандитизмом польські війська депортували з Перемиського повіту 16 252 українські родини (63 854 особи). Після цього на етнічно українських теренах залишилося 1469 українсько-польських сімей (5077 осіб). Решта 208 сімей (664 осіб), хоч їх і вважали такими, котрі залишилися на території повіту, насправді виїхали у невідомому напрямку. 28 самотніх літніх людей, які не були спроможні виїхати, також залишилися в Польщі без догляду і можливостей для існування [66, арк. 14–15]. Тотожно, як і з Любачівського повіту, за весь час депортації – від жовтня 1944 р. до травня 1946 р. із Любачівського повіту в УРСР переселили 41 тис. осіб (9373 сім'ї), що становило 97,7% від загальної кількості українців у повіті [64, арк. 1–2]. Окрім того, через Любачівське районне евакуаційне представництво з прилеглих повітів переселили близько 3 тис. українців. Загальна кількість евакуйованого населення дорівнювала 43 172 особи (9951 родина) [див. табл. 7].

Таблиця 7

**Демографічні показники українського населення у Надсянні
за станом на 1946 р.**

Назва повітів	Кількість українського населення (осіб)	Українці, яких депортували (осіб)	Українці, які залишилися на території Польщі (осіб)
Перемиський	69595	64831	4764
Ярославський	36704	36666	372
Любачівський	44777	43172	1605
Ланцутський	1347	1347	–
РАЗОМ	153924	–	–

Демографічна ситуація на кінець переселення в Перемиському районі була наступною: нараховувалося 17 929 родин (69 595 осіб) українців. Під час переселення виявили 1469 змішаних українсько-польських родин (5077 осіб). Таким чином, кількість мешканців, які підлягали евакуації, визначили як 16 460 родин (64 518 осіб). Із цього числа фактично виїхали в УРСР 16 494 родини, зі загальною кількістю 64 831 особа. Згідно з даними, поданими у звіті районного уповноваженого, відсоток евакуйованих щодо загального числа українців у повіті становив 98,73% від кількості

родин і 98,97% від кількості осіб, що не вибивалося за межі середніх показників у кожному з районів [66, арк. 4]. Але при перевірці даних виявилось: відсоток депортованих щодо українців повіту становив 93%, а щодо кількості тих, які підлягали евакуації, – 100,2%. Тобто через згадане райпредставництво переселилися мешканці інших повітів, про що не йшлося у звіті.

На початок переселення в Ярославському повіті українці проживали у 9458 родин (37 038 осіб), які підлягали евакуації. З цього числа виїхали в УРСР 9292 родини (36 666 осіб). Згідно з даними підсумкового звіту районного представника, відсоток евакуйованих щодо загальної кількості українців у повіті становив 98% від кількості родин і 98,9% від кількості осіб, і це виглядає також сумнівним [71, арк. 1–3].

Українців із Ланцутського повіту, як ми вже зазначили, виселяли через Білгорайське евакуаційне представництво, оскільки в Ланцуті внаслідок малої кількості українців окремого представництва не створили; тому достовірно встановити кількість українців напередодні виселення і тих, які залишилися, – неможливо.

Загалом, згідно з даними райпредставництв, із території Надсяння переселили 146 016 осіб, залишилося біля 7 тис. українців (4,4% від кількості зареєстрованих осіб). Водночас, на Тернопільщину скерували близько 50,1% від кількості всіх депортованих із Надсяння.

Отже, на демографічну складову мешканців етнічно українських земель у Польщі напередодні депортації значно впливали суспільно-політичні події. Антиукраїнська діяльність польського уряду в міжвоєнний період була спрямована на доведення штучними методами польської переваги, але попри наміри влади асимілювати і денаціоналізувати українське населення, воно не втрачало своїх меж розселення та зберігало чисельну перевагу в місцях компактного проживання. Поселення українців розташовувалися вздовж східно-польського кордону – як продовження історично сформованих українських теренів. Таке їхнє розміщення зафіксували районні комісії уповноважених Уряду УРСР із евакуації під час впровадження в дію Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. Звітна документація Головного представника Уряду УРСР із евакуації стала неспростовним доказом значної чисельності українського населення в місцях їхнього компактного

розміщення, що впродовж усього міжвоєнного періоду прагнула заперечити польська влада. Водночас діяльність евакуаційних представництв припинила перебування на споконвічних українських землях автохтонного населення.

Наслідком реалізації Угоди стало виселення абсолютної більшості українських родин, що зруйнувало історично сформовані осередки українського етносу. На території Закерзоння після виселення залишалося за станом на 1946 р. близько 6,3% корінного етносу: на Лемківщині в межах Польщі – 10,7% українців (16 541 особа), на Холмщині та Підляшші – 3,7% (7340 осіб), у Надсянні – 4,4% (близько 7 тис. осіб). Найбільший відсоток закерзонців спрямували для розміщення в Тернопільську область – у середньому 37,4% від кількості всіх депортованих. Наймасовіше в область прибували представники лемківської етнографічної групи (44% всіх депортованих) і надсянці (50,1%). Водночас лише 18% осіб холмсько-підляської етнічної групи стали частиною тернопільської громади.

1.2. Специфіка соціальної структури

Політика польського уряду стосовно українців упродовж міжвоєнного періоду, а також особливості їхнього розселення відобразилися в соціальній сфері. У середовищі українців на території Польської держави під час депортації представники районних представництв із евакуації виявили своєрідну соціальну структуру, сформовану впродовж десятиліть під тиском політичних обставин, а також складних географічних і природно-кліматичних умов. Вираженою соціальною тенденцією української спільноти була її сільськогосподарська орієнтація. Навіть за польськими мірками Західна Україна залишалася надзвичайно аграрною, близько 80% її населення становили селяни, і лише 8% припадало на промислових робітників; а на «Закерзонні» селян серед українців було, за різними даними, від 92% (за станом на 1939 р.) [396, с. 137] до 97% (згідно з інформацією Управління з евакуації при РНК УРСР на 1946 р.) [53, арк. 35]. Із огляду на причини, що породили цю тенденцію, вона стала негативним явищем для економічного розвитку українських господарств, оскільки формувалася під тиском польської внутрішньої політики, спрямованої на денаціоналізацію й асиміляцію українців, пригнічення їхньої соціальної ролі як відверто чужої і неприйнятної для польської нації.

Широкомасштабний наступ на українців тривав повсюдно, найперше руйнуючи соціальний устрій. Представників недержавної нації витісняли з міських населених пунктів, публічних установ та інших важливих громадських, політичних і адміністративних сфер діяльності. Для зміцнення окупаційного режиму в Східній Галичині польські власті застосовували політику дискримінації українського населення в громадсько-економічній діяльності, полонізувавши державно-адміністративний апарат, вдавалися до звільнень під різними приводами з роботи службовців і робітників української національності. Так тривало здебільшого на залізничному транспорті, пошті, телеграфі. Частка службовців греко-католицького віросповідання у Галичині становила 15,6% від загальної кількості працівників [475, с. 12]. У 1931 р. на західноукраїнських землях було задіяно в сільському господарстві 74,6% усього населення, а серед українців ця частка сягала 88,1%; у промисловості відповідно 10,9% населення, українців – 5,8%; у торгівлі та транспорті – 4,7%, на українців припадало лише 1,7% [397, с. 137]. Поступове зменшення в середовищі українців кваліфікованих працівників призвело до того, що за станом на 1944 р. відсоток поміж них робітників, службовців й інтелігенції не перевищував 2,5%. Наприклад, на транспортних працівників припадало 0,09%, священників – 0,04%, учителів – 0,09%, медичних працівників – 0,006% [53, арк. 35].

Така картина була характерною насамперед для міст та містечок як основних форпостів польської влади на українських теренах. Наприклад, на Холмщині та Підляшші українці в 1936 р. становили 31,6% усіх мешканців краю, а серед міських жителів – лише 3,4%. Загалом у містах, розташованих на етнічно українських теренах у межах Польщі, відсоток українців був малим – у середньому тільки 4,3% [397, с. 313]. Володимир Кубійович пояснював відмінність у національному складі міської та сільської людності розміщенням її на етнографічній території недержавної нації. Таке явище є закономірним і формує основну ознаку міст на українських етнічних територіях, що належали до іноземних держав. Це стосується, зокрема, українських міст у складі Польської держави, оскільки, як стверджував згаданий автор, міста «...дуже легко змінюють своє обличчя на користь державної нації і через приплив до міст чужого елемента, в першій мірі урядовницького, і через денаціоналізацію» [397, с. 305].

Серед повітових центрів порівняно великий відсоток українців був у місті Перемишлі – 18% [48, арк. 105 зв.]. Лемківщина мала два українських повітових міста – Ліско і Сянок. Особливістю волосних містечок залишалося те, що їхня центральна частина була власне містечком, а околиці – звичайним поселенням сільського типу, де серед мешканців українці траплялися частіше, займаючись переважно садівництвом та городництвом. Міста залишалися основними торговельними центрами повітів. Міське населення здебільшого торгувало: скуповувало сільськогосподарську продукцію і поставляло селянам предмети першої необхідності.

Нищення українства польська влада розпочала з денаціоналізації його культурних і духовних основ. За ознаками приналежності до українства закривали та руйнували церкви, навчальні заклади, громадські установи. Польський уряд проводив політику ополячення всіх публічних закладів, у т. ч. освітніх. Ще до прийняття відповідного закону про освіту польська держава рішуче запроваджувала польську мову викладання у школах усіх типів без урахування національних осередків, що гарантувала Конституція Другої Речі Посполитої. Навчання здійснювали польською мовою, незважаючи на потреби і бажання компактно проживаючого українського населення, яке у деяких волостях становило 100% мешканців, зокрема у населених пунктах Хоробрувської волості Грубешівського повіту та інших [61, арк. 13]. Так, ще у 1923 р. депутат сейму С. Хруцький наголосив на тому, що в Люблінському воєводстві функціонують 2312 польських шкіл, а української нема жодної [510, с. 77–78]. Лише під час Другої світової війни було створено чимало українських шкіл, але незначна політична вага українців у Польщі не дала змоги зберегти це надбання. Майже відразу після встановлення влади ПКНВ уряд прийняв рішення про закриття всіх, відкритих на цих теренах упродовж війни українських шкіл, під приводом того, що їх створили гітлерівці, й ці школи займалися «антипольською, антирадянською і пронимецькою діяльністю» [437, с. 169]. З огляду на це, чимало українців змушені були припинити освітній процес.

Політика польського уряду, спрямована на ополячення українських теренів, найсильніше проявилася на Холмщині та Підляшші як у міжвоєнний період, так і під час та після війни. Характеризуючи цю ситуацію, В. Кубійович зазначив: «Ніде польські впливи не були такі сильні, а ми такі слабкі, як саме тут. Ніде теж не були поляки такі агресивні – і за Польщі, і також за

німецьких часів» [397, с. 385–386]. Попри те, що вчений визначив ситуацію під час війни, такий стан зберігавсь і в післявоєнний період у всіх сферах суспільного життя, у тому числі в освіті.

На шляху до здобуття освіти, крім мовних перешкод для всіх жителів повітів, а найперше для українців, були й інші стримуючі фактори, зокрема висока вартість навчання на будь-якому з освітніх рівнів. Тому кількість учнів, навіть при отриманні початкової освіти, залишалася незначною. Так, наприклад, у Володавському повіті після війни діяли 80 із 96 польських шкіл, де навчалися 10 677 учнів. З цієї кількості школярів українських дітей було 1826 (17%). Якщо в українських родинах у Володавському повіті в 1944 р. проживали 4363 підлітки, що становило 29% від загальної кількості дітей до 13 років, то відвідували початкові навчальні заклади лише 42% дітей українців. Водночас із польських сімей освіти отримували 71% [наші підрах. – Авт.] [51, арк. 33]. Якщо за даними на 1911/1912 рр. на Холмщині та Підляшші неграмотних серед українців було 71,7% [392, с. 44], то за станом на 1946 р. ця ситуація мало змінилася. Так, представники евакуаційних комісій відзначили коливання цього показника від 50% на Холмщині та Підляшші до 80%, а то й «поголовної неграмотності» у деяких волостях Ліського повіту [49; 58; 61].

Таким чином, одним із наслідків антиукраїнської діяльності польського уряду в соціальній сфері стала неграмотність українського населення. Зокрема, звіт районного уповноваженого з питань евакуації в Грубешівському повіті за станом на 1944 р. засвідчив, що тут не було жодної школи з українською мовою викладання. У 80-и початкових школах, які залишилися після війни, навчали тільки польською мовою, незважаючи на те, що в повіті переважали українці [61, арк. 15]. На Білгорайщині на 285 населених пунктів було 58 початкових шкіл із чотирирічним навчанням і лише одна гімназія (в місті Білгораї) на 150 осіб [51, арк. 6]. Аналогічними залишались обставини й у Холмському повіті, де під час виселення зафіксували близько 80% неграмотних [70, арк. 8].

Українських шкіл зовсім не було на Лемківщині. Так, складною залишалася ситуація з освітніми закладами у Ліському повіті, де було 70% мешканців краю були українцями; особливо переважали вони у гірській місцевості Карпат. Тут на 126 сільських населених пунктів діяли тільки 16 початкових шкіл із польською мовою викладання, через що у повіті, за висловом районного

уповноваженого з евакуації, панувала «поголовна неграмотність». А в Новосяндецькому повіті, де більшість становили польські родини, працювало чимало як початкових шкіл (176), так і закладів зі середньою, спеціальною освітою (4 чоловічі гімназії та 2 жіночі, 2 педагогічних ліцеї, торговельний ліцей, 2 фізкультурні й сільськогосподарська школи) [57, арк. 15].

Складна політична ситуація, що панувала на Холмщині та Підляшші під час війни, не дала змоги відповідальним представникам із евакуації Уряду УРСР виявити хоч якісь ознаки українського національного відродження. Це пояснюється активністю шовіністичних банд польського підпілля та порівняно малим відсотком українців. Деяку іншу ситуацію зафіксували районні уповноважені в повітах Надсяння, де у районах, які густо заселяли українці; функціонували українські початкові школи. Адже тут польська адміністрація не діяла, а керівництво здійснювала УПА. Так, у Перемиському повіті нараховувалося 26 шкіл. В Ярославському повіті, який від вересня 1939 р. до нацистської окупації у 1941 р. належав до сфери впливу СРСР, започаткували розгалужену мережу шкіл із українською мовою викладання. Їх нараховувалося близько 60. Поряд із тим відсоток грамотного населення у селах не перевищував 50%, а в повітовому місті становив 90% [51, арк. 145].

Продовження навчання в гімназії чи ліцеї потребувало оплати навчання – від 180 до 300 злотих. Ця сума була порівняно значною як для українських, так і для польських родин. Тому кількість закладів для отримання середньої чи середньої спеціальної освіти у повітах залишалась обмеженою. Крім загальноосвітніх закладів, діяли спеціалізовані навчальні установи, торговельні, швейні й педагогічні гімназії, школи механіків, ткачів, землеробів та фізкультурні. Найпоширенішими були заклади, які готували сільськогосподарських робітників. Вони функціонували у кожному повіті: в Сяноцькому – 4, Кросненському – 6, Білгорайському – 10 шкіл. Кожну зі спеціалізованих гімназій відвідували 100–200 учнів, серед яких було дуже мало українців. Це видно, зокрема, з числа спеціалістів, яких працівники евакуаційних комісій врахували при впровадженні в дію Угоди від 9 вересня 1944 р. Так, у середовищі українців під час переселення виявили тільки 0,13% сільськогосподарських працівників, у т. ч. 175 чоловіків і 58 жінок [53, арк. 35].

Таким чином, через велику плату за навчання, високі вимоги до вступників й упередженість до учнів української національності серед гімназистів було мало дітей із українських родин. За таких умов процес виховання української інтелігенції загальмувався, бо пересічний селянин не міг навчати дітей. Лише поодинокі українці отримували освіту в університетах Варшави, Праги, Подебрад або у Кременецькій духовній семінарії [343, с. 117, 205, 275]. Основній масі підлітків доводилося продовжувати сільськогосподарські традиції своїх батьків. Українців ще з дитячих років залучали до сільськогосподарських робіт, що надалі ставали для них єдиним джерелом існування.

Офіційне обмеження українців у правах на працю було суттєвою перешкодою для зростання чисельності національної інтелігенції. Вчителі українського походження могли отримати місце роботи лише у центральних та західних воєводствах і лише за умов визнання католицької віри, що означало автоматичне прийняття польської національності. Через це передова українська інтелігенція не могла впливати на процеси виховання українських дітей [510, с. 79]. За таких умов інтелігенція розв'язувала проблему самовідтворення, залучаючи до роботи в суспільно-культурних і господарських організаціях людей із активною громадською позицією. Але й такі заходи не забезпечували розвиток інтелігентського середовища, через що воно стосовно впливу на суспільні процеси виявилось малоспроможним. Характеризуючи ситуацію, дослідник М. Горний зазначив: «Українське населення Холмщини і Підляшшя упродовж першої половини ХХ століття у перманентній стресовій ситуації розв'язувало проблеми фізичного виживання і запобігало масштабній втраті людності. У цих умовах українська спільнота не мала можливості для виховання власної інтелігенції належного рівня» [510, с. 53].

Винятком із згаданого твердження був Грубешівський повіт. Зокрема, академік Я. Ісаєвич стверджував, що в Грубешівському повіті проживав найчисленніший порівняно з іншими повітами Холмщини й Підляшшя прошарок національно свідомої української інтелігенції і населення загалом. Цьому сприяла переважаюча більшість українців у повіті. Тут під час війни створили школи, культурно-освітні та кооперативні установи, організації української самооборони. Українські вчителі, священики стали основною рушійною силою національного відродження краю. Вони заснували

мережу українських освітніх товариств, яких на початок 1943 р. на Холмщині та Підляшші налічувалося 528; у них працювали близько 700 педагогів.

У жовтні 1940 р. в Холмі відкрили ремісничу і технічну школи під загальним керівництвом Василя Трокала. Для залучення української молоді тут були створені підготовчі курси за гімназійною програмою. Першого року після заснування ремісничої школи до неї прийняли на базі семи класів 299 юнаків, а до технічної школи – 100 учнів. Для підготовки фахівців у торговельній сфері, яка за часів Другої Речі Посполитої перебувала в руках поляків та євреїв, в Білій і Влодаві на Підляшші, в Груберові, Тернограді на Холмщині відкрили українські торговельні школи. У 1940 р. створили українську сільськогосподарську школу, з 1943 р. в Груберові працювала українська вчительська семінарія [323, с. 77]. Незначний період діяльності цих закладів не створив підґрунтя для суттєвих змін у соціальній структурі українців Холмщини, але виявився достатнім, щоби викликати занепокоєння серед антагоністичної частини польського суспільства.

Із огляду на провідну роль інтелігенції у процесі українського національного відродження польські шовіністично налаштовані кола завдавали ударів саме по її представниках. Жертвами терору лише протягом 1942–1943 рр. на Холмщині стали 12 священників, 10 дяків, 11 агрономів, по 15 вчителів та вїттів, 14 керівників волосних установ, 30 сільських старост, близько 100 працівників українських культурно-освітніх і кооперативних закладів. Тоді ж на Підляшші загинули 4 вчителі, 3 працівники кооперативних підприємств, 36 сільських активістів [323, с. 85]. Тільки на Холмщині та Підляшші поляки впродовж 1942–1946 рр. знищили 394 відомих діячів українського націоналістичного руху [476, с. 56].

Польські шовіністичні кола від кінця 1941 р. – початку 1942 р. здійснювали активні антиукраїнські дії. Аж до ранньої весни 1944 р. вони зводилися до вибіркового знищення здебільшого місцевих і національно свідомих українців, щоби фізично усунути елемент, який потенційно міг зашкодити остаточному спольщенню решти українців [323, с. 80]. У 1914 р. лише на Холмщині працювали 1500 українських учителів, 310 священнослужителів, 284 дяки, 47 дияконів. Разом із волосними писарями їх налічувалося близько 2,5 тис. осіб, що становило 0,5% населення

[447, с. 64]. Статистичні дані за станом на 1946 р. зафіксували значно меншу кількість інтелігенції, евакуйованої в УРСР. Серед неї були: 281 священник, 757 учителів, 11 наукових працівників, 668 представників медицини. Осіб робітничих професій і службовців – дещо більше: 4447 ремісників, 1817 промислових працівників, 733 транспортних працівників, 750 сільськогосподарських працівників, 1176 службовців [53, арк. 23].

При евакуації врахували далеко не всіх священнослужителів та інших представників інтелігенції, певна їхня кількість залишилася в межах Польщі, тому ці цифри не є вичерпними. Польський дослідник Р. Дрозд навів дані, що впродовж 1944–1946 рр. загинули щонайменше 20 греко-католицьких священників [349, с. 346]. М. Сівіцький у добірці документів «Історія польсько-українських конфліктів» подав вибіркові згадки про вбивства священнослужителів на Холмщині. Лише тут у період депортації замордували 15 осіб [270 с. 119–121]. А в збірнику історичних статей та спогадів «Ярославщина і Засяння 1031–1947 рр.» автори зазначили, що винищення духовних осіб розпочалося й відбувалося саме під час депортації [270, с. 251; 505, с. 149]. Напередодні операції «Вісла» в Польщі ще залишалось 114 священників, із них заарештували і передали до СРСР 7 осіб; 22 особи ув'язнили у таборі Явожно. Відтак, кількість священнослужителів напередодні депортації сягала поза 415 осіб. Після виселення українців перестали існувати греко-католицька Перемиська єпархія й Апостольська адміністрація Лемківщини [349, с. 350].

Попри незначні досягнення українців у середовищі їхнього домінування, наступ на українство не припинявся. Для придушення волі народу руйнували насамперед його дух, який уособлювали здебільшого священнослужителі. Впливовість священників серед населення була очевидною навіть для радянських представників евакуаційної комісії, котрі у звітах зазначали, що населення повітів – як українці, так і поляки – надзвичайно релігійне, суворо дотримується церковних обрядів греко-католицької та римо-католицької віри. У наступних доповідних листах ці офіційні особи відзначали впливовість духовних осіб на цивільні й адміністративні відносини на повітовому і волосному рівнях, зокрема те, що всі посади займали за рекомендацією чи згодою ксьондзів [51, арк. 34]. Аналогічно уніятське і православне духовенство мало визначальний вплив на свою паству. Українська інтелігенція

Закерзоння, яку влада ігнорувала, звільняючи з державних посад, незважаючи на свою освіченість, була менш впливовою, ніж духовенство, яке до певної міри зберігало офіційне представництво. Тільки воно залишалося на урядовому рівні представником, котрий репрезентував українську національну спільноту.

Селяни були чи не єдиною суспільною групою в українському середовищі, позбавленою політичного тиску, і тому їхній відсоток невпинно збільшувався. Попри це, українські господарства зазнавали економічного тиску, зокрема, їх змушували переселятися на гірші землі в складні природно-кліматичні умови. За майновим станом селянське середовище було неоднорідним, що проявлялось у величині земельних наділів та кількості домашньої і робочої худоби. Величина земельних наділів, як і статус їхніх власників, коливалися від безземельних до власників ділянок площею 15–50 га; останніх вважали заможними господарями. Таких серед українського селянства було значно менше, ніж серед поляків. У Влодавському повіті зі загальної кількості 1789 господарств, які мали більше 15 га землі, на українське населення припадало 427, що становило 5,9% українського населення і 1,9% усього населення повіту [51, арк. 32].

У селянському середовищі існувала диференціація за видами занять, де основними ставали допоміжні галузі виробництва. Домінування тієї чи іншої форми виробництва залежало як від природно-кліматичної зони етнокультурного регіону, так і від загальних сільськогосподарських тенденцій на етнографічних землях українців у межах Польщі. Землеробська діяльність давала, як правило, низькі врожаї, а екстенсивний розвиток тваринництва не створював бази для економічного зростання, й тому сільське господарство залишалося трудомістким і нерентабельним. Найяскравіше це було виражено на Лемківщині. Лемки жили не тільки з рільництва, нерентабельність сільського господарства породжувала серед лемків дрібну торгівлю. Було багато лемківських сіл – Лосе, Новиця, Ропи та інші, мешканці яких жили тільки з торгівлі, джерелом котрої залишалися продукти тваринництва та деревопереробних промислів [50, арк. 33–38]. Вони купували в гуцулів та бойків овець, упродовж літа випасали їх, а потім продавали. Ліський, мішаний лемківсько-бойківський повіт, де розпочиналися гори Високого Бескиду, поєднував у сільському господарстві поряд із основними промислами –

землеробством і скотарством городництво, садівництво, бджолярство, а особливо торгівлю [309, с. 11–12]. Додатковими засобами для прожиття була торгівля деревом: ялицею, смерекою, буком; переробляли сире дерево на тесані, різані або колоті лати, дошки тощо [458, с. 20]. Для отримання додаткових джерел матеріального забезпечення сільські жителі займалися дрібним ремісництвом. Близькість лісів, що на правах приватної власності були у місцевого населення, породжувала деревообробні ремесла; тваринництво сприяло розвитку ткацтва. Наприклад, лемки мали ткацькі верстати майже в кожній хаті. Поряд із тим ткацький промисел був зорієнтований не на комерційну діяльність, а на задоволення власних потреб. Дрібні ремесла, як і сільське господарство в цілому, задовольняли побутові потреби і забезпечували переважно життєздатність родин.

Малопродуктивне сільське господарство Лемківщини породжувало соціальну проблему – безробіття. Непосидючість лемків допомагало їм шукати нових і нових джерел прожитку. Серед них найдохіднішим виявилось заробітчанство за кордоном. Найбільший відсоток емігрантів із Галичини до Америки – це лемки [458, с. 41]. З кожної родини хтось або й кілька осіб виїжджали на заробітки.

Загалом соціально-економічний стан лемківських сіл можна охарактеризувати так: у зв'язку з нестачею орних земель, їхньою поганою родючістю та відсутністю будь-яких інших додаткових джерел існування, а також через нерозвиненість промисловості, де можна було б використовувати надлишок робочих рук, лемки жили в злиднях, вихід із яких шукали лише в еміграції. Так, починаючи з другої половини ХІХ ст. і до часу повного їх виселення, серед лемківського населення на ґрунті незадовільного економічного становища тривав еміграційний рух. Статистичні дані за 1936 р. свідчать, що з Лемківщини тільки в Південну Америку виїхали 200 тис. осіб. Із кожної сім'ї хтось перебував на заробітках за кордоном, що забезпечувало певний економічний добробут цих родин [50, арк. 12–14].

Отже, сільськогосподарська однорідність та низька професійна диференціація стали основними тенденціями розвитку соціальної структури українців у межах Польщі. Це було наслідком цілеспрямованої діяльності польського уряду стосовно українських мешканців краю. Під політичним тиском опинились українці, які займалися професійною діяльністю; їх звільняли за національною

ознакою, що призвело до значного зменшення таких соціальних груп, як інтелігенція, робітники, службовці. Збільшувалася тільки одна суспільна група – селянство, яке водночас зазнавало дедалі відчутнішого економічного гноблення.

Єдиним офіційним виразником українців залишалось греко-католицьке і православне духовенство. Духовні осередки влада нищила на всіх освітніх рівнях. Викладання польською мовою та висока плата за навчання перешкоджали здобуттю освіти дітям із українських родин. Тому частка неграмотних серед українців досягала 80%.

Відновленню соціальної диференціації на українських теренах сприяли події 1940–1943 рр., коли були створені українські школи і навчальні заклади для підготовки кваліфікованих працівників. Але ці структури діяли впродовж нетривалого періоду, тому не створили вагомої бази для розвитку різних соціальних груп українського суспільства.

Таким чином, політика польського уряду призвела до соціальної деформації українського суспільства на Закерзонні – як наслідку політичного та економічного несприйняття українців рівноправними громадянами Польської держави. Національне розмежування спотворило соціальну структуру українців, що виявилось у його професійній однорідності, де майже 97% населення були селянами, лише трохи більше 2% припадало на кваліфікованих працівників – ремісників, промислових робітників, службовців, сільсько-господарських працівників, учителів, духовенства та представників решти професій. Сільськогосподарська однорідність та низька професійна диференціація стали основними тенденціями розвитку соціальної структури українців у межах Польщі.

1.3. Економічний стан українських господарств

Територія розселення українців та соціальна диференціація української спільноти в межах Польщі мали вагомий вплив на формування господарських особливостей, що, своєю чергою, позначилося на економічному розвитку місцевого населення. Якщо господарські особливості відрізнялися за географічними умовами розселення кожної з локально-етнічних груп, то спільні риси економічного розвитку залежали від спрямованих проти українців політичних процесів, котрі ініціював польський уряд.

У міжвоєнний період соціально-економічна ситуація на західноукраїнських землях була заручником польських

державницьких інтересів. Землі, що заселяли українці, становили близько 25% території Польщі, залишалися нерозвиненими аграрними окраїнами або внутрішніми колоніями, які постачали центральним регіонам Польщі дешеvu сировину [474, с. 375]. Економічний розвиток північно-західних та західних українських земель був тотожним до східногалицьких і залежав від їх урядового бачення в економічному розвитку Польщі.

Після початку Другої світової війни виразно проявилася відмінність у подальшому політичному та соціально-економічному розвитку розмежованих західноукраїнських теренів. Незважаючи на це, основні економічні труднощі, насамперед у сільському господарстві, наявні тут упродовж першої половини ХХ ст., залишилися. Серед них – перенаселеність сіл і крихітні земельні наділи. Остання тенденція найбільше стосувалась українських господарств на Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші.

Для пом'якшення проблеми гострої нестачі землі ще у 1920-х роках сейм із ініціативи польського уряду прийняв низку законів, спрямованих на створення нових господарств шляхом колонізації, збільшення їхніх карликових розмірів до нормальних за рахунок поділу маєтків [475, с. 14]. Українці, які були здебільшого селянами, і вирішення земельного питання для них мало першочергове значення, переважно не могли придбати додаткового наділу через державну політику, що передбачала зосередження землі у власності польського населення. Керуючись принципом «великої Польщі», уряд при паюванні великої власності надавав перевагу польським осадникам із заходу, яких вербували з офіцерів та унтер-офіцерів запасу [351, с. 281]. Отже, українським селянам ця програма дала мало користі, оскільки більшість земель передавали польським селянам та новоприбулим осадникам [474, с. 375].

Реалізація земельної реформи і пов'язана з нею осадницька колонізація були підпорядковані основній меті – штучному збільшенню в українських селах кількості поляків, які служили соціально-політичною опорою польської влади. У міжвоєнний період земельне питання залишалось невирішеним як для сільських мешканців у цілому, так і для українців зокрема.

Північно-західні землі потерпали від осадницької політики польського уряду дещо менше, ніж решта Галичини і Західна Волинь, попри те, що процес осадництва розпочавсь у 1919 р. з Холмщини. Саме тут польським родинам надали 17 тис. га землі, у

т. ч. угідь, що належали православним церквам [353, с. 3]. Але у зв'язку з дещо вищою вартістю землі та віддаленістю від східних кордонів закерзонські землі відвертали увагу уряду. На Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші боротьба з українським населенням тривала іншим методом. Тут здійснювали поступове економічне витіснення українських господарств углиб гірських, лісових масивів або на менш родючі землі. Таким способом формували економічну різницю у рівні життя населення за національною ознакою.

Поряд із цим економічне життя в середовищі українців у межах Польщі відрізнялося за географічними особливостями їхнього розселення. Всі етнографічні групи українського народу: лемки, надсянці, холмщаки з підляшуками – у господарському розвитку мали чітко виражені сільськогосподарські тенденції. Відмінності, що супроводжували розвиток кожної з групи етносу залежно від природно-кліматичних умов, були незначними.

На Холмщині та Підляшші сільське господарство орієнтувалося на землеробство. Розвиток тваринництва був опосередкованим, викликаним потребами землеробства, а м'ясо-молочне спрямування призначене для задоволення переважно власних потреб родин. Худоба, крім м'ясо-молочних продуктів, шкіри і вовни, давала селянам змогу збагачувати поля гноєм. Адже, наприклад, у Томашівському повіті ґрунти склалися з: 50% – супіщаних, 20% – чорнозему і 30% непридатних для рослинництва земель, тобто пісків, боліт і кам'яних порід [51, арк. 97]. У Влодавському та Білгорайському повітах ґрунти були піщано-болотисті, що також потребувало великих затрат праці на обробіток і збагачення добривами земельних наділів для отримання належного врожаю [51, арк. 3–4, 32]. Повітом із найкращими для землеробства умовами вважали Грубешівський, де переважну більшість ґрунтів становили чорноземні, що було винятковим явищем.

Уся площа повітів, окрім придатних для розорювання земель, мала значний відсоток території під лісами, луками, пасовищами, що перебували у приватній власності населення. Наприклад, територія Влодавського та Білгорайського повітів поділялися на ліси, займали до 40% загальної площі кожного з них, луки – 10% і орні землі – 50% [51, арк. 33]. Найпридатнішим для орного землеробства був Холмський повіт, де розорали 60% території, а ліси становили тільки 5%, луки – 13% [див. табл.8].

Таблиця 8

**Господарське використання земельної площі повітів,
що заселяли українці в Польщі напередодні депортації**

Назва повіту	Площа повіту (га)	К-сть орних земель (га)	%	К-сть землі під лісовими масивами (га)	%	К-сть землі під луками (га)	%	К-сть землі під садами (га)	%	Землі не-придатні до використання (га)	%
Ліський	77 879	27 276	35	35 324	45,35	5 325	6,83	—	—	—	—
Новосончівський	168268	59600	35	54668	32,5	7800	4,6	5400	3,2	18000, 22800	10,7;13,6
Сяноцький	126262	64 463	51	32762	26	7753	6,1	1864	1,47	11504; 7916	9,1;6,3
Кросненський	86214	55662	65	11197	13	5397	6,2	914	1	18529; 13935	21,5;16,2
Яслівський	81340	51474	63	—	—	—	—	—	—	—	—
Любачівський	231600	—	—	115800	50	—	—	—	—	—	—
Ярославський	396 000	237600	60	118800	30	—	—	—	—	39600	-; 10%
Перемиський	104762	53698	51	35025	33,4	—	—	—	—	—	—
Влодавський	—	—	50	—	40	—	10	—	—	—	—
Томашівський	—	—	—	89492	42	—	—	2500	—	—	—
Білгородський	1720(км ²)	—	50	—	40	—	10	—	—	—	—
Холмський	143043,38	85925,39	60	7950,38	5,5	18508,46	13	851,46	0,6	12158; 11257	8,5;7,9

У Влодавському повіті в середньому на господарство припадало 3,63 га орної землі. Тут було чимало заможних господарів, але основна маса селянських господарств мала значно менші наділи. Зі загальної кількості 1789 господарств, яким належали більше 15 га землі, на українське населення припадало 427 господарств, що становило 5,9% від українського населення і 1,9% від усього населення Влодавського повіту [51, арк. 34]. На Грубешівщині ґрунти були переважно чорноземні, й тому землезабезпечення тут становило у середньому по 3 га на господарство. У зв'язку з цим у повіті переважали дрібні та середні господарства, до числа заможних можна було віднести не більше 2% селянських господарств, які мали 10–15 га землі [61, арк. 12–29].

До аграрної реформи, яку розпочали згідно з декретом від 6 вересня 1944 р., в Томашівському повіті 46 поміщиків володіли 8280 га орних земель [51, арк. 96]. У результаті реформи поміщицьке землекористування в повітах ліквідували, всю землю передали у приватну власність селян. У середньому на людину припало по 1 га землі, тобто 4–5 га на родину найбільша кількість землі на одне господарство не перевищувала 25–50 га [51, арк. 121]. У той самий час реформу на Холмщині та Підляшші здійснювали за подвійними стандартами, зокрема, малоземельних українців землю не наділяли, що стало приводом для посилення національної ворожнечі на соціальному ґрунті [60, арк. 7].

Деякі іншими були розміри землекористування у Надсянні, де більшість становили українці. Так, до 1939 р. в Любачівському повіті 9 поміщицьких маєтків мали по 400–500 га кожний, а селяни володіли земельними наділами по 2–3 га. Після земельної реформи стан селянських господарств поліпшився, вони використовували у середньому по 4–5 га орних земель. У повіті нараховувалося близько 300 заможних господарств, у кожного з яких було від 15 до 25 га. У селах Коровиця Лисова, Диків Старий, Нове Село, Коровиця Сама, Кобилиця Руська та інших більшість становили заможні господарства; вони мали по 15–20 га землі [48, арк. 27–28, 76].

Перемиський повіт займав 104 762 га, з них орні землі – 47 762 га, або 45,5%. Основна маса селянства використовувала мало землі. У середньому на селянське господарство припадало 2,03 га, лише 0,4% селянських господарств володіли більш як 15 га, 0,2%

землі взагалі не мали [66, арк. 12–23]. Економічне забезпечення господарств українців залежало від частини повіту, де вони проживали. Так, у селах північно-західних волостей Перемишльського повіту – Журовиці, Горіхівці, Стубно, Перемишльська – населення було економічно забезпеченішим, аніж у південно-західних [див. табл. 14]. Тут припадало в середньому від 1 до 5 га на господарство, тобто $\frac{3}{4}$ га на людину, а населення сіл західних та південно-західних волостей залишалося бідним. Більшість господарств були малоземельними: мали 1–3 морги землі (1 морг дорівнює 0,55 га. – *Авт.*) на господарство [48, арк. 105] [див. табл. 9, 10].

Таблиця 9

Порівняльна характеристика економічного становища польських й українських господарств у волості Кривча Перемишльського повіту

	Всього	Українські господарства	Польські господарства
Господарств	1813	1023	790
Населення	8677	4840 осіб	3837 осіб
Орної землі	4439	2458 (по 2,4 га)	1981 (по 2,5 га)
Коней	510	276 (по 0,26)	234 (по 0,29)
Корів	1413	759 (по 0,74)	654 (по 0,8)

Таблиця 10

Порівняльна характеристика економічного становища польських й українських господарств у Дубецькій волості Перемишльського повіту

	Всього	Українських	Польських
Господарств	2363	562	1801
Населення	12916	2802	10114
Землі	5867	1393 (по 2,4 га)	4061(по 2,25 га)
Коней	624	216 (по 0,4)	407 (по 0,22)
Корів	2528	477 (по 0,84)	1919 (по 1,06)

У Ярославському повіті під орне виробництво залучили 237 600 га (60%) землі. 8138 українських господарств володіли 10 977,23 га, в середньому припадало по 1,35 га посівів на господарство; решту становили інші угіддя: сінокоси, сади, ділянки лісу [51, арк. 134–135, 150].

Територія повітів, що охоплювали Лемківщину, була розташована в українських Карпатах на обох схилах Східних Бескидів; чималу площу там займали ліси, а під орне землеробство використовували значно меншу територію. Так, Ліський і Новосончівський повіти мали лише по 35% орних земель, під лісами перебувало відповідно 45,3% і 32,5% площі, решта припадало на луки, пасовиська та незручні землі. Згідно зі статистичними даними, у Горлицькому повіті густота населення на 1 км² становила 100 осіб, або ж на одного лемка припадало у середньому 0,75 га землі, що дорівнювало на родину близько 3–4,5 га, куди належали орні землі, ліси, луки, сади і городи [50, арк. 12–14]. Унаслідок незначної кількості орних земель при переселенні була зазначена кількість залишених посівів, що становили в середньому по 0,66 га на сім'ю; це було значно менше, ніж у інших повітах.

У середовищі карпатських українців на фоні нестачі орних земель зростала бідність, збільшувався надлишок робочої сили, що, своєю чергою, сприяло розвитку заможних господарств. Цим визначалася контрастність лемківських сіл, де поряд із безземельними були господарства українців, які володіли 20–50 га і більше землі, мали по кілька голів коней, великої та дрібної рогатої худоби [50, арк. 12–14]. Так, згадувала Чабан Ганна Іванівна, колишня мешканка с. Щавне Сяноцького повіту, її родина *«...вважалася багатою, адже мала хату площею 213 м². До майна належали стодола, стайня, молотарка, млинок, січкаря, 2 коней, 7 корів, 7 телят, вівці, приміщення, де тримали зерно, і возільня (приміщення, де стояв віз. – Авт.). А також 5 га орної землі й 1,5 морги (0, 75 га. – Авт.) саду. Розжитися сім'ї допомогло те, що дід на початку ХХ ст. їздив на заробітки до Америки»* [253]. Переважно саме заможні господарі під час переселення відмовлялися залишати нажиті місця. Так, із 705 господарств, представники яких не дали згоди переселятися з Горлицького повіту, за інформацією районного уповноваженого з евакуації, було *«...кулацьких – 97, середняків – 264 господарства»*, решта припала на торговців, духовенство, міську та сільську інтелігенцію [50, арк. 46].

Новосончівський повіт розташований у гірсько-лісистому регіоні Карпат. Його загальна площа становила 168 268 га, в т. ч. орних земель 59 600 га (35,41%). За даними місцевої влади, у 1945 р. у повіті було 23 325 господарств, тобто на господарство припадало в середньому по 2,5 га. [див. табл. 11].

Таблиця 11

**Землезабезпеченість населення у Новосончівському повіті
напередодні депортації**

Кількість землі	Кількість господарств	%
0 – 2 га	2344	10,04
2 – 5 га	7529	32,27
5 – 10 га	8914	38,21
10 – 20 га	4020	17,23
20 – 50 га	420	1,8
50 – 100 га	54	0,2
1000 і більше	44	0,18

Територія Яслівського повіту займала 81 340 га, в т. ч. 51 474 га (63,3%) орної землі, садів і присадибних ділянок. Решта площі повіту була зайнята лісами, луками і непридатними для обробітку землями. Незважаючи на значний обсяг корисної землі у повіті, для українців створили умови, за яких вони користувалися гіршими землями. Переважну більшість українських господарств витіснили у південну частину Яслівського повіту, з гірським рельєфом і незручними кам'янистими, малопродуктивними землями. Тому господарства, розселені в цій місцевості, перебували у невідносно гіршому становищі, ніж жителі середньої та північної частин повіту [50, арк. 5].

Середньостатистичні дані не дають повної картини наявності земельних наділів серед українців. Дещо краще це розкрито у звітах Головного управління з евакуації, де, зокрема, зазначено, що з 122 100 сімей земельні наділи залишили 101 588, у кількості 461 068 га, з яких орної землі було 335 133 га, що становить у середньому по 3,3 га на господарство. Як стверджує дослідник В. Борисенко, родини середнього достатку мали по 10 моргів поля

(5,6 га), а заможні селяни – до 20 моргів [312, с. 105]. Отже, господарства українців з меншою кількістю землі вважали бідними, а відтак – нерентабельними. Крім ріллі, незначна кількість землі перебувала під сінокісними угіддями. Решта земель, що не були зафіксовані у звіті, – це сади та ліси; вони становили також значну частину приватної власності українців на території Польщі, але не були враховані під час переселення як приватна власність із подальшою можливістю їхньої компенсації.

Сади займали порівняно невелику площу, але в деяких повітах під них відводили від 1% території на Холмщині та Підляшші, до 4% на Лемківщині, де садівництво було допоміжним сільськогосподарським заняттям. Кількість землі під луками також відрізнялася залежно від району розселення українців. 10–13% території виділяли під луки на Надсянні, а на Лемківщині – 6–7%, що компенсували пасовиськами у Карпатах (21%), тоді як холмщаки та підляшуки мали для випасу худоби до 9% території повітів, оскільки основною галуззю сільського господарства тут було землеробство [див. табл. 8].

Рельєф місцевості, природно-кліматичні умови, якість та кількість ґрунтів у господарствах, зрозуміло, впливали на показники збору врожаю, що також відрізнялися на територіальному фоні локально-етнічних груп. На Лемківщині, як зазначив Юліан Тарнович, «...земличка кам'яниста, вбога, піскувата, годує своїх мешканців одною тільки бульбою та вівсом» [458, с. 20]. Поряд із тим провідними культурами були жито, пшениця, овес, картопля. Зокрема, в Яслівському повіті – жито, пшениця, картопля. А у південних його частинах, ближче до кордону з Чехословаччиною, вирощували переважно ячмінь, овес, картоплю. Середній збір на землях Лемківщини був низьким. Так, урожайність пшениці не перевищувала 9 ц із гектара, жита – 10, вівса – 8, ячменю – 6 ц. Незважаючи на низькі врожаї, орне землеробство залишалось одним із провідних сільськогосподарських занять лемків, але було не товарним, а опосередкованим заняттям, зорієнтованим, як правило, на власне споживання. Однак лемки завжди відчували нестачу сільськогосподарської продукції [72, арк. 3–6].

Основними сільськогосподарськими культурами Новосончівського повіту були овес і картопля, а в низовинах вирощували жито. У Ліському повіті культивували переважно жито, пшеницю, овес та овочеві культури [51, арк. 55–56]. Середня врожайність була, як і в

Яслівському повіті, вдвічі меншою, ніж в інших повітах в межах Польщі, й становила: вівса та жита – 5–6 ц із га, картоплі – 60–70 ц [57, арк. 14].

У Сяноцькому та Кросненському повітах орні ґрунти займали відповідно 51 тис. га і 64,5 тис. га. Тут сіяли поряд із традиційними зерновими яре жито і озимий ячмінь, на $\frac{3}{4}$ земельних наділів саджали картоплю, що давала порівняно високий урожай, а зернові – менший від середнього, лише по 8 ц з га. В значній кількості вирощували бобові, у незначній – цукрові буряки [51, арк. 121–122].

Хоч у повітах Холмщини та Підляшшя ґрунти потребували систематичного їхнього підживлення під усі види культур, очищення від бур'янів, а також високоякісного насіння врожайність тут була вдвічі вищою, ніж у повітах Лемківщини. На Холмщині та Підляшші вирощували здебільшого зернові культури, а під технічні відводили невеликі ділянки. Ріллю займали переважно житом, решту – пшеницею, ячменем, вівсом, просом, гречкою, на городах висаджували овочі й у значній кількості картоплю.

За даними Грубешівського повітового земельного управління, середня врожайність з га становила: пшениці – 12–15 ц, жита – 15–17, ячменю – 10–12, вівса – 7–8, проса – 8–10, бобових – 12–14, картоплі – 100–120, цукрових буряків – 170, кормових буряків – 300 ц із га. Крім того, в кожній волості певну кількість землі засівали льоном, якого збирали до 15 ц із га [44, арк. 3–39; 61, арк. 16]. Зокрема, провідною зерновою культурою Володавського повіту було жито, що займало 40% посівів; решту площі відводили під пшеницю, овес та овочі, виділяючи їм по 15% ріллі; під ячмінь, гречку і технічні культури залишали по 5% [51, арк. 3–4].

Замостівський повіт належав до типових сільськогосподарських районів, із добре розвинутою промисловістю для переробки сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарськими культурами були різновиди рослин, характерні для Холмщини. Крім них, вирощували хміль, буряки, тютюн, що забезпечувало сировиною переробну промисловість повіту [59, арк. 5]. Значну частину Томашівського повіту займали соснові ліси (42%), під садівництво використовували 2500 га, решта території – до 50% була під ріллею. Найпоширенішою сільськогосподарською культурою в повіті залишалась озима пшениця, її посіви займали 30% орних площ, а врожайність сягала 15–17 ц; під жито відводили – 28% (12–15 ц), ячмінь і

**ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ
У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ**

овес – 12% (15–18 ц); на решті ріллі вирощували картоплю (100–120 ц) та цукрові буряки (120–150 ц), городину [51, арк. 96–97].

Варто зазначити, що в деяких повітах урожайність відрізнялася відповідно до місць проживання українців та поляків. Оскільки українське населення було витіснене на гірші землі, то й сільськогосподарської продукції тут збирали значно менше, що видно зі середньої врожайності за волостями Влодавського повіту [51, арк. 32] [див. табл. 12].

Таблиця 12

**Збір сільськогосподарських культур
у волостях Влодавського повіту за станом на 1944 р.**

Назва волості, де проживало українське населення	Пшениця (ц із га)	Жито (ц із га)	Овес (ц із га)	Ячмінь (ц із га)	Картопля (ц із га)
Вирики	5,4	9,0	9,8	5,4	108,0
Волоська-Воля	5,5	7,3	10,4	7,6	91,8
Слаутичі	7,2	8,1	7,2	8,1	72,0
Влодава	8,1	7,2	7,2	5,4	72,0
У середньому в повіті (польські та українські волості разом)	11,7	10,0	7,8	7,8	120,0

Порівняно зі згаданими повітами селяни на землях Надсяння отримували вищі врожаї деяких культур. А рівномірне розселення українців унеможлиблювало вплив національного аспекту на якість та кількість урожаю. Зокрема, найпродуктивнішою овочевою культурою була картопля, врожайність якої досягала 120–150 ц із га.

Господарство сусіднього з Томашівським Любачівського повіту було подібним до першого за вирощуваними сільськогосподарськими культурами, але середніх показників урожайності в другому домагалися вищих. Найпоширенішою культурою залишалося жито, його врожайність становила 15–16 ц із га. Під цю культуру відводили 40% розорених площ. Пшениця давала меншу врожайність – 12–14 ц, і засівали цю культуру на 23% ріллі. Картопля залишалася найтрудомісткішою культурою, але зі значними врожаєм – 120–130 ц із га [51, арк. 76].

В Ярославському повіті поряд із традиційними зерновими культурами і картоплею вирощували цукрові буряки (140 ц із га).

Цьому сприяли чорноземні ґрунти, що, однак, містили чимало піску та глини [51, арк. 144–145]. А територія Перемиського повіту мала гірсько-лісистий рельєф, із незручними для землеробства глиняно-кам'янистими і маловрожайними землями. Тільки незначна частина повіту: північна та північно-східна – була малолісистою місцевістю з порівняно рівним рельєфом, родючими землями, але у тутешніх волостях мешкало переважно польське населення. Незважаючи на такі умови, українські селяни, затрачаючи багато праці на обробіток і збагачення ґрунтів, досягали певних урожаїв. У селах повіту, які прилягали до міста, культивували овочево-городнє господарство, що забезпечувало постачання міста овочами і давало додатковий заробіток для місцевих жителів. Середня врожайність сільськогосподарських зернових культур у повіті з гектара дорівнювала: пшениці – 12 ц, жита – 10 ц, вівса та ячменю – по 8–10 ц, і порівняно високим був показник картоплі – 100–150 ц із га [66, арк. 12–23].

Мешканці повітів, які займалися сільським господарством, поєднували орне землеробство з достатньо розвинутим тваринництвом. Це стосувалося переважно тих повітів, де українське населення було витіснене на менш врожайні землі. Вихід із такого скрутного становища шукали в альтернативних видах господарювання. Це стосується, зокрема, повітів Лемківщини, Володавського та Білгорайського на Холмщині, частково волості Надсяння.

Співвідношення товарів орного виробництва і тваринництва у житті українських мешканців залежало від природних особливостей кожного з адміністративних районів. Перевага останнього стосувалася лемківських господарств, меншою мірою – надсянців, тоді як холмщаки з підляшуками займалися тваринництвом лише для власних потреб.

Серед природних умов, що визначали перевагу того чи іншого виду сільського господарства, були рельєф місцевості, якість земель повіту і пов'язана з цим кількість пасовиськ. Лемківщина розташована у передгір'ї Карпат на схилах Низьких Бескидів; тут, попри незначну кількість придатних пасовищ, були природні умови на високогірних полонинах, де випасали переважно дрібну рогату худобу – овець та кіз.

Рельєф місцевості, на якій розташований Ліський повіт, мав гори, де низький Лемківський Бескид переходив у Високий –

**ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ
У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ**

Бойківський, і долини, вкриті лісами, з характерною для гірської місцевості великою кількістю мілководних річок [51, арк. 55–56]. У таких умовах сільські мешканці займалися незначним за обсягом рільництвом із порівняно розвинутим тваринництвом. У повіті за станом на 1944 р. нараховувалося 2506 коней, 22 325 голів великої рогатої худоби, 5860 свиней, 54 тис. кіз та овець [51, арк. 55–56]. Подібно й у Яслівському повіті завдяки гірським пасовиськам також розвивалося дрібне тваринництво – вівчарство [72, арк. 3–6].

Слід зазначити, що на економіку повітів, де переважало тваринництво, негативно вплинула Друга світова війна. За період німецької окупації селянські господарства були розорені, худобу і коней забрали нацисти. Лемківські господарства займались у переважній більшості скотарством і володіли значною кількістю худоби, але після війни її поголів'я різко зменшилося. Зокрема, це було відзначено після звільнення Горлицького повіту від німецької окупації і до початку переселення [50, арк. 33–38] [див. табл. 13].

Таблиця 13

Кількість поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби в українських волостях Горлицького повіту під час депортації

Назва волостей, де переважало українське населення	Кількість господарств	У них осіб	Коней	ВРХ	Дрібних тварин
Липники	344	1547	99	451	161
Сеньково	859	3768	214	1075	240
Устя-Руське	1028	4297	278	1535	821
Гладишів	993	4127	402	1728	814
Ропа	332	1403	190	311	189
Снитниця	450	1879	142	408	197
Разом	4006	17021	1325	5408	2425

Відтак у Гладишевській волості (1174 лемківських господарств) коней залишилося тільки 664, у Сеньківській волості на 1022 господарства їх припадало 314, у волості Видинка на 498 господарств – 99 [50, арк. 3; 44, арк. 52]. Із втратою худоби господарська діяльність зменшувалась, оскільки худоба була як засобом виробництва, так і одним із основних видів, на що

спрямовувало відтворюючу працю сільськогосподарське населення Лемківщини [50, арк. 12–14].

Подібно до лемківських господарств, мешканці Надсяння поєднували рільництво з тваринництвом. У Ярославському повіті поряд із рільництвом розвивали тваринництво, кормовою базою для якого служили лісові масиви. Це було поширено, зокрема, у східній та південно-східній частинах повіту, де проживали переважно українці [51, арк. 45].

Тваринництвом займались і в Перемиському повіті. Тут північно-західні волості були економічно забезпеченіші, що відображалось як на розмірах земельних наділів, так і на чисельності поголів'я тварин [48, арк. 105 зв.], що було характерно для Стубненської волості [див. табл. 14].

Таблиця 14

**Порівняльна таблиця економічного розвитку польських
й українських господарств
у Стубненській волості Перемиського повіту**

	Разом	Українців	Поляків
Господарств	1529	1409	120
Населення	5880	5351	529
Землі (га)	4195	3846 (по 2,7 га)	349 (по 2,9 га)
Коней	1019	925 (по 0,65)	94 (по 0,78)
Корів	1930	1755 (по 1,25)	177 (по 1,5)

А населення сіл західних та південно-західних волостей було економічно біднішим. Частка безкінних господарств досягала 70–80%, без корів залишилися кожні 3 сім'ї з 10. Запаси продуктів, так само, як і фуражних кормів, були обмежені, наприклад, у волості Кривча [див. табл. 19].

Польське населення, котре на території Надсяння перебувало в меншості, мало, як правило, вигідніше становище, що відображалось на його економічних показниках. Винятком із цього стала Дубецька волость. Вона – одна з двох волостей, де поляки за чисельністю переважали українців, але водночас були значно біднішими в економічному розвитку [див. табл. 10].

Тваринництво служило основою сільського господарства у деяких районах на Влодавщині, Томашівщині, Білгорайщині. Зокрема, до

**ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ
У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ**

війни в Томашівському повіті було добре розвинуте тваринництво зі спеціалізацією у свинарстві й птахівництві. Як свідчили місцеві жителі, велику кількість продукції експортували в Англію, Німеччину та інші країни. Крім того, в повіті облаштували багато розплідників для культурного рибальства. Більшість продукції вивозили у Львів і Люблін [51, арк. 95–96]. Особливістю Білгорайського повіту було те, що на 15% українського населення припадала значна кількість коней; це рідкістю в умовах післявоєнного часу характеризує українські господарства як тваринницькі [51, арк. 3–4] [див. табл. 15].

Таблиця 15

Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби в українських волостях Білгорайського повіту під час депортації

	На 1944 р. у повіті	Поголів'я худоби у власності українців	Співвідношення кількості худоби в українців до худоби у повіті
Коней	5200	1138	21,9
ВРХ	72000	4739	6,58
Свиней	4200	475	11,3
Овець	86700	1281	1,4

За роки війни поголів'я худоби у Влодавському повіті значно зменшилося. Ця тенденція вдарила насамперед по українцях, оскільки саме їх витіснили у лісові масиви, де мешканці займалися тваринництвом, зокрема вівчарством, бо орне землеробство у цій місцевості не забезпечувало необхідного прожиткового рівня. [51, арк. 32] [див. табл. 16].

Таблиця 16

Кількість худоби у господарствах українців Влодавського повіту за станом на 1939 і 1944 роки

	На 1939 р.	На 1944 р.	Поголів'я худоби, яка перебувала у власності українців на 1944 р.	Частка худоби в українців від загальної кількості у повіті на 1944 р.
Коней	22989	11048	4453	40,3%
ВРХ	40340	19796	9778	49,3%
Свиней	25340	10954	5939	54,2%
Овець	31560	10083	8468	84%

Для українців у Холмському повіті найціннішими тваринами були корови, їх мали, по суті, у кожному господарстві. Так, поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби тут за станом на 1 жовтня 1945 р. становило: коней – 19 072, корів – 34 549, свиней – 9041, овець – 3322. Кількість поголів'я коней і корів підтверджує їхнє використання як допоміжного засобу виробництва у рільництві – основній сільськогосподарській галузі. Вівчарством займалися в незначних обсягах не було, оскільки великих лісових масивів, що становили тут тільки 5,5% території, і лише у господарствах українців, оскільки саме вони були витіснені в лісові масиви, а польське населення решти повіту займалося рільництвом [70, арк. 3–39] [див. табл. 17].

Таблиця 17

**Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби
в українців Холмського повіту
за станом на 1 жовтня 1945 р.**

	Всього у повіті	Поголів'я худоби, у власності українців	Частка кількості худоби в українців від кількості худоби у повіті
Коней	19072	4927	25,83%
ВРХ	34549	8194	23,7%
Свиней	9041	3269	36,15%
Овець	3322	2981	89,73%

Поголів'я коней та великої рогатої худоби внаслідок війни і тривалого періоду німецької окупації значно зменшилось і в Яслівському повіті. На час переселення тут нараховувалося 3068 коней, у т. ч. в українців – лише 312 голів. У середньому в селах залишалось не більше 20 коней, що аж ніяк не забезпечувало потребу господарств у тягловій силі. Також утримували 10 760 корів, зокрема 1870 українським сім'ям їх належало 1360 [72, арк. 3–6].

Сільське господарство було в основі діяльності як українських господарств, так і загалом населення згаданих повітів, оскільки

вони впродовж усього міжвоєнного періоду перебували здебільшого на правах сировинного придатку до промислово розвинутих областей Польщі. Основною сировиною служили продукція сільського господарства, нафтових родовищ, торф'яні поклади, лісоматеріали. Але для більшості населення лише продукти сільськогосподарського виробництва залишалися джерелом товарного обміну. Незначний розвиток промисловості був пов'язаний із переробкою сільськогосподарської продукції та первинною обробкою продуктів природного середовища, зокрема лісів. Як згадував І. Чура, житель с. Зиндраново Кросненського повіту, його сім'я мала достатній рівень для прожитку: «...18 моргів землі (9,9 га. – Авт.), садок, ліс. Деревину продавали для власного прибутку» [256]. На основі сировини, котру постачали з лісу, функціонували лісопильні заводи й фабрики з переробки деревини. Їхніми послугами користувалося все населення, яке володіло ділянками лісу. Українці здебільшого не мали стосунку до нафто- і торфопереробної та видобувної власності; серед лемків були лише нечисленні кваліфіковані робітники, яких при переселенні в УРСР спрямовували на тотожні роботи, оскільки на таких спеціалістів залишався значний попит.

Поряд із великими промисловими підприємствами в Польщі працювали чимало дрібних ремісничих майстерень, торговельних установ. Серед власників таких закладів були українці. При переселенні українські родини залишили польському урядові 633 дрібних промислових і торгових підприємства, з майном на загальну суму 1 321 778 злотих. У середньому кожне приміщення, в якому розташовувалося підприємство, було оцінено в 2090 злотих, а площа становила 78,5 м², що свідчить про їхні невеликі розміри, малу кількість працівників, незначний обсяг виробництва [наші підрах. – Авт.] [52, арк. 64].

Розвиток українського підприємництва у Польщі, зокрема на Холмщині та Підляшші, мав мізерні можливості. В деяких селах діяли кооперативи, але вони не були пов'язані між собою, не мали об'єднуючої організації. За допомогою досвідчених фахівців із Галичини та Волині в Холмі виник повітовий Союз українських кооперативів, до якого на початку 1942 р. належали 111 низових установ із 23 132 працівниками [50, арк. 45]. Одночасно кооперативні союзи виникли, крім загального, в Білій, Володаві, Грубешеві, Белзі, Томашеві й Тарногороді. Першими їхніми

осередками стали сільські низові кооперативи загальної закупівлі та збуту, які попередньо, оскільки не було української організації, належали до польських «Рольнік» або «Сполем». Виникло чимало нових кооперативних спілок [323, с. 680]. Так, у містах Влодавського повіту діяли кілька кооперативних організацій – «Сполем», «Рольнік», «Самопомощь хлопская» («Селянська взаємодопомога»). Ці об'єднання працювали слабо і не забезпечували населення всім необхідним. Тому основними торговельними центрами повітів залишалися міста.

Значно відрізнялась організаційними засадами торговельна діяльність лемківського населення. Нерентабельність сільського господарства в умовах гірських повітів породжувала дрібну торгівлю. Тут нею займалися на постійній основі, й вона була переважно єдиним джерелом прибутку. Наприклад, у Горлицькому повіті торгівля розвивалась у селах Лосе, Новиця, Ропа [50, арк. 33]. Їхні жителі скуповували і перепродавали продукти тваринництва, а також вироби кустарних промислів: ткацтва, гончарства, деревообробки. Зокрема, переселенка Габла Ганна, характеризуючи село Зиндраново Кросненського повіту, вказувала на його особливу рису: *«Тут займалися ткацьким промислом. Головними сільськогосподарськими культурами були жито, ячмінь, пшениця, гречка, просо, а льон і коноплі займали особливе місце, бо були сировиною для ткацтва»* [241].

Інші багатства району, зокрема лісові масиви, корисні копалини – нафта і торф, перебували у приватному та державному володінні. Нехарактерна для Польщі форма власності – державна була лише в Любачівському повіті. Це пояснюється тим, що ліси, які займали близько 50% території району, вивели з приватного користування населення і передали у власність держави, оскільки район до німецько-радянської війни 1941 р. належав до УРСР, і всі ліси згідно з Декретом про націоналізацію передали державі ще в 1939 р. [51, арк. 76]. У решті повітів населення володіло лісами на правах приватної власності.

Отже, напередодні депортації українців із Польщі чітко визначилася низка соціально-економічних і демографічних особливостей їхнього розвитку. Вони стали здебільшого наслідком цілеспрямованої антиукраїнської діяльності польського уряду. В умовах агресивного польського середовища, яке здійснювало планомірний наступ на етнічні землі українців із метою

ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДЕПОРТАЦІЇ

денаціоналізації та асиміляції їхніх мешканців, останні зберігали межі свого розселення вздовж східнопольського кордону як продовження етнічно-українських теренів. Таке розмежування зумовило домінування українців у сільській місцевості й заняття переважно сільським господарством, що зумовило формування в їхньому середовищі соціальної однорідності.

Територія розселення українців та низька соціальна диференціація української спільноти позначилися на господарських особливостях, що, своєю чергою, негативно вплинуло на їхній економічний розвиток. Займаючись сільським господарством, вони залишилися відмежованими від решти спектру галузей економіки. В результаті екстенсивного розвитку сільського господарства їхня господарська діяльність здебільшого була спрямована на забезпечення життєздатності родин, де матеріальною основою служило майно, нажите працею багатьох поколінь: земельні наділи, пасовиська, сади, городи, будинки, господарські будівлі тощо. Попри те, вони мали стабільне економічне становище, забезпечене рухомим та нерухомим майном, що перебувало в їхній приватній власності. Крім того, в умовах чинного польського законодавства володіли власністю у вигляді приватних підприємств. Кожна родина завдяки своїм соціальному і матеріальному статусам володіла певними земельними наділами, що в достатній мірі забезпечувало проживання. До земельних наділів, які перебували у приватній власності, належали орні угіддя, пасовища, ділянки лісу, сінокоси, сади і присадибні ділянки.

* * *

Початок переселення українських родин із Польщі ознаменувався погіршенням економічного добробуту їхніх господарств. Угода поставила українців поза межі закону, в умови тимчасового перебування як іноземців, котрі рано чи пізно мають виїхати за межі держави. В зв'язку з цим міжнаціональне напруження,

що на історично українських землях у кордонах польської держави панувало між поляками й українцями, під час переселення посилилося. Тепер його основною метою стало пограбування українських господарств. Причини грабунків були різними: одні – з метою примусити українців до виїзду, інші – щоби перешкодити йому. В бік українських родин неодноразово лунало: «Це вам за те, що їдете в Росію. Ми вас відпустимо голими!» [19, арк. 131].

«Транспорту не давали, щоби більше майна залишилось їм. А що візьмеш на один віз, запряжений коровами в ярмо? Якби це було близько до станції, а то 40 кілометрів до Нового Санча. Три тижні, а дехто і місяць тинялися на станції з худобою і майном, що вдалося забрати з дому. Люди виглядали як привиди. Не було де набрати води, щоби зварити їжу, щоби помитися, попрати, напоїти худобу. Народжувались і вмирали в дорозі. І нікому не було діла до нещасних вигнанців...»
(Мілянч Йосип Адамович).

У доповідній записці заступника Головного уповноваженого Уряду УРСР у справах евакуації М. Кальненка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка від 5 березня 1945 р. було зазначено: «...терор у всіх повітах, з яких евакуйовується українське населення. Вбивають і грабують, особливо у Грубешівському повіті. У лютому 1945 р. зареєстрували понад 20 випадків масових пограбувань. Пограбовано приблизно 250 господарств. Забрано 219 коней, 111 корів і 112 свиней, домашні речі і харчі» [270, с. 361]. У донесенні від 6 квітня 1945 р. зафіксовано, що лише за березень спалено 959 українських господарств, пограбовано – 500, вбито і поранено 925 українців, забрано 500 коней, 520 корів [419, с. 63–64]. Тільки на Грубешувщині повністю згоріли будівлі у 52 українських селах, де загинуло 4 тис. осіб [419, с. 44–45, 91–92].

Від січня до квітня 1945 р. у Любачівському повіті поляки вбили близько тисячі місцевих українців, 2500 господарств пограбували і до 700 дворів спалили [323, с. 83]. Усього за цей час було спалено 12 населених пунктів. Характерно, що грабунки й

убивства чинили лише щодо українців, а місцева влада до припинення грабунків жодних заходів не вживала [19, арк. 164].

В епіцентрі цього конфлікту були тисячі родин українців, яким одні забороняли виселятись, інші – їх примушували до цього. Найсильнішим було протистояння загонів УПА з евакуаційними комісіями і польськими партизанськими формуваннями, а згодом – із регулярними військами Польщі у Надсянні. Українські підпільні загони діяли настільки активно, що на частині території Перемиського повіту, а саме у волостях Жогатинській, Бирчанській, Вуйтковій і Кузьміна, не було польської влади, й евакуацію з цих територій довелося здійснювати з великими силами польського війська. Але й за цих заходів упродовж виселення українців із повіту було спалено повністю 32 села (загалом 4300 господарств). Зокрема, знищили села Берізка – 225 господарств, Рудава – 170, Лодзинка Дольна – 228, Суфчина – 250, Стара Бірча – 169, Рокшице – 202. А також частково спалено 48 сіл (загальна кількість господарств – 1504). Серед них Руська Вісь – 65 господарств, Тарнавка – 60, Мильнів – 33, Пралковице – 34, Кругель Великий – 32, П'яткова – 45, Липа – 30 [66, арк. 12–23].

Навесні 1945 р. польське населення масово нападало на села українців, які виявили бажання евакуюватися в УРСР, убивали людей і забирали їхню худобу й майно. Зокрема, у Перемиському повіті таким нападам піддали багато сіл: Гнатковичі, Малковичі, Трійця, Пралковці, Бовино, Скопов, Коштова, Бахужец, Дубецко, Кривча, Рушельчице, Ваповці, Ольшани, Пятково, Бахов та інші. Також пограбували населення навколишніх польських сіл, а вбивали лише українців [66, арк. 20].

Постійні грабунки українців і погіршення їхнього економічного становища були спричинені саме реалізацією Угоди про евакуацію, що підтверджено на засіданні при Головному уповноваженому Уряду УРСР із евакуації за 1945 р. Зокрема, було зазначено, що в Ярославському повіті на початок евакуації (жовтень 1944 р.) брали з 197 господарств по 200 коней, 500 корів, а на квітень 1945 р. 1 корова припадала більше ніж на 2 господарства, оскільки всю худобу забирали поляки [44, арк. 29–30]. Про це свідчать і спогади переселенців, які зазначали, що «...з поляками в селі жили дуже дружно. Коли прийшли чужі поляки, то все, що бачили, забирали. Прийшовши до нас, вони закрили тата в хаті й били, питаючи: «Що маєш?»» [251].

*«Із приходом німців стосунки між лемками і поляками значно погіршилися. Після вигнання німців каральні й бандитські загони почали нападати на села, забирати худобу, майно. Одним словом, створили неможливі для життя умови. Але для переселення на схід погодилися лише кілька родин. Настав 1946 р. У березні вночі приїхали кілька автомашин із військами і насильно забрали вісім родин без майна. Люди переховувалися в лісах. У кінці березня військо вночі обступило село і вигнало людей, де чекали на них товарні вагони. До кожного вагону заводили 2-3 родини разом із худобою. Кілька родин із нижнього кінця села встигли втекти до лісу, залишивши хати, худобу і майно. Коли через дві доби повернулись, їх виселили на західні землі Польщі. Село за одну ніч спалили...»
(Процик Ольга Михайлівна).*

Історики поділили переселення на 4 етапи, перший із яких визначили як добровільний, оскільки значна частина українців, котрі переселялися за цей час, виїжджали, прийнявши самостійне рішення на підставі своїх переконань або агітаційних обіцянок, чи втікаючи від нападів польських підпільних банд. На наступних етапах українців виселяли під примусом військових загонів, незважаючи на їхні наміри щодо переселення. Але у системі насильства тиск зброї був не єдиним засобом змусити українців до виїзду. Застосовували поряд із примусом зброї й економічний гніт. Так, у Горлицькому повіті до серпня 1945 р. залишилося 1193 господарства, котрі відмовилися від переселення; щоб їх «заохотити», з ініціативи районного уповноваженого Уряду УРСР застосували економічні методи. Для цього провели з війтами українських волостей нараду, на якій староста дав вказівку довести до українців нові обсяги податків і натуральних поставок, а також відібрати від них господарства, що залишили родини евакуйованих в УРСР, і «...робити на українців такий натиск, щоби вони виїжджали в УРСР» [50, арк. 12–14]. А незадовго до цього на нарадах за участі Головного уповноваженого Уряду УРСР із евакуації М. Підгорного у бік польської місцевої влади лунали звинувачення в незаконних стягненнях із українців податків, від яких вони були звільнені відповідно до статей Люблінської угоди про пільгове оподаткування і скасування невикладених податків [19, арк. 163]. Таким чином, економічний тиск стосовно українських господарств застосовували як одна, так й інша

договірні сторони, що згідно з Угодою було протиправною діяльністю.

Із огляду на бідність населення, котре прибувало в Українську РСР, влада зробила спроби поліпшити становище переселенців. Тим більше, що радянський уряд був зацікавлений у тому, щоб останні привезли якомога більше господарських тварин. Голова РНК УРСР М. Хрущов поданням від 28 жовтня 1944 р. звернувся з пропозицією до Уряду СРСР дозволити отримання для українських родин у Польщі, які евакуюються, кредит на придбання худоби. Подання було задоволене у постанові від 20 листопада 1944 р., за якою на території Польщі всім бажаючим мали видавати кредит на придбання худоби – 2 тис. злотих [21, арк. 42–43, 45]. Але надалі для реалізації постанови практичних заходів не вживали.

Порівняльний аналіз економічного стану польських й українських родин у Польщі дає підстави стверджувати, що останні мали значно гірші умови для господарювання. Їхня господарська діяльність була спрямована здебільшого на забезпечення життєздатності сім'ї, де матеріальною основою служило майно, нажите працею багатьох поколінь. Економічний стан господарств українців був відображений у евакуаційних документах і складених на їх основі звітних таблицях [53, арк. 20], де зазначали загальну вартість майна, що залишили переселенці. Так, кожна родина залишала статки вартістю у середньому близько 6 тис. злотих, а середньостатистичні показники вартості залишеного майна за повітами коливалися від 4 до 30 тис. злотих [див. табл. 18].

Найбільша вартість майна евакуйованих була встановлена у Любартівському й Радзинському повітах, де виселення відбулось упродовж першого періоду переселення, за кілька місяців, без активного опору українців і тиску на них поляків. На нашу думку, саме ці повіти можна брати за основу при встановленні середньостатистичного майнового стану українських родин, а решта зазнали значних збитків унаслідок бандитських збройних нападів та примусового виселення; їхні господарства були здебільшого пограбовані, посіви і будинки спалені. Тому середньостатистична оцінка залишеного майна у розмірі 6 тис. злотих не відображає об'єктивного матеріального стану родин переселенців.

Вартість майна, що залишили українські родини під час депортації у 1944–1946 рр.

Назва району	Кількість українських родин, виселених із повітів	Кількість родин, які залишили своє майно	% від загальної кількості господар.	Залишили майна разом	Вартість майна (на господар.)	Залишили будівель і прибудов разом	У т. ч. (в середньому на господарство)
				у злотих	у злотих	у злотих	
Білгородський	4277	3725	87,1	26466122	7686	22712066	6099
Влодавський	7296	6745	92,4	38579539	5720	35127239	5208
Грубешівський	18653	16470	88,29	138907146	8434	122852418	7460
Горлицький	3620	2678	73,97	16760025	6258	15349853	5731
Замостівський	1543	1327	86,0	6011293	4530	5682856	4282
Красноставський	874	786	89,93	4704143	5984	4525418	5755
Ліський	8764	7683	87,66	33304016	4334	31503496	4100
Любартівський	227	175	77,09	5346684	30552	4704569	24400
Любачівський	9951	8448	84,9	56922990	6738	53991996	6382
Новосончівський	4554	3579	78,6	29658880	8329	27684221	7735
Перемиський	16494	12202	73,97	67666048	5545	65190271	5342
Радзинський	83	61	73,5	704134	11707	668598	10960
Сяноцький	14630	10813	73,9	70344770	6505	68243978	6311
Томашівський	10097	10065	99,7	93134348	9253	83452476	8291
Холмський	8965	7599	84,76	32756729	4310	31435253	4136
Ярославський	9292	7762	83,5	35548714	4580	34400597	4432
Яслівський	1780	1426	80,11	8597318	6258	7970222	5601
Інші райони	228	44	19,3	240197	5461	222979	5067
РАЗОМ		101588		665653096	6552	615718506	6056

Поняття «бідність» пограбованих українських родин втрачає значення порівняно з родинами поляків, які під час виселення з Тернопільської області залишили в середньому на родину майно в сумі 1514 крб. [74, арк. 4; 75, арк. 4; 76, арк. 1–2]. До того ж, треба мати на увазі, що вартість радянського карбованця до польського злота під час евакуації була встановлена 1:1. При виселенні евакуйованим, відповідно до Угоди, дозволяли взяти зі собою певну кількість речей, вага яких мала не перевищувати 2 тонни. Насправді ж депортовані забирали зі собою, як правило, лише те, «що помістилося на возі». Отже, українські родини, володіючи чималими статками у вигляді нерухомого та рухомого майна, що здебільшого не було обліковане, не мали змоги його забрати, тому залишаючи під час виселення, назавжди втрачали.

«Я не знав, що відбувається, і що пережили ті нещасні люди. Наші українські села не зруйнувала ні Перша, ні Друга світова війни. Бої обійшли сторонами. З місцевими поляками ми жили в мирі, хоч і була прихована неприязнь, але сутичок не було. Все закінчилося тепер...»

(Мілянч Йосип Адамович).

Шлях до УРСР був так само виснажливим для економічного добробуту закерзонців. Уже від початку переселення вони зіткнулися з відсутністю дієвого механізму їхнього транспортування. На залізничних станціях їм доводилося очікувати від кількох тижнів до півроку. Повернутися додому було неможливо, оскільки описане майно ставало державною власністю; подекуди після від'їзду села спалювали польські військові частини, які здійснювали виселення, або українські повстанці, щоб українські землі не заселяли поляки, евакуйовані з УРСР.

Очікуючи просто неба вагонів для завантаження, селяни втрачали рештки пожитків. Утримання худоби потребувало кормів, яких не вистачало на 3–4 та більше тижнів очікування відправлення. Тому траплялися випадки, коли українці за безцінь

продавали худобу полякам [46, арк. 21]. Окрім того, на залізничних станціях на беззахисних переселенців нападали бандити, які продовжували грабувати, забирати худобу, вбивати. Повідомленнями про бандитські налети на залізничних станціях рясніли звіти районних уповноважених. Так, в інформації уповноваженого з евакуації в Ярославському повіті зазначено, що 13 березня 1945 р. під час завантаження українського населення в потяги на станції Городинсько-Дольна Ланцутського повіту банда АК напала на українських переселенців. Унаслідок цього троє осіб було вбито, 8 – поранено, бандити забрали зі собою 13 коней, 20 корів, 7 свиней, а також особисті речі переселенців [51, арк. 152]. Подібні дані були у звітах кожного з 18 районних уповноважених Уряду УРСР.

Довга і виснажлива дорога у товарних вагонах, а нерідко й на відкритих платформах забирала останні запаси продуктів та фуражу. Непоодинокими у донесеннях про стан транспортування переселенців були повідомлення про мор худоби [40, арк. 24–25]. Якщо з території Польщі українці під час переселення зареєстрували для вивезення 54 951 коня, що в середньому становило по 0,44 коня на родину, яка виїхала, то в Українську РСР привезли тільки 43 940 коней на 112 302 господарства українських переселенців – по 0,4 на сім'ю [32, арк. 1]. Для Тернопільської області ці показники були ще нижчими, оскільки її територію переселенці почали масово заселяти лише від початку 1946 р., коли тотально примусово виселяли решту українських родин із Польщі. Так, якщо при виселенні 41 тис. родин, яких скерували в Тернопільську область, зареєстрували 20 423 коні, то вже на території області у володінні зареєстрованих 37 697 родин депортованих коней було 12 133, що становило в середньому по 0,3 голови на родину [315, с. 149].

Завантажені у вагони переселенці ставали заручниками технічної відсталості залізниці, неузгодженості між її керівництвом. Їхньому рухові перешкоджав кордон, де вагони перевантажували з європейської вузької залізничної колії на радянську ширококоліївку. Депортованих часто відправляли у відкритих вагонах, як наслідок, на прикордонній станції Хирів траплялися випадки смертності, обмороження і падіння худоби; картопля й овочі перемерзали. Незважаючи на прохання відповідальних осіб про вжиття термінових заходів для поліпшення організації харчування, подачі

критих вагонів, перевантаження евакуйованих із відкритих платформ та відправлення до місць призначення, уповноважений РНК необхідних дій не здійснював [40, арк. 252].

До 30 травня 1945 р. внаслідок недостатньої пропускної спроможності (50–60 вагонів на добу) на станції Хирів Львівської залізниці скупчилися близько 70 потягів із переселенцями, котрі очікували відправлення від 15 до 25 діб, а до станції наближались ще 16 поїздів [12, арк. 124–125]. Окрім того, на залізничному відтинку Краківської дороги зібралися в очікуванні відправлення 2138 родин [12, арк. 178].

Таким чином, унаслідок сукупності негативних факторів, що супроводжували депортованих українців, їм довелося позбутися решток майна і вцілілих припасів, ще більше збідніти. Форсовані темпи переселення, економічний тиск, військова агресія проти цивільного населення створили непереборні умови, за котрих майно було безповоротно втрачене. Довге та небезпечне очікування на залізничних станціях, виснажлива дорога забирали рештки пожитків. Так ще недавно самостійні господарі стали економічно розореними, потрапляли у повну залежність до радянського уряду та його спроможності виконувати задекларовані в Угоді положення.

РОЗДІЛ II

РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

2.1. Передумови та періоди заселення

9 вересня 1944 р. уряди Польського комітету національного визволення (ПКНВ) та Української РСР підписали Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі й осіб польської та єврейської національностей із західних областей УРСР. Унаслідок реалізації цієї угоди значна кількість як польського, так і українського населення зазнали взаємопереміщення, змінилося національне обличчя західноукраїнських областей. Чи не найбільше це проявилось на Тернопільщині, де поряд із національними відбулися соціально-економічні та демографічні перетворення.

Розміщення українських переселенців із Закерзоння на території Тернопільської області тривало впродовж кількох етапів. У межах кожного з них через суб'єктивно визначену кількість переселенців виникала низка об'єктивних причин, що створювало умови для їхнього збільшення. Однією з вагомих причин стало те, що багато польських родин, які мешкали в області, були змушені згідно з міждержавною Угодою виїхати в Польщу, звільняючи місце для депортованих українців.

Значний кількісний потенціал польського населення в області формувався протягом усього міжвоєнного періоду. Тернопільщина як колишня прикордонна межа II Речі Посполитої була, за висловом професора В. Кубійовича, «просіяна польським елементом» [397, с. 18], що на тлі решти західноукраїнських земель дало підстави назвати її «польським подільським півостровом» [397, с. 310]. Це відбувалося з ініціативи та під натиском польської державної політики впродовж усього міжвоєнного періоду. Для ополячення «східних кресів» й асиміляції українського населення польський уряд, як відомо, застосував аграрну реформу, започатковану в 1920-х рр. Так, лише протягом 1920–1930-х рр. польські колоністи заселили у Бережанському повіті села Августівка, Ценів, Конюхи, Вербів, Каплинці, Криве, Кальне, Юзефівка; у Зборівському та Бучацькому повітах така доля спіткала Слов'ятин, Млинки, Трибухівці, Ріпинці, Помірці, Озеряни, Монастириська. У тому ж Тернопільському воєводстві

осадники придбали земельні наділи в селах Гусятинського, Зборівського, Збаразького, Підгаєцького, Скалатського, Тернопільського та Чортківського повітів. У трьох воєводствах Східної Галичини було створено 756 осадницьких поселень, із них на Тернопільщині – 352 осади, де функціонували 7626 господарств. На Кременеччині, яка після адміністративної реформи 1939–1940-х рр. стала частиною Тернопільської області, під час здійснення реформи осіло найбільше порівняно з іншими повітами Волинського воєводства колоністів – 695 господарств, серед яких 29 були суто польськими військовими колоніями [475, с. 34, 35, 47].

Родючі землі Поділля ніби притягували польських колоністів. Тому саме на Тернопільщині відсоток поляків був значно вищим, аніж у цілому в Галичині. І навіть високий рівень польської еміграції в 1926–1938 рр., коли за межі Тернопільщини виїхали 66,5 тис. осіб, не змінив загальної ситуації у краї, оскільки польська влада впродовж усього міжвоєнного періоду намагалася зміцнити там «польськість» [351, с. 20]. Так, присутність поляків у воєводстві збільшилася від 23,17% (за даними перепису 1921 р.) [291, с. 15] до 49% (за переписом 1931 р.) [38, арк. 45, 50, 145, 241]. Водночас у повітах, що утворили в 1939 р. Тернопільську область, без Бродівського, Кам'янка-Струмилівського, Радехівського, Золочівського, що відійшли до Львівської області, та північних волинських повітів Кременеччини, Шумщини й Лановеччини польське населення становило ще більший відсоток – 54,28% [38, арк. 50]. Таким чином, польські урядові кола за час існування II Речі Посполитої здійснювали політику ополячення східних прикордонних територій, витісняючи переважно з міст та містечок, менше із сільських населених пунктів Тернопільщини історично сформоване українське населення.

Після приєднання західноукраїнських територій до УРСР пріоритети у національному питанні змінилися: розпочалося масове виселення осіб польської національності. Від 1939 р. до 1941 р. зі західноукраїнських областей у радянський полон відправили 200 тис. польських офіцерів і солдатів, т. зв. політично підозрілі прошарки населення заарештували й ув'язнили в концтаборах НКВС, значну частину решти населення польської національності примусово переселили у внутрішні області СРСР [19, арк. 55]. Найбільше арештів і переміщень зазнали польські жителі міст та містечок. Там мали формуватись адміністративні осередки нової влади, ще донедавна громадяни Польщі асоціювалися з буржуазним антагоністичним

елементом, а тому підлягали певною мірою нейтралізації. Кількість поляків поволі зменшувалася. Зокрема, за станом на 1941 р. в області залишилося 44% поляків, із яких 115,2 тис. осіб (43,9%) мешкали в містах і 582,6 тис. осіб (44,1%) – у селах [19, арк. 44–45].

Виселення поляків із західних областей радянський уряд змушений був припинити після початку війни у 1941 р. Водночас німецько-нацистські війська розпочали фізичне винищення жителів окупованих областей. Це стосувалося переважно євреїв, але поряд із ними значних втрат зазнали українці та поляки. За період Другої світової війни Тернопільщина втратила загалом близько 35% усього населення. У той самий час, за станом на серпень 1944 р. поляків залишилося 34,6 тис. (31,1%) міських жителів та 291,8 тис. (29,8%) – сільських [9, арк. 6–8].

Незважаючи на значні втрати військового періоду, радянські урядові кола бажали закінчити виселення поляків із західних областей. Цьому сприяла вже згадана Угода про евакуацію українців із Польщі, а поляків та євреїв, які перебували в польському громадянстві до 1939 р., – зі західних областей УРСР. Ганебна практика репресій за етнічним принципом, започаткована у 1939 р., продовжена нацистами, набувала легального вигляду.

Відповідно до міжурядової домовленості 19 вересня 1944 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про евакуацію українського населення з території Польщі та осіб польської та єврейської національності зі західних областей Української РСР» [521, с. 74]. У ній передбачали створити необхідні виконавчі структури, а також визначити області прийому переселенців і намітити інші заходи, спрямовані на виконання Угоди. Наступна постанова започаткувала діяльність Головного представництва Уряду УРСР у Любліні на чолі з М. Підгорним та в Луцьку під орудою О. Цоколя. Своєю чергою, Тимчасовий уряд Польщі сформував представництво Головного уповноваженого ПКНВ у Луцьку – на чолі з В. Вольським та в Любліні – під орудою З. Бандажа [521, с. 76].

Закономірною ознакою початку переселення на Тернопільщині стало формування районного апарату Головного представника польського уряду з евакуації відповідно до Статті 14 міжурядової угоди. До 20 листопада 1944 р. в області створили три апарати у містах обласного підпорядкування – Чорткові, Кременці та Тернополі. Попередньо встановили 66 533 польські родини (210 201 особа), які підлягали евакуації [477, с. 161]. Їхню кількість

визначили неточно, тому до 1 жовтня 1945 р. були зареєстровані й отримали евакуаційні документи для виїзду в Польщу 76 177 сімей (226 952 особи), що значно перевищило кількість порівняно з іншими західними областями. Загалом із області під час евакуації виселили 227 305 поляків. Зокрема, у межах діяльності Кременецького евакуаційного представництва з урахованих 8002 осіб виїхали 6310, із Тернопільського представництва зі 126 986 осіб – 116 318, Чортківського – 104 677 осіб [78, арк. 1–2; 79, арк. 15; 77, арк. 1–2].

Окрім поляків, виселенню до Польщі підлягали євреї, котрі за станом на 1939 р. перебували у польському громадянстві. На Тернопільщині, після геноциду євреїв під час Другої світової війни, вони становили мізерну кількість, розсіяну в різних населених пунктах. Зокрема, у Чортківському евакуаційному представництві був зареєстрований 2051 єврей, із них виїхали в Польщу 1999 осіб у Тернопільському представництві зареєстрували 1681 особу, з них виїхали 1435 осіб, на Кременеччині – 67 осіб [78, арк. 1–2; 79, арк. 15; 77, арк. 1–2]. Із огляду на незначну кількість євреїв, які підлягали виселенню, їхня кількість згідно з даними Управління з евакуації автоматично прилучена до поляків, котрих виселяли.

Одночасно з початком виселення родин польської та єврейської національностей формувався механізм розміщення українців, депортованих із Польщі. Рішенням РНК УРСР від 23 вересня 1944 р. № 1261 при РНК УРСР створено управління у справах евакуації та розселення польського й українського населення [521, с. 87], а при виконкомах обласних рад – обласні відділи, до обов'язків яких належало практичне розміщення депортованих українців і сприяння виселенню польських родин [134, арк. 4].

Діяльність обласних керманічів стосовно забезпечення прийому і розміщення депортованих українців розпочалася з визначення кількості житлового та земельного фонду, що мали залишити поляки. За підписом голови виконавчого комітету Тернопільської обласної ради на ім'я голів виконкомів районних рад Тернопільської області 10 жовтня 1944 р. був скерований лист під грифом «таємно», де запропоновано терміново подати відомості про земельний фонд, що залишається після виїзду польських громадян. Зокрема, потрібно було зафіксувати дані про всі будинки, присадибні ділянки та земельні наділи польських сімей незалежно від того, *подали вони заяву на виїзд, чи не подали* [108, арк. 7]. Уже

16 жовтня 1944 р. у Київ скерували доповідну, в якій зазначили можливість розміщення на Тернопільщині українців-переселенців – 26 000 сімей, у т. ч. з можливістю підселення 2900 родин [108, арк. 3]. Кількість житла, визначеного як резервне, не дорівнювала кількості польських родин, проте це було об'єктивне число помешкань, придатних для переселенців.

У той самий час, згідно з попередніми даними щодо кількості українців у Польщі, Управління з евакуації подало на розгляд перший план їхнього розселення в УРСР. Так, на жовтень 1944 р. чисельність українців орієнтовно визначили як 240 тис. осіб, у середньому близько 60 тис. господарств [19, арк. 76]. Ця кількість була вдвічі меншою від числа насправді переселених. На основі зазначених даних сформувавши попередній план розселення. Зі загальної кількості переселенців у західні області мали прибути з Польщі 192 тис. осіб (80%), решта – 48 тис. осіб у порядку підселення до колгоспних господарств – у східні області [19, арк. 76–78]. Це порівняно послідовно відображало спроможність західних областей забезпечити переселенців житлом із фондів польських громадян, які виїжджали до Польщі, оскільки серед них лише Тернопільська область зареєструвала на виїзд 76 177 родин і подала дані про можливість поселити на їхні місця щонайменше 26 тис. сімей [108, арк. 3]. Незважаючи на це, даний «проект плану розселення», який подало Управління з евакуації, уряд не затвердив.

Хибність «проекту» полягала у тому, що в ньому раціонально обґрунтували можливості областей УРСР стосовно забезпечення переселенців житлово-побутовими умовами, але не врахували політично-економічну доцільність у забезпеченні колгоспної системи східних та південних областей УРСР трудовими резервами. З огляду на нестабільну політичну ситуацію в західних областях, а також, як було зазначено в проекті постанови РНК УРСР про створення Ради у справах надання допомоги західним областям УРСР, у зв'язку з тим, що «населення цих областей не пройшло тих етапів класової боротьби, які пройшли трудящі східних областей» [20, арк. 6], стає зрозумілим бажання Уряду УРСР розселити депортованих у тому середовищі, яке порівняно зі західними областями впродовж тривалого часу зазнавало деформаційного впливу радянської влади і було вже підготовлене, щоби поглинути «національно свідомий елемент», надавши переселенцям форми та змісту, необхідних відповідно до пануючої ідеології.

РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Проект плану був переглянутий з приводу нових даних, що були встановлені у листопад 1944 р. На території Польщі зафіксували значно більше українських родин, вони становили 87 700 господарств (350 500 осіб) [38, арк. 145]. Згідно з цими даними 15 грудня 1944 р. на розгляд Уряду УРСР Управління з евакуації подало інший план, діаметрально протилежний за векторами розселення до попереднього «проекту». Пріоритетними у ньому виявилися східні та південні області радянської України, де мали розмістити 267 640 осіб (87,5%), а в західних – лише 38 166 (12,5%). На Тернопільщину, яка була однією з найзаселеніших поляками областей, а отже, й мала кращі можливості забезпечити належними житловими умовами переселенців, намітили переселити українських сімей найменше – 1298 (5116 осіб) [38, арк. 241; 20, арк. 5] [див. табл. 19].

Таблиця 19

План розселення, затверджений ЦК КП(б)У та РНК УРСР 15 грудня 1944 р. відповідно до врахованих українців за станом на 1 листопада 1944 р. на території Польщі

№ за/п	Назва області	Загальна кількість сімей	У них осіб
1	Сумська	2714	10856
2	Полтавська	3000	12280
3	Харківська	5600	22311
4	Ворошиловградська	7293	35766
5	Сталінська	8729	29045
6	Запорізька	8283	33198
7	Дніпропетровська	8169	32882
8	Кіровоградська	5557	22300
9	Миколаївська	7771	31021
10	Одеська	3086	12344
11	Херсонська	6350	25637
	РАЗОМ у східних обл.	66552	267640
12	Волинська	1752	7104
13	Рівненська	1623	6483
14	Дрогобицька	1584	6278
15	Львівська	1797	7155
16	Станіславська	1500	6030
17	Тернопільська	1298	5116
	РАЗОМ у західних обл.	9554	38166
	РАЗОМ в УРСР	76106	305806

**Кількість врахованого на території Польщі українського населення
за станом на 1 листопада 1944 р.**

№ за/п	Назва повіту	Загальна кількість українських родин, які підлягали евакуації	У них осіб
1	Білгорайський	5500	22000
2	Владавський	6200	24600
3	Грубешівський	10000	40000
4	Замостівський	5500	22000
5	Красноставський	1400	5500
6	Ліський	7500	30000
7	Любачівський	8800	35000
8	Перемиський	15500	62200
9	Томашівський	10000	40000
10	Холмський	7300	29200
11	Ярославський	10000	40000

Таким чином, перевагу в розселенні депортованих українців диктувала «політична доцільність», яка потребувала спрямувати сільське населення з Польщі в колгоспи для забезпечення робочою силою замість втраченої під час війни; саме на виконання цього завдання й скерували зазначену програму.

Згідно з першим ухваленим планом переселенців намічали розмістити в Тернопільській області у селах 13 районів [див. табл. 21]. Частина з них – 648 сімей (2516 осіб) мала приїхати кінним транспортом від станції прибуття вже у грудні 1944 р.–січні 1945 р. [120, арк. 7].

Характерно, що переселенці чітко дотримувалися графіка прибуття. Від грудня 1944 р. до березня 1945 р. прибувало в середньому за місяць по 432 сім'ї (1553 особи) [див. граф. 1], а від квітня до червня переселенці не приїжджали зовсім [113, арк. 1].

Проблем із розміщенням новоприбулих українців не було, оскільки перші потяги, згідно з початковим планом, скеровували в східні та південні області УРСР. Так, 1 листопада 1944 р. зі села Стрільці Грубешівського повіту відправили перший ешелон із евакуйованими, що складався з 28-и вагонів; у них розмістили 290 осіб (78 родин) із усіма пожитками. Потяг вирушив зі станції Володимир-Волинський за призначенням на станцію Нова Хортиця Запорізької області [37, арк. 5]. Надалі Головне представництво Уряду УРСР із евакуації в Польщі звітувало в Управління з евакуації при РНК УРСР, що за станом на 2 листопада 1944 р. на території Польщі подали заяви на евакуацію більше 10 000

господарств. До того ж, із них до 11 листопада 1944 р. підготували й відправили тільки у східні області України 985 господарств [37, арк. 81]. Таким чином, більшість родин переселенців упродовж жовтня 1944 р.–березня 1945 р. перевезли в східні області, а у Тернопільську за цей час прибули лише 273 сім'ї (849 осіб); до травня їхня кількість збільшилася на 5364 особи [145, арк. 15].

Непідготовленість урядів до дій, передбачених в Угоді, проявилася в багаторазовому перегляді й уточненні кількості українських родин в Польщі, житлово-побутових можливостей областей у прийомі та розміщенні переселенців і, власне, термінів дії Угоди. Всі ці обставини потребували зміни плану розселення. В межах дії кожного з них виникала низка обставин, що давали підстави для збільшення числа переселенців, відповідно до чого виокремилися чотири періоди заселення Тернопільщини депортованими з Польщі українцями.

Уже на кінець січня 1945 р. стало зрозумілим, що реалізувати Угоду в обумовлені у ній терміни неможливо. Для Тернопільщини завершити виселення 250 тис. поляків до початку лютого, травня чи вересня 1945 р. було недосяжним завданням, оскільки на кінець грудня 1944 р. з меж області вивезли тільки 96 осіб польської національності (36 родин) [273, с. 515]. Затримку переселення поляків із західних областей УРСР провокували представники польського уряду, котрі відтягували відкриття евакуаційних представництв, власне, польське населення, яке пасивно протидіяло виселенню, а також технічні проблеми: нестача референтів, відсутність залізничного транспорту тощо. Такі тенденції спостерігались як під час виселення поляків із західних областей, так і при переселенні українців із Польщі, де відбувалися тотожні події: нестабільна політична ситуація, небажання українців переселятися та підтримка їх у цьому з боку загонів УПА, відсутність транспорту для перевезення евакуйованих й інші негаразди. Відтак, договірні Сторони неодноразово продовжували терміни виконання Угоди. Перенесення термінів евакуації потребувало перегляду плану розселення, зокрема на території Тернопільської області й Української РСР загалом.

План, складений суб'єктивно, без урахування соціально-економічної ситуації в області у післявоєнний час, загострив демографічну ситуацію. Так, у Тернопільській області за станом на 1 березня 1945 р. з числа поляків подали заяви в районні комісії з переселення 116 тис. осіб, або 39 тис. сімей. Із Великобірківського, Залозецького, Золотопотіцького і Збараського районів громадяни польської національності зголошувалися на виїзд цілими селами.

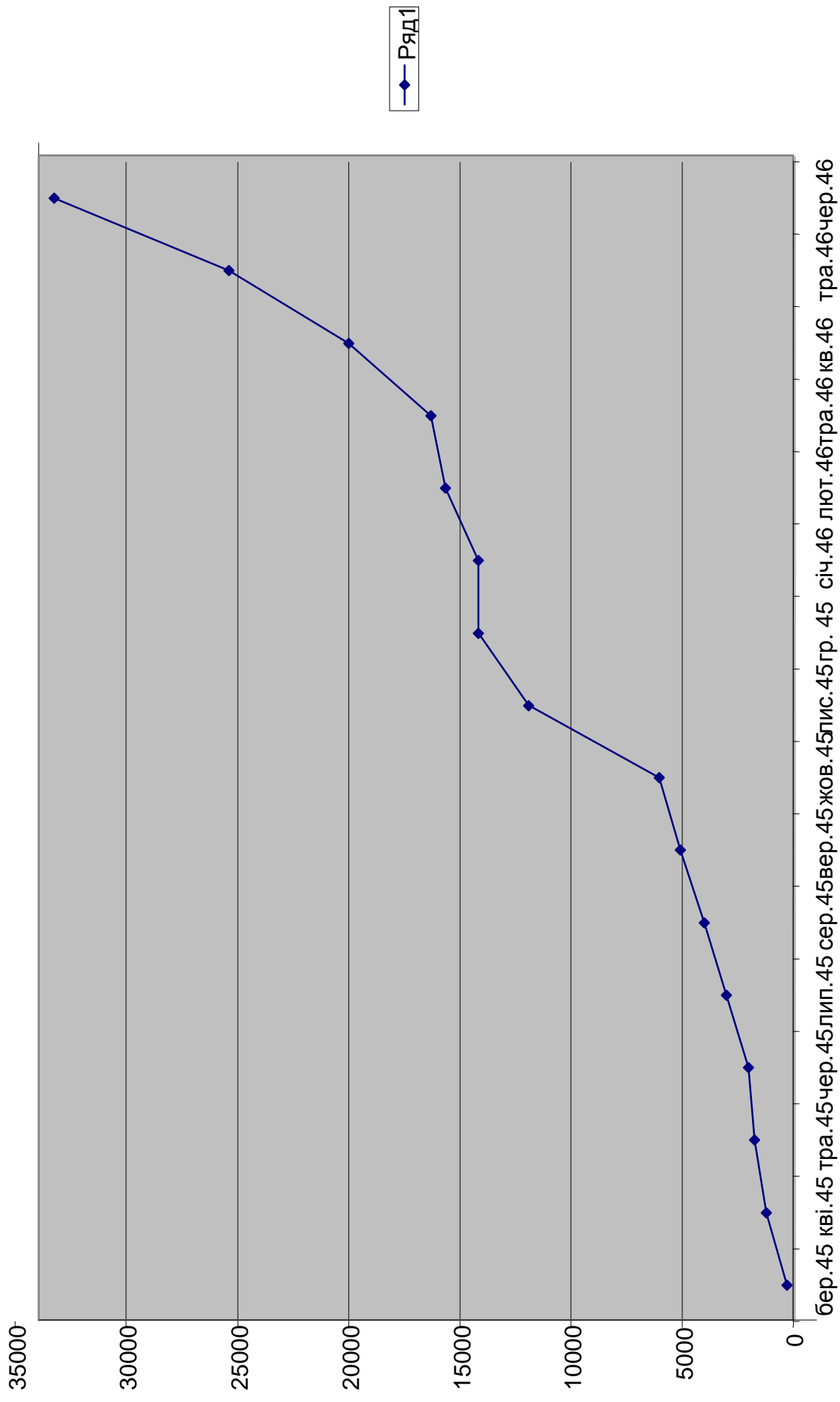
Плани розселення депортованих українців на території Тернопільської області.

Назва району	План розселення, затверджений 15.12.1944р.		План розселення, затверджений 23.05.1945р.	Можливість області розселити переселенців згідно з кількістю вільного житла	План розселення, затверджений 1.09.1945р.	Намічено додатково направити родин	Зареєстровано родин переселенців на території області за станом на 1.03.1946р.	План розселення на 20.03.1946р., ухвалений Тернопільським обласним Управлінням із евакуації при РНК УРСР	
	сімей	осіб							
Бережанський	100	400	сімей 154	сімей 400	сімей 554	сімей 400	сімей 1328	сімей 1728	сімей 954
Білобожницький	–	–	310	450	760	200	730	930	960
Борщівський	150	600	589	600	1189	1000	650	1650	2189
Буданівський	–	–	200	–	200	500	446	946	700
Бучацький	–	–	528	500	1028	2000	843	2843	3028
Великобірківський	–	–	516	200	716	1000	800	1800	1716
Великоглибочецький	–	–	624	–	624	200	570	770	824
Великодеркальський	–	–	50	–	50	200	314	514	250
Вишнівецький	78	280	79	–	79	200	7	207	279
Гримайлівський	–	–	200	100	300	1000	–	1000	1300
Гусятинський	–	–	331	–	331	400	352	752	731
Заліщицький	–	–	835	100	935	300	388	688	1235
Заложцівський	40	140	1044	200	1244	1300	184	1484	2544
Збарзький	35	140	188	400	588	1000	1163	2163	1588
Зборівський	–	–	435	–	435	1000	141	1141	1435
Золотниківський	60	216	700	–	700	1000	69	1069	1700

Продовження таблиці 21

Золотогітцький	140	540	633	300	933	900	378	1278	1833
Козлівський	200	800	608	400	1008	1500	511	2011	2508
Козівський	60	240	427	300	727	500	617	1117	1227
Копичинецький	–	–	773	500	1273	300	606	906	1573
Коропецький	–	–	400	–	400	400	269	669	800
Кременецький	–	–	–	–	–	30	–	30	30
Лановецький	–	–	–	–	–	100	–	100	100
Мельнице-Подільський	–	–	220	100	320	100	94	194	420
Микулинецький	–	–	235	100	335	500	495	995	835
Монастириський	200	800	190	–	190	800	480	128	990
Новосільський	–	–	–	–	–	300	48	348	300
Підволочиський	–	–	234	100	334	300	325	624	634
Підгаєцький	200	800	352	–	352	400	507	907	752
Почайвський	–	–	14	–	14	50	–	50	64
Пробіжнянський	–	–	300	–	300	300	365	665	600
Скала-Подільський	–	–	600	200	800	600	345	945	1400
Скалатський	–	–	–	–	–	100	125	225	100
Струсівський	–	–	600	400	1000	500	1350	1850	1500
Теребовлянський	35	140	930	400	1330	800	717	1517	2130
Тлустенецький	–	–	744	–	744	800	454	1254	1544
Чортківський	–	–	990	200	1190	100	630	730	1290
Шумський	–	–	244	50	294	300	–	300	594
м. Тернопіль	–	–	–	–	–	–	47	47	–
м. Чортків	–	–	–	–	–	–	17	17	–
м. Кременець	–	–	–	–	–	–	–	–	–
РАЗОМ	1298	5116	15000	6000	21000	20480	16300	36780	40480

Графік № 1: динаміка прибуття в Тернопільську область депортованих із Польщі українців

РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Водночас від початку евакуації до 1 березня в область прибули з Польщі 273 сім'ї, або 849 українців, а до травня їхня кількість збільшилася лише на 5364 особи [145, арк. 15]. Як наслідок, села області залишалися незаселеними, хати набували непридатного для проживання стану, посівні площі ніхто не обробляв. Провівши реєстрацію мешканців області, виконавчий комітет Тернопільської облради повідомив Бюро з обліку і розподілу робочої сили при РНК УРСР про кількість населення області за станом на 1 червня 1945 р. Так, від кількості мешканців, котрі залишилися після війни, відняли зареєстрованих громадян польської національності, які виїжджали до Польщі, – 240 122 особи і мобілізованих на підставі постанови про трудову мобілізацію – 16 868 осіб. У підсумку констатували зменшення населення на 266 990 осіб. Тим часом із Польщі в область прибули тільки 1729 сімей українців (6213 осіб). Відтак, на Тернопільщині після виїзду поляків залишилося 649 188 осіб місцевого населення [123, арк. 18 зв.]. Загалом втрати у народонаселенні внаслідок війни і незбалансованої політики щодо виселення поляків та євреїв відповідно до Люблінської угоди становили в області близько 48% від довоєнної кількості жителів.

Враховуючи складний демографічний та економічний стан на Тернопільщині, облвиконком, акумулювавши дані за районами про кількість вільних будівель, підготував звіт із обґрунтуванням зустрічної пропозиції Управлінню з евакуації при РНК УРСР із наступним розглядом його в Уряді УРСР. В цьому звіті голова облвиконкому Я. Артющенко подав клопотання Голові РНК УРСР М. Хрущову про скерування в область «...щонайменше 20–25 тис. українських родин, евакуйованих із Польщі» [121, арк. 45].

На вимогу республіканського керівництва для коригування плану розселення провели повторний перепис вільних житлових приміщень. Тернопільська область подала до звіту про кількість вільних місць у районах західних областей дані про 14 296 житлових будинків, що було найбільше порівняно зі Станіславською (250 будинки), Львівською (2500), Дрогобицькою (820), Рівненською (660) та Волинською (3200) областями [82, арк. 5–6].

Другий період переїзду переселенців на Тернопільщину розпочався в травні 1945 р., коли був затверджений новий план розселення на підставі даних, що надали районні евакуаційні представництва, які відкрилися у березні–квітні на Лемківщині. Згідно з ними була прийнята постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 5 травня

1945 р. № 61/10–РП «Про розселення та господарське влаштування в західних областях УРСР 30 000 родин українського населення, евакуйованого з території Польщі». Половину з них мали розмістити в Тернопільській області. Так, 23 травня 1945 р. на основі зареєстрованих на території Польщі 111 324 родин українців (435 268 осіб) план розселення для області збільшили до 15 тис. сімей [111, арк. 1] [див. табл. 21].

Але, незважаючи на нові вказівки уряду, потік переселенців аж до вересня 1945 р. за інерцією прямували на схід. Тому впродовж другого періоду план залишився значно недовиконаним, оскільки від 1 липня до 1 вересня в область прибуло 3342 сім'ї (9017 осіб), що становило в середньому 1671 сім'ю щомісячно. Основну масу депортованих українців до вересня перевозили переважно в Дніпропетровську (5509 сімей), Запорізьку (8568), Одеську (6820), Херсонську (4660) та інші східні й південні області [160, арк. 64]. Наприклад, від жовтня 1944 р. до грудня 1945 р. з Білгорайського повіту в східні області прибули 95% родин (15 722 особи) переселенців, а в західні – лише 5%; із них в Тернопільську область за весь період евакуації – 153 особи [51, арк. 1–2]. Аналогічно відбувалося переселення в повітах, де комісії з евакуації закінчили роботу наприкінці 1945 р., – Холмському, Замостівському, Красноставському, Радзинському, Любартівському. З них у Тернопільську область прибуло лише 308 осіб, решта 34 940 осіб – у східні та південні області [див. дод. В].

Депортовані заселяли схід доти, доки звідти не розпочалася масова міграція, здебільшого у зв'язку з неналежними житлово-побутовими умовами та голодом. Утікаючи зі східних областей, ці родини прагнули оселитись якщо не на території Польщі, де мешкали раніше, то хоча б у західних областях, які за кліматом, методом ведення господарства та менталітетом мешканців наближалися до тих, що мали переселенці на попередньому місці проживання. Перші мігранти прибули на Тернопільщину вже в лютому 1945 р., і відтоді їх потік невпинно збільшувався, набуваючи масовості та стихійності [див. табл. 22; табл. 23; граф. 2].

Із початку переселення до 20 серпня 1945 р. в Управління з евакуації при РНК УРСР від українців «Закерзоння», розселених у східних областях УРСР, надходили прохання про можливість переїхати переважно у західні області УРСР [297, с. 11]. У зв'язку з бажанням депортованих та їхньою хаотичною масовою реміграцією зі східних та південних областей, виникла нагальна потреба внести

корективи до плану розселення. Внутрішньополітичні обставини співпали з важливою зовнішньополітичною подією – 16 серпня 1945 р. в Договорі про кордони між Польською Народною Республікою та СРСР було юридично закріплено лінію радянсько-польського кордону.

Сукупність цих подій створила підстави для перегляду та збільшення плану. РНК УРСР і ЦК КП(б)У у вересні 1945 р. прийняли постанову «Про додаткове розселення в західних областях УРСР 15 446 родин українців, евакуйованих із території Польщі». Відтак для Тернопільщини розпочався третій період заселення українців із Польщі. План був збільшений на 6 тис. родин і становив загалом 21 тис. [див. табл. 21].

У вересні 1945 р. перевезення закерзонців у східні та південні області припинили. Тоді ж пожвавилася переселення депортованих на Тернопільщину. Якщо до вересня 1945 р. в область, за визначеної відповідно до плану потреби – у 15 тис. сімей, прибули лише 5071 (15 230 осіб), то від вересня до жовтня їхня кількість збільшилася на 95% [297, с. 12]. Відтак, згідно зі звітом Головного управління у справах евакуації у Польщі за станом на вересень 1945 р. подали заяви 68 897 сімей (267 811 осіб), із них евакуювали 61 865 (237 872), що становило 54,5% від усіх врахованих на той час осіб, решта (близько 45%) мала розміститись у західних областях УРСР. Управління з евакуації запропонувало збільшити план для західних областей УРСР до 55 тис. родин, за рахунок зменшення запланованої кількості для східного та південного регіонів УРСР [297, с. 11–12]. Загалом від жовтня 1944 р. до грудня 1945 р. в область прибули 14 173 родини депортованих українців; надалі перевезення призупинили у зв'язку з настанням зими і відновили у березні наступного року.

Затягування виселення українців із Польщі турбувало обидві зацікавлені сторони. Так, 6 січня 1946 р. польський маршал Роля-Жимерський на запит депутатів сейму про переселення українців на територію УРСР зазначив, що «незалежно від зусиль уряду, внаслідок нестачі залізничного транспорту репатріація затягнулася. Все ж уряд домігся досить значних успіхів, оскільки виконано майже 65% плану репатріації, що встановив Уряд Польської Республіки разом із Урядом УРСР. Репатріація решти 35%... буде проведена у найближчий час. Певна річ, що зимовий час цей термін дещо відтягне» [272, с. 28–29].

Зимовий період уряди використали для узгодження продовження терміну дії Угоди. Листування, що тривало між урядами Української РСР та ПКНВ щодо продовження переселення, вилилося у домовленості про зміну пункту 1-го Додаткового протоколу щодо продовження реєстрації українців на території Польщі до 15 січня 1946 р. та переселення до 15 червня 1946 р. [25, арк. 23–25, 28, 34].

Природно, що під час зими переселення українців майже припинилося. Волості, де ще продовжували компактно проживати українські мешканці, перебували здебільшого під охороною загонів УПА, які перешкоджали їхній депортації. Це дало привід головному представникові Уряду УРСР М. Підгорному звернутися до польської влади з проханням про військову допомогу, стверджуючи, що українське населення охоче виїхало б із Польщі, але йому не дозволяє це зробити УПА [258, с. 15]. Так виселення українців і встановлення польської влади на закерзонських теренах залишалися не виконаними і взаємозалежними завданнями. Розв'язання окреслених проблем потребувало додаткового часу та нових методів. Під приводом боротьби з бандитизмом від березня до липня 1946 р. за допомогою польських регулярних військ почали масову депортацію українців. Методи, які польська влада застосовувала щодо українського населення, мали характер тотальної депортації: насильне виселення зі застосуванням до цивільного населення сили військових підрозділів. На територію західних областей УРСР накотилася остання хвиля депортованих українців.

Відтак, відповідно до додаткового протоколу про продовження терміну переселення у березні 1946 р. був затверджений новий план. Для Тернопільщини намічену кількість переселенців збільшили вдвічі, й вона сягнула 40 тис. сімей. Тим часом керівництво області зафіксувало можливості для прийому та розселення переселенців на межі 36 тис. родин [див. табл. 21]. Загалом як один, так і другий показники значно перевершували аналогічні можливості у будь-якій із областей УРСР.

Основна маса депортованого люду впродовж останнього четвертого періоду – від березня до червня 1946 р. із Польщі прибула на Тернопільщину. Якщо від жовтня 1944 р. до грудня 1945 р. депортованих приїжджало щомісячно в середньому 450 сімей, то вже від січня до травня 1946 р. – 3800. Рекордною щодо

цього виявилася друга половина останнього місяця, коли від 15 до 31 травня прибуло 7877 родин [160, арк. 18]. Загалом їхня кількість за останній період становила 22 037 родин (95 777 осіб).

Інтенсивність і масовість, з якою впродовж останнього періоду прибували депортовані, були викликані розпочатою так званою боротьбою з бандитизмом. Під час цієї операції польських військ найбільше переселенців прибуло з повітів Надсяння, Холмщини та Лемківщини. Загалом, численнішу громаду депортованих в області представляло Надсяння: з Любачівського повіту – 23 495, Перемиського – 36 259, Ярославського – 17 623 особи. У травні на Лемківщині польські регулярні війська заволоділи останнім районом активного опору переселенню українців – Ліським повітом, із якого на Тернопільщину прибули 19 318 осіб. Останні вагони приїхали з Грубешівського повіту (Холмщина), звідки переселилися загалом 23 743 особи.

Великий вплив переселенців створив ситуацію, коли місцева влада виявилася неспроможною допомогти їм у розміщенні. Закерзонці вивантажувалися на станціях прибуття, заповнювали залізничні станції і прилеглі території, на котрих залишалися тижнями, доки голови родин відчайдушно шукали житло в навколишніх селах, які вже переповнили такі самі переселенці [160, арк. 34]. Ось як згадувала про події в останній чверті переселення Ореста Синенька (нині мешканка м. Бучач):

«Привезли на станцію Джурин, довкола поле й осіннє чорноземне болото, безупинний дощ. Села Слобідка і Джурин заблоковані переселенцями, хати забиті людьми, у кожній домівці по кілька родин. Де сховатись від мокроти, холоду? Хворіли діти, помирали старі, немічні, кинулися воші, короста. Люди розбрелися, шукаючи притулку в селах» [410, с. 108].

Аналогічно складались обставини в усіх населених пунктах, де були залізничні станції. Так, на станції Зборів від 6 травня протягом 8 днів тулилися 75 сімей, яким призначили розміститись у Заложцівському районі, але з тих чи інших причин голови сільрад не поспішали допомогти в цьому, а на підході було ще 4 потяги з переселенцями. Аналогічна ситуація виникла на станції Збараж, де Вишнівецький райвиконком відмовлявся приймати переселенців через відсутність житла. Депортовані, очікуючи на переповнених речами та худобою станціях, створювали загрозу безпеки руху поїздів; траплялися випадки смерті й каліцтва людей. На

навколишніх територіях створились антисанітарні умови [160, арк. 23, 105]. Як наслідок, прибулі українці масово хворіли, у т. ч. дизентерією.

«Розвантажились ми там (с. Озеряни Тернопільської області. – Авт.) і так пробули три тижні просто неба. За цей час завелися воші. Пізніше прибули селяни і забрали нас у с. Миану Зборівського району», – згадувала переселенка Ганна Жердева [410, с.163].

У зв'язку зі ситуацією, що виникла на залізничних станціях, облвиконком 4 червня 1946 р. надіслав головам райвиконкомів 16 районів області розпорядження, котрим зобов'язав їх протягом найкоротшого терміну розселити сім'ї закерзонців, які зібралися на залізничних станціях [160, арк. 35].

Розселення на Тернопільщині депортованих закінчилось, як і розпочалося, на вимогу місцевої влади, коли область під час найбільшого напливу переселенців виявилася, по суті, безпорадною перед наполовину меншою їхньою кількістю порівняно з числом польських родин, які вибули в Польщу. Так, уже на кінець травня Тернопільщина повністю вичерпала житлові ресурси. За станом на 31 травня 1946 р., враховуючи кількість неосвоєного земельного фонду, переселенців можна було посилати тільки в Бучацький, Золотниківський, Золотопотіцький, Залозецький та Козлівський райони, але тут не було вільних будинків [160, арк. 23].

В Управління у справах евакуації 1 червня 1946 р. відправили термінову телеграму за підписом голови виконкому облради І. Гришка, в якій він попросив припинити подачу поїздів із переселенцями в Тернопільську область, оскільки розміщення їх через відсутність житлового фонду – неможливе [160, арк. 37]. Але потяги з депортованими продовжували прибувати, про що Управління у справах евакуації в черговий раз повідомили 5 червня.

Десять вагонів із переселенцями, котрі від 1 червня стояли в Копичинцях, Березовиці, Потуторах, не розвантажували, очікуючи, що їх переправлять до інших областей. На повторну телеграму Управління відреагувало розпорядженням про припинення подачі вагонів із переселенцями в Тернопільську область, про що були надіслані повідомлення у місто Люблін Уповноваженому представникові Українського радянського уряду, районному представникові в Грубешівському повіті, звідки йшли потяги, і

начальникові Львівської залізниці. Вагони з переселенцями врешті-решт «переадресували» в Станіславську область [160, арк. 36, 38].

Отже, під час взаємного переселення згідно з Люблінською угодою на Тернопільщині виникли об'єктивні передумови для розселення значної кількості депортованих українців. Перепоною для них стало суб'єктивне бачення з боку республіканського уряду ролі переселенців як робочої сили для східних та південних областей. Долаючи перешкоди уряду, депортовані змінили вектори переселення, доводячи неспроможність керівництва створити умови, передбачити наслідки та протистояти стихійним рухам населення, яке у розпачі поверталось у бік втраченої батьківщини. Під їхнім натиском змінювалися плани розселення, що, загалом, зумовило поділ розселення переселенців на території області на чотири етапи. Вони хронологічно відповідали термінам дії чотирьох затверджених планів розселення. Загалом в область прибуло 158 494 особи. Поетапне збільшення плану розселення певною мірою компенсувало значні втрати у народонаселенні Тернопільщини внаслідок війни та виселення осіб польської і єврейської національностей.

2.2. Причини міграції в область і за її межі

Унаслідок хибно складеного плану розселення, коли враховували потребу в працездатному населенні для південних та східних областей, незважаючи на відсутність житла для їхнього розміщення, – розпочалася зворотна міграція переселенців. Реверсна міграція – процес, що своїми великими розмірами змінив хід депортації, а наслідками вплинув на соціально-економічний розвиток тих областей, де замешкали переселенці. Вони мігрували щоби повернутися на попереднє місце проживання або знайти придатне для життя помешкання, сприятливий клімат і звичні умови господарювання. Адже причини, за яких українці з Польщі потрапляли у східні та південні області УРСР, по суті, спровокували представники з питань евакуації, котрі вели відверто брехливу агітацію щодо умов праці в колгоспному господарстві, сприятливого клімату, особливих умов проживання у Радянському Союзі, а виявилось, що розподіл здійснювали відповідно до «спущеного зверху» плану або кількості наданого залізничного транспорту. Внаслідок цього, виник ще один вектор заселення

Тернопільської області депортованими – реверсна міграція зі східних та південних регіонів УРСР.

Формально переселенцям надавали право вибору для розташування у 17 областях УРСР, окрім 50-кілометрової прикордонної смуги, що пролягала вздовж Львівської, Волинської, Станіславської (нині Івано-Франківська) і Тернопільської областей. На Тернопільщині забороненою для замешкання переселенців була територія, обмежена лише районним центром Мельниця-Подільська та селом Ольхівець-Мельниця цього ж району [50, арк. 43–44].

Питання вибору області розселення, відповідно до змісту Угоди, мало принципове значення, оскільки у ній було наголошено на добровільності при прийнятті рішення про переселення, а отже, й вільному виборі місця проживання. Але на практиці вже саме явище – укладання плану обмежувало добровільний вибір. Принципом «добровільності» під час переселення знехтували, коли застосовували відверту депортацію за допомогою військових загонів та зброї, а також при розселенні переселенців, коли до вересня 1945 р. їх згідно з планом перевозили у східні області, а з вересня – тільки в західні. Згодом це призвело до масових втеч із примусово обраних областей розміщення.

Примусовість «вибору» місця поселення підтверджує аналіз хронологічних меж, у яких здійснювали переселення з повітів, і зіставлення цих меж із векторами заселення [див. дод. В]. Так, у районах, де переселення розпочалось у жовтні 1944 р. і тривало до кінця 1945 р., українців розмістили в східних областях, що відповідало планам розселення, затвердженим РНК УРСР і ЦК КП(б)У в 1944–1945 рр. Серед повітів, із яких протягом цього періоду відбулося виселення період, домінували ті, в котрих українці становили меншість, і їх легко виселяли в потрібному напрямку. Зокрема, Радзинський (274 українці на весь повіт) і Любартівський (811 осіб), а також Замостівський (6,65%), Красноставський (4,42%). Поряд із ними – повіти з великою кількістю українців: Холмський (37 250 осіб) та Білгорайський (16 687 осіб). Тут під тиском польських партизанських формувань й успішно організованої депортації населення упродовж коротких термінів залишало помешкання.

Після вересня 1945 р. потяги з депортованими скеровували, відповідно до новозатверджених планів, у західні області. Це

стосувалося тих повітів, де переселення відбувалася повільно, причиною чого була активна діяльність загонів УПА; виселення затримувалось і, в кінцевому результаті, було здійснено впродовж квітня–червня 1946 р. за допомогою польських регулярних військ. Маємо на увазі насамперед повіти Надсяння – Ярославський, Перемиський, Любачівський, де виселяли в два етапи. Так, у Любачівському повіті перший етап відбувався із жовтня 1944 р. до квітня 1945 р. За цей період евакуювали 2200 родин, які розмістили в східних областях УРСР. Після того, як загопи УПА стали на перешкоді денационалізації історично українських теренів, вивезення українців зупинили. Його відновили лише у квітні 1946 р. за допомогою польських військових формувань. Під час цієї операції всі родини переселяли тільки у західні області [51, арк. 85–86]. Аналогічно виселення відбувалася в усьому Надсянні й у прилеглих Ліському та Сяноцькому повітах Лемківщини. Тому мешканці цих повітів у абсолютній більшості потрапили до західних областей УРСР.

Типово розгорталися події у Ліському повіті. Так, на території Лемківщини значний опір виявили загопи УПА, зокрема, у Ліському повіті, де мешкали 70% українців. Увесь повіт до травня 1946 р. перебував під охороною упівців. Навіть присутність 36-го піхотного полку Війська польського не змінила ситуації, оскільки він лише частково контролював 3 з 12 волостей [51, арк. 65]. Тому за станом на квітень 1946 р., коли в більшості повітів переселення завершувалось, із Ліського виселили тільки 12,3% українців [27, арк. 103–104]. Після початку широкомасштабної операції з ліквідації т. зв. націоналістичних банд польські військові загопи за червень 1946 р. виселили близько 30 тис. осіб. Усі вони потрапили в західні області, у т. ч. дві третини – на Тернопільщину. Таким чином, як виселення, так і визначення місця розселення було здебільшого примусовими, останнє залежало від плану, затвердженого на урядовому рівні.

Переселенці, котрих розмістили у східних та південних областях, при зіткненні з дійсністю у радянських селах на власному досвіді пізнавали різницю в соціально-економічних умовах. Зокрема, перевірка стану житлово-побутового влаштування депортованих із боку відповідальних представників виконавчих органів на обласному та республіканському рівнях виявила низку негативних явищ. Так, у звіті від 5 вересня 1946 р. про заходи, що

Запорізький КП(б)У й обласний виконком реалізували для повного господарського влаштування родин переселенців, за період від 7 листопада 1944 р. до червня 1945 р. була подана інформація, при аналізі якої встановили, що більшість родин не мали елементарних умов існування, і, як наслідок, ці люди змушені були залишати межі області. У райони Запорізької області прибуло 8574 сім'ї переселенців (30 100 осіб). Вони були розселені переважно у колгоспах, а 1009 родин – у радгоспах, підсобних господарствах, підприємствах і закладах на умовах підселення їх до господарств колгоспників. За станом на 1 вересня 1946 р. в області залишилося 4035 родин (14 165 осіб). Із них вступили у колгоспи і працювали 3548 родин, решта – були влаштовані й працювали в радгоспах та на підприємствах. Із 3548 сімей лише 1787 отримали у власність житло і надвірні будівлі з присадибними господарствами [84, арк. 6–10]. Своєю чергою, тим переселенцям, які не мали житла, не надавали земельних наділів та присадибних ділянок, позбавляючи мігрантів умов для забезпечення свого існування.

Незадовільні житлово-побутові умови стали основною причиною зворотного відбуття депортованих, що спостерігалось в усіх областях східної та південної України. Міністерство державної безпеки СРСР у спеціальній інформації повідомляло про тяжкий матеріальний та житлово-побутовий стан українських переселенців, які прибули із Польщі. Зокрема, у Кіровоградській області з прибулих 2210 родин отримали житло лише 111, решта були розміщені на квартирах колгоспників – по 2–3 сім'ї. В Полтавську область прибули 1749 сімей вимушених мігрантів, із них квартирами забезпечили 648, інших розмістили в непридатних для проживання приміщеннях. В Одеській області з 4942 сімей квартирами забезпечили тільки 3337, решта оселилася в приміщеннях, непридатних для життя [28, арк. 96–99].

Пошуками й облаштуванням житла змушені були займатися самі переселенці, проте ні коштів ні, власне, будівельних матеріалів знайти у післявоєнний час не вдавалося. Товарообіг був мінімальним і здійснювався тільки за розпорядженнями республіканської виконавчої влади. В умовах, що склалися, все ж було передбачено виділення для переселенців певної кількості будматеріалів. Так, згідно з постановами Уряду УРСР, уповноважені представники місцевої влади були зобов'язані виділяти будівельні матеріали для спорудження житла. Але

заплановані заходи, залишалися невиконаними. В Новгородському районі Кіровоградської області до 15 липня 1946 р. мали спорудити для переселенців 275 будинків, фактично ж почали зведення лише 14. У Великотокмацькому районі Запорізької області депортованих зобов'язали самостійно будувати собі житло, однак цих робіт так і не розпочали, оскільки районні організації не допомогли придбати будівельні матеріали [28, арк. 96–99]. Вони, як, зрештою, й інші товари у післявоєнний час були для сільських мешканців надзвичайним дефіцитом. А спорудити будинок самотужки в безлісих степах мешканці Карпат не мали змоги.

Таким чином, як засвідчили матеріали спецперевірок, основною причиною переїзду переселенців були незадовільні умови їхнього господарського облаштування і недостатня допомога при будівництві. Адже серед переселенців, прибулих у 1945 р. забезпечених будинками в Кіровоградській області було лише 10,5%, Ворошиловградській (нині Луганській) – 13,2%, Дніпропетровській – 25,6% і т. д. [42, арк. 277].

Матеріальні проблеми спричиняли відчуття соціальної неповноцінності. Примусово переселені відчували, зокрема, гостру потребу в одязі та взутті. Внаслідок цього діти не відвідували шкіл, а дорослі не виходили на роботу. Так, у районах Ворошиловоградської області до школи не ходили більше 36 дітей переселенців, у Балтському та Біляївському районах Одеської області таких дітей було зареєстровано 87. Перевіркою 5 сільрад Устинівського району Кіровоградської області встановили, що з 630 працездатних переселенців у колгоспах працювали тільки 37 осіб [28, арк. 96–99]. Цей факт дискредитував мету, задля котрої депортованих перевозили як трудові резерви для колгоспів у східні й південні області. Крім того, на фоні загальнообов'язкової колгоспної системи лише 37 сімей мали офіційне джерело прибутків, решта була позбавлена засобів до існування.

Переселенцям довелося використовувати і споживати лише те, що вдалося привезти з Польщі, чого вистачало ненадовго. А придбати будь-які речі чи продукти харчування у післявоєнний час, в умовах карткової системи у містах і повної відсутності товарів на селі, було неможливо. Навіть отримавши гарантовану угодою позичку 5 тис. крб. на господарство, мігранти могли купити небагато. Адже у Харкові, Ворошиловграді, Полтаві ціни на продукти споживання коливалися в таких межах: борошно житнє за

кілограм – від 42 до 90 крб., борошно пшеничне – від 56 до 115 крб., картопля – від 9 до 60 крб.; м'ясо було «продуктом розкоші», вартувало від 500 крб. до 950 крб. за кілограм [4, арк. 22].

Хоча Сільськогосподарський банк видав 56 645 тис. крб., це не стало стимулом для закріплення «евакуйованих» у нових місцях. Унаслідок безконтрольного виїзду чимало переселенців не розраховувалися за позичку. Так, у Запорізькій області за переселенцями, котрі вибули, залишилася непогашеною заборгованість 1047,5 тис. крб. Незважаючи на заходи, яких уживали контори та відділення Сільгоспбанку, виявити, де перебувають переселенці, не вдавалось, оскільки їх не облікували ні райвиконкоми, ні сільради [42, арк. 277].

Зазначені обставини створили несприятливі умови для адаптаційного періоду депортованих. Залишалось невизначеним джерело прибутку переселенців, що, зрозуміло, негативно позначилося на життєспроможності таких родин. Долею переселенців фактично ніхто не опікувався, в більшості областей навіть не вели їхній облік, не було контролю за розселенням і благоустроєм. Природно, що у більшості листів, відправлених за кордон, переселенці не приховували незадоволення своїм становищем [28, арк. 96–99]. У багатьох заявах їхні автори висловлювали бажання повернутися в Польщу. Так, лише від початку переселення до 20 серпня 1945 р. в Управління з евакуації при РНК УРСР надійшло 295 заяв від 2905 родин. Закерзонці хотіли переселитись у західні області УРСР, Білоруську РСР або ж повернутися до Польщі. Зокрема, у західні області прагнули потрапити 2488 родин, у Білоруську РСР – 79, повернутися в Польщу – 338 [82, арк. 5–6].

Унаслідок тяжких матеріально-побутових умов багато переселенців, зібравши рештки майна, у відчаї залишали східні та південні регіони України і переїжджали в західні області – поближче до кордону, щоби за першої нагоди повернутися до Польщі на попереднє місце проживання. Загалом, якщо з прибулих у ці області залишилося на 1 листопада 1945 р. 39 517 господарств, то до 1 січня 1946 р. їхня кількість зменшилася до 33 465, у т. ч. в Дніпропетровській області з 5510 господарств залишилося 4989, у Запорізькій із 8568 господарств – 7324, в Одеській із 6820 – 4942 і т. д. [42, арк. 277].

Уряд, прагнучи надати міграційному процесові видимості керованого, продукував постанови та розпорядження, якими намагався повернути стихійний рух у кероване русло. У зв'язку з цим Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У зобов'язували виконкоми обласних рад і обкоми КП(б)У вжити дієвих заходів щодо припинення самовільних переїздів переселенців у інші райони чи області. Категорично наказували затримувати та повертати на попереднє місце поселення всі родини, які самовільно мігрували в інші області. А також, у характерному для тоталітарного режиму стилі, вказували на необхідність «повести рішучу боротьбу з ворожим і куркульським елементом, розвінчуючи їхню антирадянську дію серед широких мас переселенців» [40, арк. 211–214]. Однак зупинити зворотний рух депортованих владі так і не вдалося, тож доводилося, визнаючи помилковість попередніх дій, шукати шляхи для відступу. Тому, враховуючи велику кількість вільних місць у західних областях УРСР, уряд дозволив переїзд окремим сім'ям евакуйованих із Польщі українців – загалом 10 000 осіб понад затверджений план. Управління у справах евакуації при РНК УРСР визначило низку категорій, які мали на це право:

- хворі, котрі потребували зміни кліматичних умов;
- сім'ї, розділені під час евакуації;
- сім'ї, завезені не за призначенням відповідно до евакуаційних документів;
- ті, які побутово були невлаштовані й бажали вести індивідуальне господарство [82, арк. 5–6].

Проте цими категоріями кількість ремігрантів не обмежувалася. Бажання повернутися жевріло чи не в кожному серці депортованих, вичікуючи слушної нагоди.

Для припинення самовільних виїздів ЦК КП(б)У і РНК УРСР 3 жовтня 1945 р. прийняли постанову «Про невідкладні заходи у господарчому влаштуванні українського населення і роботу серед нього», що мала на меті припинити розвиток причин, які спонукали до реверсної міграції. Наказ Наркомату внутрішніх справ УРСР від 5 жовтня 1945 р. «Про припинення самовільних переїздів евакуйованого з Польщі українського населення» був спрямований на створення силовими методами перепон для запобігання зворотного переселення, котре невпинно збільшувалося [315, с. 135]. Незважаючи на це, з районів Запорізької області від кінця 1945 р. до 15 липня 1946 р. виїхали у західні області України 1700 родин переселенців,

Миколаївської – 1500, Кіровоградської – 1160 і т. д. Влада залишалася безсилою у протидії міграційним процесам, тому була змушена проявляти лояльність. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У 30 березня 1946 р. видали офіційний дозвіл усім переселенцям, які приїхали в ту чи іншу область до 1 квітня 1946 р., залишитися для наступного розміщення та проживання, а ті, котрі прибули після зазначеної дати, мали повертатися назад [27, арк. 142].

Видимість керованості без ефективних важелів впливу не затримувала переселених у злиднених, понищених війною східних та південних регіонах України. Рух таких родин став перманентним. Унаслідок цього в деяких західних областях зареєстрували скупчення значної кількості переселенців. Наприклад, за офіційними даними, у Рівненській області самовільно оселилися 1735 сімей. На Тернопільщині виявили таких 2269 родин [118, арк. 2]. Отже, Управління у справах евакуації не зуміло вчасно проаналізувати й з'ясувати причини, що спричинили масову втечу переселенців із південних і східних областей та, відповідно, застосувати адекватні заходи, щоб їхній рух зі сходу на захід не став масовим і стихійним. Унаслідок згаданих подій із 100 307 родин, які врахувало Управління з евакуації, у західних областях УРСР оселилися 92 797 сімей, а до 1948 р. їхня кількість збільшилася до 98 314 родин (408 903 осіб) [86, арк. 20]. Як свідчать дані УМВС, у Дніпропетровській області за станом на 15 травня 1947 р. з 5637 родин переселенців залишилося 903, у Сталінській (нині Донецькій) області з розселених у 1945 р. 3044 сімей залишилося 1117, у Кіровоградській із 2812 – 444 [272, с. 345–346].

Провал кампанії щодо переселення українців із Польщі на схід УРСР був очевидним. Республіканському керівництву залишалось тільки констатувати зрив «евакуації» та шукати винних. Незабаром Уряд УРСР зазначив, що «внаслідок несвоєчасно прийнятих заходів щодо господарського влаштування евакуйованих із Польщі українців, неухважного до них ставлення з боку окремих керівників районів і колгоспів, недостатньої масово роз'яснювальної роботи, а також відсутності боротьби з ворожими і куркульськими елементами, які розповсюджують провокаційні чутки, спрямовані на дискредитацію колгоспного ладу, в Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Одеській областях присутні випадки самовільного переїзду окремих груп евакуйованих господарств у західні й інші області УРСР» [40, арк. 211–214].

Пошуки винних серед політично дезорієнтованих осіб не примусили себе довго чекати. Так, переселенці І. Дзядов, І. Главач, П. Коник, які у травні 1945 р. прибули в Рівненський район Ворошиловградської області, були звинувачені у тому, що «робили спробу створити з числа переселенців антирадянську групу з метою нелегального їхнього повернення в Польщу». За аналогічним звинуваченням був затриманий у західних областях переселенець М. Громчевський, якого засудили до 20 років каторжних робіт [28, арк. 96–99].

Пошук ворогів був характерним для радянської влади, але малоефективним засобом зупинки мігрантів. Тому, враховуючи значну кількість вільних місць у західних областях УРСР і наполегливі клопотання переселенців щодо повернення їх у Польщу, Управління з евакуації запропонувало окремим родинам переселенців переїхати зі східних у західні області УРСР понад затверджений план. Це клопотання задовольнили у постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 15 вересня 1945 р. Відповідно до неї у західних областях УРСР дозволили додатково розселити 15 446 родин українців, «евакуйованих» із території Польщі та попередньо розселених на сході УРСР [297, с. 11]. Переважна більшість реєвакуйованих осіб мала замешкати на Тернопільщині.

Основною умовою для реєвакуйованих, щоби вони могли безперешкодно добратися до західних областей, було отримання з облвиконкому дозволу на виїзд. Тих, хто мігрував без документів, довідок чи посвідчень, перехоплювали й повертали назад. Так, дорогою на захід були заарештовані 14 родин, які виїхали з Одеської області у травні 1946 р. При перевірці, не виявивши дозволу облвиконкому на переїзд, їх заарештували і змусили повернутися на Одещину [16, арк. 15].

Незважаючи на масовість реверсного міграційного руху, Тернопільщина не була пріоритетною серед західних областей, оскільки впродовж 1945–1946 рр. тут розмістилося лише 5,8% ремігрантів, що становило 4% від загальної громади переселенців Тернопільського краю. Така непопулярність області серед зворотних мігрантів пояснюється тим, що її розташування не відповідало їхньому прагненню оселитися біля кордону, щоби бути ближче до втраченої домівки. Крім того, клімат Поділля був ближчим до клімату центральної України, ніж гірських районів Карпат. Тільки економічна модель господарювання, за якої

переважна більшість господарств залишалась одноосібними, дала змогу схилити терези вибору на користь Тернопільщини. До того ж, на території області вже була розміщена значна кількість депортованих, які замешкували у населених пунктах, формували громади, створюючи позитивну психологічну атмосферу.

Перших мігрантів зі сходу Тернопільщина зустріла вже в лютому 1945 р., коли тільки-но розпочалося переселення з Польщі в УРСР. До середини року поодинокий рух став масовим. Надалі перепоною реверсній міграції виявилася зима 1945–1946 рр., а з настанням весни потік утікачів відновивсь у дедалі більших масштабах. Так, протягом 1945–1946 рр. тут оселилися мігранти з Кіровоградської області – 387 родин (у них – 1879 осіб), Одеської області – 229 (989), Дніпропетровської – 276 (1192), Полтавської – 240 (1248), Запорізької – 161 (665), Миколаївської – 156 (667), Сталінської – 135 (696). Менше їх прибуло з Ворошиловоградської, Херсонської та Сумської областей [див. табл. 22].

Таблиця 22

**Депортовані українці, які впродовж 1944–1946 рр. розселились у
східних та південних областях УРСР, а після реміграції – у
Тернопільській області**

№ за/п	Назва області	Кількість осіб, скерованих для розселення в південні та східні області УРСР	Мігранти, які оселились у Тернопільській області	% мігрантів від кількості закерзонців, розміщених у східних областях
1	Ворошиловградська	6782	136	2
2	Дніпропетровська	23088	1202	5,2
3	Запорізька	34242	665	1,9
4	Кіровоградська	10250	1879	18,3
5	Миколаївська	14612	667	4,6
6	Одеська	25945	989	3,8
7	Сталінська	12490	696	5,5
8	Сумська	2116	183	8,6
9	Харківська	4557	952	20,9
10	Херсонська	16982	145	0,8
11	Полтавська	-	1248	-
	РАЗОМ	151 064	8762	5,8

РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

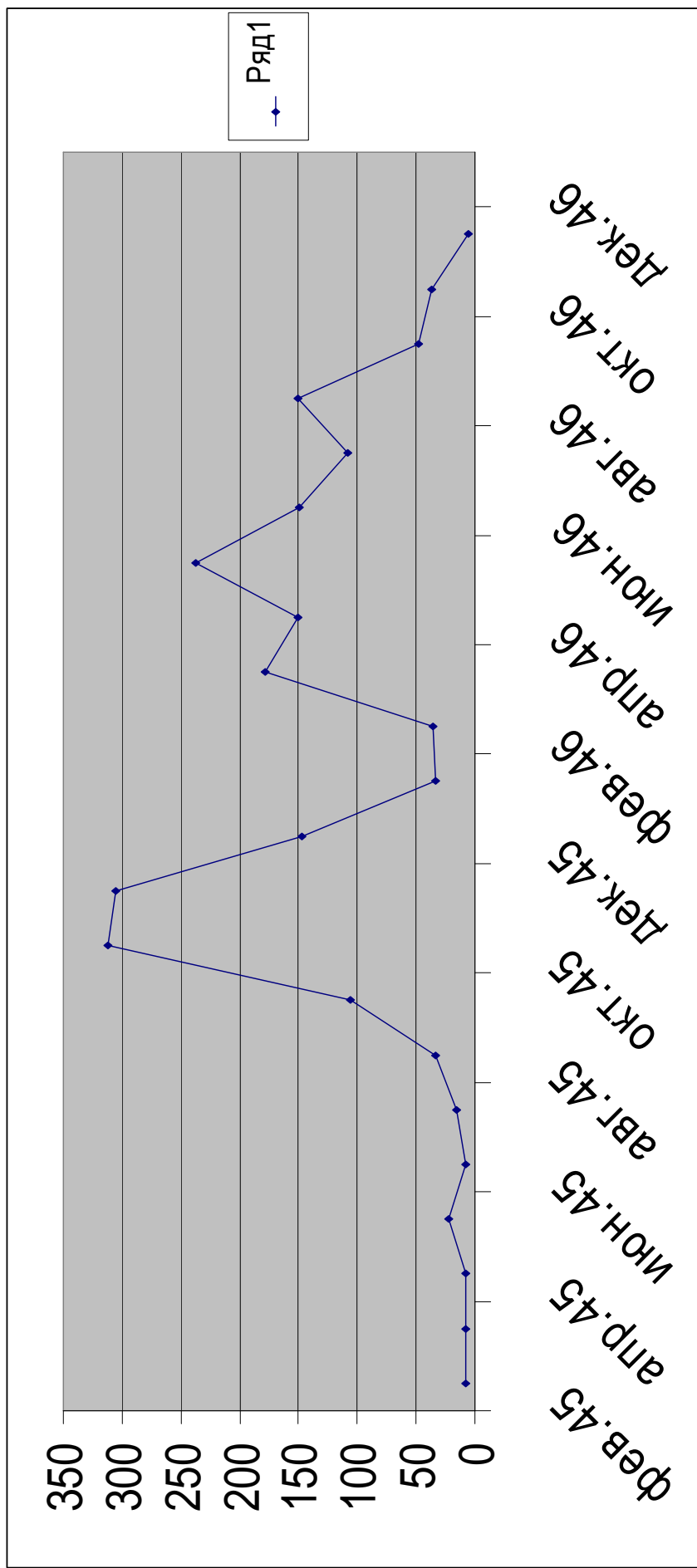
Таблиця 23

**Таблиця кількості ремігрантів, які розселилися на Тернопільщині
за ознакою локально-етнічних груп**

№ за/п	Назва району	Локально-етнічні групи			Разом
		лемки	надсянці	холмщаки та підляшуки	
1	Бережанський	44	–	–	44
2	Білобожницький	–	–	–	–
3	Борщівський	12	–	–	12
4	Буданівський	–	1	–	1
5	Бучацький	15	14	–	29
6	Великобірківський	190	34	2	226
7	Великоглибочецький	18	21	17	56
8	Великодедеркальський	–	–	–	–
9	Вишнівецький	–	–	–	–
10	Гримайлівський	9	4	–	13
11	Гусятинський	181	2	1	184
12	Заліщицький	1	4	1	6
13	Залозецький	1	50	3	54
14	Збараський	10	–	–	10
15	Зборівський	1	1	–	2
16	Золотниківський	19	–	–	19
17	Золотопотіцький	–	195	–	195
18	Козлівський	110	–	3	114
19	Козівський	–	–	–	–
20	Копичинецький	–	–	–	–
21	Коропецький	2	–	–	2
22	Кременецький	13	–	–	13
23	Лановецький	–	–	–	–
24	Мельнице-Подільський	4	–	–	4
25	Микулинецький	83	18	4	15
26	Монастирський	291	–	4	295
27	Новосільський	22	8	–	30
28	Підволочиський	–	3	–	3
29	Підгаєцький	119	1	–	120
30	Почаївський	–	–	–	–
31	Пробіжнянський	–	–	–	–
32	Скала-Подільський	25	–	–	25
33	Скалатський	125	62	–	187
34	Струсівський	25	72	1	97
35	Теребовлянський	52	11	39	102
36	Тлустенецький	–	–	–	–
37	Чортківський	89	1	4	94
38	Шумський	–	–	–	–
39	м. Тернопіль	1	8	–	9
40	м. Чортків	–	–	–	–
41	м. Кременець	–	–	–	–
	РАЗОМ	1462	510	79	2051

Графік 2

Діаграма динаміки руху ремігрантів, які прибували на Тернопільщину впродовж 1944–1946 рр. зі східних областей УРСР

Серед мігрантів, які оселилися на Тернопільщині лише впродовж 1945–1946 рр., найчисленнішою за етнографічною ознакою була лемківська група – 1462 сім'ї. Решта припала на господарства холмщаків із підляшуками і надсянців: відповідно 510 і 79 родин.

Аналізуючи пояснення, що достовірно аргументували таку велику кількість серед реверсних мігрантів лемківської етнографічної групи, варто визначити причини зворотного переїзду. Поряд із поясненням представників радянської влади щодо повернення (про що йшлося вище), мігранти наводили дещо інші причини цього явища. Найвагоміші серед них – посуха, неврожай і голод; на це вказали 41,1% мігрантів, про що влада не згадала жодного разу. Наступними були неналежні житлові умови – 27,5%, несприятливі кліматичні умови і хвороби, пов'язані з ними – 24,3%, до родичів доїжджали 7,1%, і лише 0,5% визнали за причину переїзду небажання працювати у колгоспах [163–176].

Найнесприятливішим явищем став післявоєнний голод і голод, що розпочався в Наддніпрянській Україні у 1946–1947 рр. Зрозуміло, що він уразив найперше новоприбулих поселенців, які внаслідок посухи і втрати врожаю, високих цін на продукти харчування, а подекуди цілковитої їхньої відсутності були неспроможні прогодувати родини. Голод і неналежні житлові умови були, безумовно, вагомими аргументами для зворотного переселення на захід, але значно гірше депортовані переносили голод у поєднанні з незвичними кліматичними умовами та пов'язаними з ним хворобами, що й стало причиною для переселення основної частини лемківської етнографічної групи [396, с. 22]. Редактор Всеслов'янського комітету Н. Філатов зазначив, що «...при переселенні лемків у східні області УРСР, як видно, зовсім не враховували природні умови. Людей із гір, Карпатських лісів переселили в степи на рівнини, в жаркий клімат, до чого вони не пристосовані. Внаслідок різкої зміни клімату і води люди почали хворіти» [272, с. 331].

Як відомо, гірський клімат характерний різкою зміною температури, більшою, порівняно зі степовим кліматом, кількістю опадів. Степова кліматична смуга, відмінна від лісової, сягає до берегів Чорного моря (Одеса, Ворошиловоград, Мелітополь). Вона відрізняється тим, що перебуває під впливом східних вітрів, у зв'язку з цим клімат тут континентальний, тобто сухий.

Несприятливе розміщення атмосферних опадів за порами року, а ще більше – гострі сухі вітри, гарячі влітку й холодні взимку, – причина безлісся степів [398, с. 87–88].

Звикнути до такої різкої зміни клімату на загальному фоні неналежних житлових обставин, зубожіння та голоду було тяжко. Для більшості переселенців це стало непереборним бар'єром для адаптації в новому соціально-економічному і суспільно-політичному середовищі. Водночас, Тернопільщина приваблювала лемків із погляду наявності тут як значної лемківської громади, так і сприятливих кліматичних та господарських умов.

Окремі дослідники стверджують, що у зв'язку зі вжитими заходами на початку 1946 р. кількість самовільних виїздів дещо зменшилася [315, с. 137]. З цим не можна погодитись із огляду на кількість мігрантів, які прибували в цей час на Тернопільщину [див. граф. 2]. Дані графіка «2» відображають лише динаміку розміщення мігрантів у Тернопільській області, але були не враховані т. зв. транзитні, котрі, минаючи область, добиралися далі на Захід, щоби потрапити в Польщу.

Встановити кількісну динаміку реверсної міграції неможливо. Однак спогади очевидця тих подій, уже згадуваного редактора Всеслов'янського комітету Н. Філатова, дають уявлення про масовість означеного процесу. Так, перебуваючи на Тернопільщині, він зауважив, що «лише за два дні зустрів на дорогах 14 сімей лемків, які їхали самоплином «на захід» до родини» [272, с. 331]. У Тернопільську область прибували щоденно 10–15 родин. Окремі сім'ї залишалися для проживання в цьому краї. Як зазначила історик О. Буцко, українське населення з Польщі, котре прибувало, прагнуло розселитися компактними групами [315, с. 100]. Саме ця тенденція виразно проявилася серед мігрантів на Тернопільщині – як продовження традицій буття в межах Польщі. Зокрема, переселенці оселялися не лише компактними групами, а й за ознакою локально-етнічних груп.

Попри те, що лише 7,1% мігрантів причиною переселення визначали повернення до родини, абсолютна більшість переселенців прагнули до розселення за етнографічною спільністю. Зокрема, переїжджаючи зі сходу, надсянці заселили у Теремовлянському районі село Боричівку [167, арк. 100–109], де зі 102 родин переселенців – 47 таких, які у межах Польщі мешкали на землях Надсяння в Ярославському повіті. Під час евакуації в липні

1945 р. їх розмістили у районах Харківської області, а в березні 1946 р. вони всі один за одним прибули у це село. Тут надсянці доєдналися до ремігрантів – лемків, яких у березні 1945 р. виселили зі Сяноцького та Кросненського повітів здебільшого в південні області, звідкіля вони виїхали вже під кінець року. Для 9 родин мігрантів із Харківської області, котрі в грудні 1944 р. переселились із Замостівського повіту, другою батьківщиною стало село Катеринівка Великодедеркальського району, в котрому вони замешкали у липні 1944 р. А 12 родин холмців із південних областей перебрались у травні–вересні 1946 р. в село Великі Фільварки того ж району.

Найбільше на Тернопільщині було реверсних мігрантів лемківської етнографічної групи, котрі обрали для проживання Підгаєцький, [173, арк. 153–249] Монастирський і Чортківський райони. Також поселилися в окремих селах Теремовлянського району: Застіночному, Плебанівці, Підгайчиках. У Микулинецькому районі – в Острові, Гаях Великих, Мишковичах, села Дубівка Скала-Подільського, Городниця й Остап'є Скалатського районів [наші підрах. – *Авт.*] [174, арк. 3–76; 170, арк. 3–121; 167, арк. 121–123, 158, 166–183; 168, арк. 95–97, 117–118, 127–129; 172 арк. 155–161, 212–233] та інші.

Холмці й підляшуки оселилися в селах Катеринівка й Великі Фільварки Великодедеркальського, Кровинка і Лошнів Струсівського, Криве Скалатського, в Кунинці Великому, Старому та Новому Вишнівці Вишнівецького районів. У селах Вікно і Волиця Гримайлівського району замешкали переселенці з Одеської області [169, арк. 5, 6, 33, 100, 105, 108, 124–132; 172, арк. 32–34, 109–149].

Аналогічно село від села відрізнялося переселенцями за ознакою приналежності їх до локальних або етнографічних груп. Так, у Великобірківському районі лемки осіли в селах Жуково, Курники, Скоморохи, Гніздичне, Байківці, а в селах Чернелів Руський і Великі Бірки – холмщаки. Було й змішане за етнографічним принципом населення – у Почапінцях Козлівського району холмці жили поряд із лемками і надсянцями, а село Івашківці Козлівського району та село Гаї Ростоцькі Заложцівського району поєднували холмців із надсянцями, але це було поодиноким, винятковим явищем [165 арк.108–116; 168 арк. 10–12].

Розглянуті причини, які спонукали переселенців зі сходу на зворотну міграцію, залишались аналогічними тим, що провокували на міграцію та зворотне просування переселенців на захід із Тернопільської області. Недоліки, відзначені у роботі серед переселенців у східних областях, були і на Тернопільщині. Мігранти, які безперестанку прибували самовільно зі сходу УРСР, не отримували тут належного прийому. Часто формальною відмовою: «Прибув неорганізовано» від них намагалися звільнитися, радили їм їхати далі на захід [272; с. 332].

Багаторазово у деякі райпредставництва зверталися закерзонці – з проханням, щоб їм посприяли у поїздки до Польщі [73; арк. 21, 43]. В Луцькому представництві була викрита група осіб, які продавали евакуаційні листи переселеним, щоби вони під виглядом поляків змогли повернутися назад [74; арк. 43]. У зв'язку з фактами, що відкрилися, районним евакуаційним представництвом категорично заборонили видавати будь-які довідки, тим більше евакуаційні листи українцям, переселеним із Польщі, а рекомендували в окремих випадках звернутись у відділи з розселення при облвиконкомах або в Управління з евакуації і розселення українського та польського населення при РНК УРСР [73; арк. 21].

Контроль на дорогах, який заарештовував валки возів із мігруючими переселенцями, посилювався під час голоду 1946–1947 рр. Їх повертали на місця попереднього розселення, а вони знову і знову вирушали на захід, у бік втраченої батьківщини. Таким чином, згідно з повідомленням відділу в справах евакуації, на Тернопільщині оселилося близько 2200 сімей мігрантів. У господарсько-побутовому облаштуванні здебільшого вони були повністю залежними від представників місцевої влади, котрі часто проявляли байдужість, неспроможність, а інколи і корисливість у вирішенні життєво важливих питань. Залишеним напризволяще депортованим доводилося самотужки шукати місце для поселення. Але знайти хоч якесь житло у переповненій такими ж переселенцями Тернопільщині наприкінці травня 1946 р. було важко. Для постійного контролю за господарсько-побутовим облаштуванням переселенців за кожним населеним пунктом, де вони мешкали, райради й райкоми закріплювали відповідальних радянських і партійних працівників. Проте дієвої допомоги від

РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

влади вони не отримували. Така ситуація провокувала до зворотної міграції далі на захід.

Реверсна міграція тривала у прихованому вигляді впродовж усього періоду розселення переселенців на Тернопільщині. Встановити зі звітних документів точну кількість прибулих і вибулих переселенців неможливо, лише у повідомленнях голів облвиконкомів західних областей зафіксована така тенденція. Зокрема, в інформації від 11 червня 1946 р. секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький повідомляв секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку про вплив колгоспників зі східних областей УРСР, зазначивши, що «...за останній час в райони області неорганізовано зі східних областей УРСР і Тернопільської області зокрема прибувають переселенці. Так, у 1946 р. в область прибули зі Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської, Ворошиловоградської областей 946 господарств (3602 особи) і близько 200 сімей із Тернопільської області» [274; с. 494–496]. Голова Дрогобицького облвиконкому відправив у Тернопільський облвиконком аналогічну телеграму з вимогою припинити потік переселенців, які масово йшли з Тернопільської області, створюючи собі й Дрогобицькому керівництву проблеми [160; арк. 105 зв.].

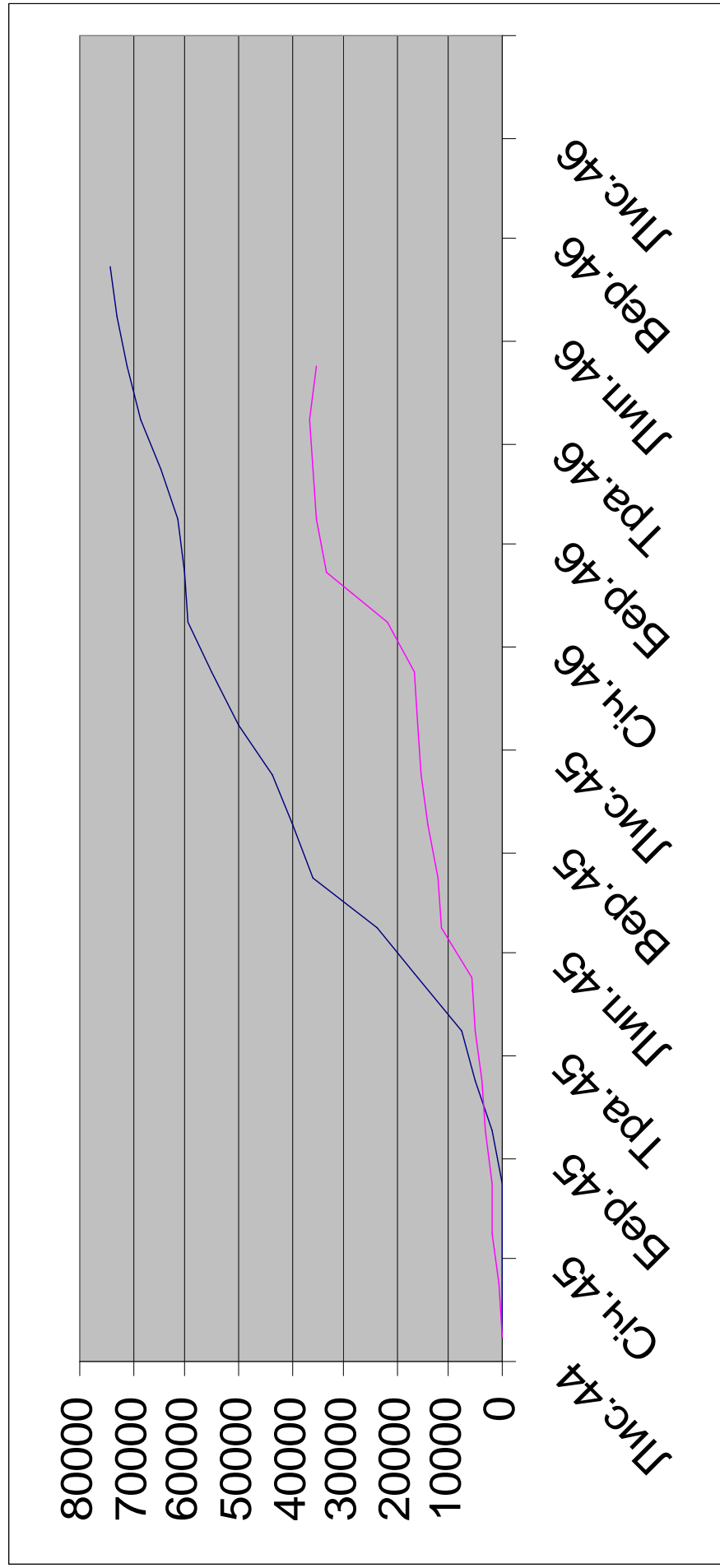
Особливо сильно ця тенденція проявилася від червня 1946 р. – після припинення прибуття депортованих. Якщо від червня до серпня кількість переселенців, за офіційними даними, трохи збільшилася, що пояснюється затримкою у їх підрахунках, то після серпня згадана динаміка повільно спадала [див. графік 3].

Так, від максимально зафіксованої кількості на 1 жовтня – 36 293 сім'ї до грудня 1946 р. цей показник зменшився до 34 440. А враховуючи, що на Тернопільщину з Польщі спрямували для розміщення 41 тис. родин, із яких до залізничних станцій області доправили 40 041 сім'ю [див. табл. 24], то загальна кількість родин реверсних мігрантів із краю становила близько 6 тис. Надалі міграція зі східних областей дещо збільшила кількість депортованих, зокрема за станом на січень 1948 р. на Тернопільщині зареєстрували 35 106 родин (155 620 осіб) [86, арк. 2].

Порівняння динаміки виїзду поляків та прибуття українців, депортованих із Польщі на Тернопільщину впродовж 1944–1946 рр.

1 – інтенсивність виїзду польського населення

2 – інтенсивність прибуття українців

РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Таблиця 24

**Кількість переселенців, які прибули на залізничні станції
Тернопільської області відповідно до останнього затвердженого плану
(березень 1946 р.)**

№ за/п	Район	Станція прибуття	План розселення	Фактичне виконання плану
1	Великобірківський	Тернопіль	–	764
2	Зборівський	Зборів	4712	4942
3	Великобірківський	Великі Бірки	600	432
4	Гримайлівський	Гримайлів	2000	2108
5	Заліщицький	Заліщики	1535	1613
6	Микулинецький	Микулинці	2635	2761
7	Білобожницький	Джурин	2200	2106
8	Чортківський	Ягільниця	1700	2078
9	Білобожницький	Білобожниця	40	21
10	Буданівський	Деренівка	100	68
11	Козівський	Козова	1412	150
12	Копичинецький	Копичинці	1270	1257
13	Скала-Подільський	Скала-Подільська	608	1233
14	Скала-Подільський	Озеряни (нині з. ст. Озеряни–Пилатківці Борщівського району)	1000	656
15	Гусятинський	Гусятин	2494	1095
16	Глустенський	Глусте	820	2360
17	Мельнице-Подільський	Іване-Пусте	1079	194
18	Борщівський	Борщів	834	1333
19	Підволочиський	Підволочиськ	4854	876
20	Теребовлянський	Теребовля	140	5158
21	Золотопотіцький	Золотий Потік	1406	325
22	Бережанський	Потугори	308	1362
23	-//-	Ямпіль	1323	2
24	Збаразький	Збараж	2700	1590
25	Бережанський	Бережани	200	2809
26	Монастириський	Монастириська	200	611
27	-//-	Подкольти (назва не ідентифікована)	600	132
28	Козлівський	Козлів	40	526
29	Заложцівський	Заложці	400	–
30	Бучацький	Бучач	60	376
31	Золотниківський	Золотники	473	-
32	Підгаєцький	Підгайці	200	398
33	Чортківський	Чортків	78	154
34	Вишнівецький	Вишнівець	1330	–
35	Микулинецький	Березовиця	500	1272
36	Микулинецький	Ходачків, Козарівка (нині з. ст. В. Ходачків Тернопільського р-ну)	–	3396
	РАЗОМ		40031	41105

Регресія у кількісній динаміці переселенців була спричинена перенасиченістю Тернопільщини прибулими зі заходу і постійно мігруючими зі східних областей переселенцями. Якщо причини, котрі спонукали депортованих на подальшу міграцію з області, залишалися подібними до посталих перед переселенцями східних та південних областей, то відрізняло їх те, що з Тернопільщини йшли не в іншу область у пошуках житла чи родичів, а з метою потрапити в Польщу на попереднє місце проживання. Бажання максимально наблизитися до районів свого попереднього помешкання штовхало депортованих українців заселяти заборонену 50-кілометрову прикордонну смугу – в надії перетнути кордон. У листі міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу про спроби українських переселенців нелегальним шляхом повернутися до Польщі зафіксовано, що «...основною причиною рееміграційних настроїв є незабезпеченість їх в місцях розселення, слабка масово-роз'яснювальна робота і провокаційні намови, що переселенці безперешкодно можуть повернутися до Польщі» [272, арк. 344]. Підтвердженням цього були окремі витяги з показів затриманих, які попередньо розселились у Тернопільській області. Так, переселенець М. Бугер засвідчив, що він «...повертався в Польщу з тієї причини, що внаслідок поганого врожаю 1946 р. був не в змозі прокормити сім'ю із 7 осіб», а на звернення до сільради допомогти йому – отримав відмову. Переселенець М. Мудрий із аналогічних причин за порадою представника районної влади разом із іншими переселенцями виїхав зі села Остап'є Скалатського району [272, с. 345].

Здебільшого з відома представників місцевої влади переселенці залишали місця розселення і поверталися на попереднє місце проживання. Значна частина депортованих мала довідки різноманітних радянських органів: «Заготзерно», відділень Держбанку, райфінвідділу й інших установ про те, що вони боргів не мають, землею та житлом – не забезпечені. У листі секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу про намагання переселених українців повернутися до Польщі міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов зазначив, що «...лише за період від 29 квітня до 11 травня 1947 р. прикордонні частини Українського округу затримали 155 родин (666 осіб), які нелегально прагнули повернутися на територію Польщі, з них 526 осіб були з Тернопільської області» [272, с. 342]. Всі затримані на дізнанні засвідчили, що після евакуації з Польщі їх розселили в Тернопільській та інших областях, але внаслідок

тяжкого матеріального становища та відсутності у них житла в містах розселення вирішили самовільно повернутися на попередні місця проживання в Польщу. Прикордонні війська МВС Українського округу від березня до травня 1947 р. лише на одній дільниці округу затримали 271 сім'ю (1044 особи). Вони пересувались у напрямку кордону групами по 5–8 возів (від 30 до 50 осіб) шосейними та сільськими дорогами, а також окремими сім'ями, по 2–3 особи залізницею [272, с. 346]. Затриманих, як правило, повертали на попереднє місце проживання.

На значну частку осіб, які мігрували з області, вказав аналіз фінансових документів про індивідуальних позичальників-переселенців із Польщі, котрі впродовж 1945–1946 рр. отримали позичку в сільськогосподарському банку. Так, із 1775 осіб, які взяли кредит на господарське влаштування родини, 326 (18,4%) виїхали у невідомому напрямку [178].

Таким чином, під час депортації українців із Польщі на території УРСР сформувався потужний реверсний потік, котрий змінив хід переселення, виявив на фоні загальної неспроможності радянського уряду створити для переселенців задекларовані в Угоді умови хибність дій щодо примусового виселення та розселення. Для Тернопільщини цей процес став ще одним напрямком формування спільноти переселенців. Якщо вектор міграції зі сходу збільшив громаду депортованих на Тернопільщині більше ніж на 2 тис. родин, то міграція на захід зменшила його на 6 тис. Реверсне виселення з області мало ті ж самі причини, що й загальоміграційний рух в УРСР.

На фоні реверсних мігрантів чітко проявилася важлива особливість: підселення до громад переселенців, керуючись ознакою локальних груп. Найпотужніше в області була представлена спільнота мігрантів із сходу – лемків (71%), а решта припала на підляшуків із холмцями і надсянців (відповідно 25% та 4%).

2.3. Загальні закономірності розселення депортованих

Розселення депортованих на Тернопільщині в нових суспільно-політичних і соціально-економічних умовах виявило низку особливостей, що були щільно пов'язані з баченням із боку влади їхнього місця в радянському суспільстві, специфікою соціального статусу переселенців на попередньому місці проживання, а також із аграрним розвитком господарства області. Соціально-економічні особливості й закономірності, що виникали при розміщенні

переселенців, Згодом значно впливало як на соціально-економічну їхню адаптацію, так і на формування народногосподарських рис краю в цілому.

В основу причин, які заклали базу для розвитку Тернопільщини в означений період, були закладені сильні аграрні тенденції, що домінували на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Своєю чергою, вони безпосередньо впливали на соціальну структуру та низьку урбанізацію області. Так, у 1921 р. питома вага міського населення в краї становила 233 802 особи (18,88%) [397, с. 13]. У зв'язку з недостатністю промислово-виробничої бази і малою кількістю промислових працівників відсоток міського населення був низьким. Невисокий рівень урбанізації в повітах Тернопільщини залишався наслідком малого поступу соціально-економічного розвитку міських поселень. Відсутність робочих місць у містах через повільні темпи зростання фабрично-заводської промисловості негативно позначалася на зростанні чисельності міського населення. Так, на 1 січня 1939 р. міські мешканці становили тільки 14% [289, с. 67; 397, с. 13]. Таким чином, до 1939 р. співвідношення міських та сільських жителів змінилося на користь останніх. Питома вага міщан у краї зменшилася до 204 тис. осіб, а селяни, відповідно, збільшили свою кількість до 1 209 тисяч осіб [450, с. 64–65].

Надалі зовнішньополітичні обставини стали приводом для поглиблення сільськогосподарського розвитку як західноукраїнського регіону в цілому, так і Тернопільщини зокрема. Друга світова війна завдала значних людських втрат переважно жителям міст. У 1943 р., коли Галичина перебувала під німецько-нацистською окупацією, на її території провели перепис населення. Його дані, порівняно з 1939 р., засвідчили, що населення краю зменшилось у середньому на 22%, у т. ч. міське населення втратило 32%, а сільське – 18% [398, с. 154]. Зокрема, Тернопільщина залишилася за станом на 1943 р. із 138 720 (12,3%) міських жителів та 991 380 (87,7%) – сільських [наші підрах. – Авт.] [398, с. 157].

Наприкінці війни соціальна картина Тернопільської області зазнала ще глибших змін, спричинених проходженням фронту, переселенням населення з прифронтової смуги й вивезенням його до Німеччини. Згідно з «Короткою економічною характеристикою звільнених областей УРСР» за травень 1944 р. у двох із трьох міст обласного підпорядкування й у 29 районних центрах, звільнених на

РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

цей час від нацистів, залишилося 27,1% населення від довоєнної його кількості водночас сільське населення збереглося на 73% [2, арк. 7]. Після закінчення військових дій, за даними на 10 жовтня 1944 р., в області було 877 859 сільських жителів та 36 989 міських [134, арк. 9; 143, арк. 3]. Таким чином, упродовж тривалого часу на Тернопільщині за різних обставин міський соціальний прошарок поступово зменшувався.

Наступні події значною мірою спровокували поглиблення окресленої тенденції. Так, на час дії Угоди про евакуацію співвідношення міських та сільських мешканців становило 5,4% до 94,6%. Під час впровадження Люблінської угоди на теренах області виселення зазнала значна кількість поляків, серед яких близько 30% були мешканцями міст. За станом на 1 січня 1945 р. кількість жителів міст обласного підпорядкування дорівнювала близько 40 тис. осіб. Упродовж переселення з них виїхало понад 20 тис. поляків. А на зміну їм прибула далеко не тотожна кількість переселенців – 493 особи [див. табл. 25]. Людські втрати військового часу в поєднанні з виїздом польського населення внаслідок впровадження Люблінської угоди спричинили загострення негативної тенденції – зменшення жителів у містах Тернопільської області.

Таблиця 25

Кількість вибулого польського населення та українців, які прибули у міста обласного підпорядкування Тернопільщини

Назва міст обласного підпорядкування	Кількість населення в містах за станом на 01.01.1945 р.	Кількість поляків, які виїхали (осіб)	Кількість євреїв, які виїхали (осіб)	Кількість українців, які прибули	
				сімей	осіб
Тернопіль	18536 осіб	9934	256	104	408
Чортків	10769 -//-	2794	29	16	58
Кременець	10996 -//-	7305	707	10	27
ВСЬОГО	40301 -//-	20033	992	130	493

Найглибше втрата населення вразила міста обласного підпорядкування: Тернопіль, Чортків, Кременець. За станом на

липень 1944 р. після остаточного визволення області від німецько-нацистських загарбників у Тернополі, де до початку війни було 50 тис. осіб, залишилося 18 536 мешканців. Із цієї кількості виїхали в Польщу 9563 особи польської та єврейської національностей. Того самого часу в місто прибули 104 сім'ї переселенців (408 осіб). Отже, на кінець 1946 р. в місті залишилася 9381 особа.

Тернопіль після війни (вересень 1945 р.)

Подібною була ситуація і в Чорткові та Кременці. Облік населення Кременця виявив, що до початку війни в 1941 р., тут було 27 тис. жителів. За станом на 10 квітня 1944 р. залишилося 11 949 осіб, у т. ч. за національністю: 7072 українці, 3544 поляки, 484 росіяни, 122 чехи, 29 євреїв [53, арк. 35]. За період депортації кількість жителів зменшилася на 3267 поляків, а прибули тільки 10 родин переселенців (27 осіб), що становило на кінець року 8 709 осіб. У Чорткові після війни залишилося 10 769 осіб, із них 6349 поляків, які згодом виїхали. На їхнє місце впродовж 1944–1946 рр. прибули 58 осіб (16 сімей) українців [170, арк. 3]. Відтак, місто обласного підпорядкування нараховувало 4478 мешканців. Зменшення кількості міщан унаслідок малого числа прибулих

українців негативно позначилося на соціальній структурі області, яка дуже постраждала під час війни.

Отже, з виїздом польського та єврейського населення і без того незначна питома вага міст зменшилася. Зокрема, на частку міського населення Тернопільщини припало близько 2,7%, решту становили жителі райцентрів. Для порівняння: в Західній Україні найменший відсоток міщан після війни був у Рівненській області – 9,4%, а найбільший на Волині – 19,5% [2, арк. 7].

Враховуючи адміністративну функцію головних міст області, якими були Чортків (1944–1946 рр.) і надалі Тернопіль, їхнє знелюднення не могло залишатися непомітним для органів центральної влади. Незважаючи на це, від першого і в усіх наступних додаткових планах розселення, збільшуючи кількість переселенців, не змінювали їхнього соціального статусу за розміщенням. У зв'язку з руйнуваннями, заподіяними містам області під час війни, та несумісними соціальним статусом – депортовані тут виявилися небажаними, що чітко видно на прикладі міст обласного підпорядкування.

Для такої позиції радянська влада мала, крім врахованих соціальних особливостей переселенців, політичні мотиви. Міста для будь-якої влади відігравали роль адміністративних центрів, у яких акумулювались ідеологічні, інтелектуальні та економічні ресурси. У 1938 р. професор В. Кубійович підмітив закономірність у розвитку міст на етнічно українських землях в іноземних державах: такі міста репрезентували керівний прошарок неавтохтонного походження [398, с. 305]. Ця тенденція проявлялась як у період польського панування, так і за радянської влади. Тому соціальний і національний статуси мешканців міст були обернено пропорційними до національного та соціального складу периферії.

Відтак, після нацистського загарбання у краї встановили радянську владу, для функціонування котрої лише від квітня 1944 р. до січня 1945 р. на Тернопільщину прибули 5935 працівників зі східних областей УРСР, Червоної армії і партизанських загонів [135, арк. 11]. Надалі їхня кількість збільшувалася для роботи на керівних посадах партійних, радянських, господарських, культурних та інших закладів, розміщених переважно у містах і районних центрах; цим кадрам для проживання надавали нечисленні вцілілі приміщення.

Командно-адміністративна система потребувала негайного фомування ієрархічного кадрового корпусу. Вже за станом на 10 квітня 1945 р. в західні області прибули 49 тис. осіб, у т. ч. 22,4 тис. комуністів. А до середини 1946 р. сюди зі східних областей Української РСР та з інших республік переїхали понад 86 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів тощо [520, с. 6]. В таких умовах для розміщення у містах депортованих був лише один шлях – поселення, несанкціоноване владою. Саме тому з мізерної кількості переселенців, які тут розмістилися, деяка їхня частина оселилася самовільно, оскільки були мігрантами зі східних областей. Так, якщо в Чорткові з 16 сімей лише одна переїхала зі Запорізької області, то в Тернопіль таких прибуло 9 родин, а в Кременці всі 10 були реверсними мігрантами, тобто оселилися в місті самовільно [165, арк. 2; 167, арк. 2–8; 170, арк. 3].

На західноукраїнських землях радянська влада, маючи серед корінного населення обмежене коло прихильників, прагнула залучити до своїх лав якомога ширше коло наслідувачів із місцевого населення. Ця проблема ще більше загострилася після від'їзду поляків, які були представлені у нижчих та середніх керівних ланках радянської виконавчої влади і партійних структурах. Так, члени компартії на районних звітно-виборчих партзборах зазначали, що більшу частину апаратів районних партійних закладів становили працівники з числа поляків, яким тепер доводилося виїжджати до Польщі, тим самим загострюючи проблему кадрів районних керівних установ [140, арк. 15]. Чимало поляків було у винищувальних загонах. Зокрема, відповідно до постанови Тернопільського обкому КП(б)У від 4 грудня 1944 р., при перевірці оперативно-службової діяльності винищувальних загонів при райвідділах НКВС одним із перших визначали національний склад бійців. Наприклад, у Микулинецькому РВ НКВС зареєстрували двох росіян, шість українців і 42 поляки [149, арк. 25]. Ідентична ситуація була майже в усіх районах області. Таким чином, після виїзду поляків виникла гостра потреба і керівного складу, і рядових службовців, працівників каральних органів, радянських установ, організацій та закладів, які були з'єднувальною ланкою між радянською владою й місцевим населенням.

Про заміщення вакансій ішлося у постанові ЦК КП(б)У від 10 липня 1945 р., що була продубльована на бюро Тернопільського обкому КП(б)У 25 липня 1945 р., – «Про добір та висунення кадрів із активу місцевого населення області» [276, с. 184–185]. Мета документа – забезпечення масової підтримки радянської влади у західноукраїнських областях. Своєю чергою, для залучення депортованих до участі в «радянському будівництві» у сільськогосподарський відділ ЦК КП(б)У скерували листи з рекомендацією щодо масової роботи серед переселенців та висунення з їхнього числа активів на низову господарську і радянську роботу [27, арк. 51], що до певної міри дискредитувало й обмежувало права переселених українців. Наприклад, до липня 1945 р. з активу місцевого населення на керівну роботу було висунуто 8500 осіб, у т. ч. 4 тис. – на обласні й районні керівні посади [276, с. 5]. Водночас за станом на грудень 1946 р. із середовища депортованих 19 осіб завідували відділами райвиконкомів, 92 працювали головами сільських рад, 113 – секретарями сільських рад; земельні товариства очолили 143 закерзонці [160, арк. 68].

Здавалося б, непідготовленому з погляду політичної адаптації населенню, яке становило чверть від усіх жителів області, ця кількість є достатньою. Але незначне число осіб керівного складу нижчої ланки, призначеного зі середовища депортованих, викликає подив, оскільки вони, за значно меншої кількості порівняно з мешканцями області, внесли вагомий вклад в її економічний потенціал завдяки значній кількості осіб працездатного віку. Адже, згідно з даними виконавчого комітету Тернопільської області після нацистської окупації, військових дій і виїзду польського населення серед місцевого населення залишилося 24% (155 885) осіб працездатного віку [123, арк. 18]. У той самий час зі загальної кількості переселенців, скерованих на територію області, особи працездатного віку становили 60% (102 780 осіб), у т. ч. чоловіки – 46 002, жінки – 56 778 осіб [див. табл. 26]. Залежно від густоти заселення районів переселенцями, останні стали основою трудового потенціалу області.

Найбільший вплив депортовані мали в районах, які історично належали до Галичини, а у волинській частині Тернопільщини їх проживало дуже мало. Насиченість центральних районів депортованими була пов'язана зі значною кількістю розташованих

тут польських господарств, на яких замешкували переселенці. А вже під час аграрної реформи, започаткованої у 1919–1920-х рр., упродовж міжвоєнного періоду на території Тернопільського воєводства впроваджували концепцію «кресової» аграрної політики польського уряду на 1930-і роки. Зокрема, було рекомендовано створювати осадницькі господарства насамперед навколо повітових міст і вздовж залізничних колій та вузлових станцій, для забезпечення соціально-економічної підтримки влади, котра панувала на етнічно українських теренах [475, с. 21]. Так формували кількісну складову в тому чи іншому районі. Якщо частка переселенців у області становила в середньому близько 25%, то співвідношення переселенців до кількості мешканців районів мало амплітуду від 0,04% в Почаївському районі до 75,8% у Тереховлянському. Найбільше переселенців замешкало у районах, розташованих від центру на схід і захід – від 30% до 75%: Бережанський – 40,4%, Буданівський – 30,22%, Бучацький – 30,7%, Білобожницький – 29,7%, Гримаїлівський – 33%, Збаразький – 27,6%, Козлівський – 73,2%, Підволочиський – 35,9%, Микулинецький – 34,15%, Монастирський – 52,9%, Скалатський – 39,25%, Струсівський – 65,6%, Тереховлянський – 75,8%, Тлустенецький – 28,7% [див. дод Ж]. Відповідно, співвідношення між працездатним місцевим населенням і переселенцями в цих районах було на користь останніх. У решті районів на північ від Тернополя і на південь від Чорткова відсоток переселенців хоч і був високим, але не більшим 10–25%. Але й тут вони були конкурентноспроможним трудовим потенціалом. Найменше переселенців розмістили на півночі області й у містах обласного підпорядкування [див. табл. 27].

Окрім того, збільшенню ваги депортованих в області сприяла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про мобілізацію трудових резервів на відбудову народного господарства східних промислових областей. Як наслідок, частина працездатного населення змушена була виїхати. Тим часом, влада оголосила мораторій на мобілізацію робочої сили серед переселенців на період їхнього господарського облаштування, тобто на два роки офіційно визначеного періоду адаптації [23, арк. 5–6], що автоматично збільшувало частку депортованих.

Таблиця 26

Кількість осіб, переселених із території Польщі в Тернопільську область за віковими категоріями

Назва району	Кількість всього населення	%	Дітей до 13 років включно	%	Чолові- ківу віці від 14 до 55 років	%	Жінок у віці від 14 до 55 років	%	Евакуйова- них у віці 56 р. і старше	%
Білгородський	153	0,08	46	0,09	58	0,12	40	0,07	9	0,05
Влодавський	2584	1,49	572	1,07	770	1,67	875	1,54	367	2,12
Грубешівський	23743	13,6	6124	11,9	6394	13,9	7954	14,0	3271	18,93
Горлицький	2584	1,49	814	1,52	794	1,7	757	1,33	219	1,3
Замостівський	4	0,002	–	–	2	0,004	2	0,004	–	–
Красноставський	6	0,003	1	–	2	0,004	3	0,005	–	–
Ліський	19318	11,14	7077	13,27	4801	10,44	6036	10,63	1404	8,13
Любартівський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Любачівський	23495	13,55	7100	13,3	6182	13,43	7929	14,0	2284	13,22
Новосончівський	3263	1,8	1020	1,9	995	2,16	1007	1,77	241	1,4
Перемиський	36259	20,9	11357	21,3	9498	20,65	11839	20,85	3565	20,64
Радзінський	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Сяноцький	35552	20,5	11398	21,38	9546	20,75	11578	20,39	3030	17,54
Томашівський	8463	4,9	2546	4,77	1980	4,3	2871	5,05	1066	6,17
Холмський	145	0,08	43	0,08	46	0,1	45	0,08	11	0,06
Ярославський	17623	10,2	5192	9,74	4846	10,53	5787	10,19	1798	10,4
Яслівський	21	0,012	2	0,004	8	0,017	9	0,016	2	0,01
Інші райони	147	0,08	17	0,032	80	0,17	46	0,08	4	0,02
РАЗОМ	173360	100,0	53309	30,75	46002	26,53	56778	32,75	17271	9,96

Таблиця 27

Порівняльна таблиця зміни кількісних показників сільських та міських жителів Тернопільської області під час реалізації Люблінської угоди про переселення українців із території Польщі та польських громадян зі західних областей УРСР

Назва районів	Кількість населення за станом на 1. 01. 1941 р.	Кількість населення за станом на 1. 07. 1944 р. (за попередніми даними)	Кількість населення за станом на 1. 01. 1945.	Кількість виселеного польського та єврейського населення	Кількість населення, яке залишилося після виселення поляків	Кількість переселенців, які прибули	% переселенців до всієї кількості населення району
Бережанський	50400	34524	29269	10650	18619	7520	40,4
Білобожницький	34800	21820	18929	4325	14604	4343	29,7
Борщівський	36200	28925	28292	6927	21365	4270	20,0
Буданівський	29200	14277	17090	3701	13318	4025	30,22
Бучацький	52100	36526	35533	12430	23103	7095	30,7
Великобжківський	29200	21414	21376	6507	14869	6354	42,7
Великоглибочецький	27100	17315	19099	3926	15173	3175	20,9
Великодержкальський	38640	30417	25660	908	24752	984	3,9
Вишнівецький	35262	20099	19874	363	19511	236	1,2
Гримайлівський	31600	21567	21847	7301	14546	4807	33,0
Гусятинський	27900	20395	19533	6458	13075	4142	31,7
Заліщицький	34500	23035	22541	1571	20970	2433	11,6
Заложцівський	31680	27255	26400	6551	19849	4007	20,2
Збарзький	33900	28600	26095	12009	14086	3893	27,6
Зборівський	20629	18833	24313	4005(т)	20308	4359	21,5
Золотниківський	33700	23084	15460	6064	9396	2423	25,8
Золотопотіцький	35900	22520	24566	1375	23191	3867	16,6
Козлівський	33000	22705	19361	10369	8992	6586	73,24

Продовження Таблиці 27

Козівський	36700	31795	30350	6200	24150	4958	20,5
Копичинецький	35400	33384	24898	9594	15304	6004	39,2
Коропенецький	31200	25750	23555	4867	18688	2548	13,6
Кременецький	29700	22546	22316	329	21987	38	0,17
Лановецький	45850	23817	26353	218	26135	568	2,2
Мельнице-Подільський	35100	22750	21780	2694	19086	967	5,0
Микулинецький	31730	21657	18186	4741	13445	4592	34,15
Монастирський	25300	20121	20226	9897	10329	5464	52,9
Новосільський	26340	21141	25220	773	24447	1579	6,5
Підволочиський	25600	18096	17955	6938	11017	3955	35,9
Підгаєцький	45500	29367	34240	6188	28052	4738	16,9
Почаївський	35926	28734	28500	177	28323	11	0,04
Пробіжнянський	23200	15693	15203	3071	12132	2518	20,8
Скала-Подільський	31000	22724	19300	3868	15432	3076	20,0
Скалатський	23700	15985	18416	6632	11784	4626	39,25
Струсівський	24784	20981	18002	7332	10670	7002	65,6
Теребовлянський	26100	21000	17923	10764	7159	5459	75,8
Тлустенецький	28579	23252	20592	4389	16203	4647	28,7
Чортківський	39600	27129	26271	6267	20004	5097	25,5
Шумський	41100	22318	21358	1464	19894	520	2,6
РАЗОМ у районах	1 258 120 1227610	901 551	865 872	201 843	663 968	142 886	26,0
м. Тернопіль	50000	1000	18536	10190	8346	408	4,9
м. Чортків	–	–	10769	8237	2532	58	2,2
м. Кременець	27000	11949	10996	2823	8173	27	0,3
РАЗОМ	–	–		223093	683019	147783	24,2

Працездатність закерзонців, які звикли до тяжкої сільськогосподарської праці, була корисною в будь-якому соціальному середовищі. Так, у Буданівському районі в селах Петликівці, Нагірянкa, Озеряни переселенці вели одноосібне сільське господарство, а потрапивши в містечка Підзамочок та Буданів, місто Бучач й інші більші населені пункти з широкою інфраструктурою, чимало закерзонців влаштувалося на державній роботі т. зв. масових спеціальностей, які не потребували спеціальної кваліфікації.

Переважає більшість переселенців розселилась у сільській місцевості, залишаючись сільськогосподарськими працівниками. Загалом, вагомий трудовий потенціал, що становили депортовані, та їхня соціальна специфіка (99% були селянами), сприяли поглибленню аграрних тенденцій у господарстві області. Тому на кінець 1946 р. на Тернопільщині зареєстрували 9074 промислових робітники, в т. ч. 474 переселенці [118, арк. 1]. У той самий час, для порівняння, робітників у Львівській області налічувалося 22 567 осіб, Станіславській – 20 531 особа [289, с. 67; 397, с. 13].

Таким чином, абсолютна кількість переселенців розмістилась у сільській місцевості відповідно до соціального статусу, пов'язаного з попереднім місцем поселення. Варто зазначити, що сільськогосподарська специфіка депортованих було врахована у плані розселення, але в реальних умовах втілювалася не завдяки діяльності місцевої влади, а через інстинктивне бажання переселенців наблизитися до соціально-економічних умов життя та праці на попередньому місці проживання. За спогадами переважної більшості депортованих і поодинокими зауваженнями керівників області, після прибуття на станцію призначення переселенцям доводилося, вивантаживши пожитки, шукати житло самотужки, оскільки місцева влада, як правило, не цікавилася ними.

«25 серпня 1945 року ешелон зупинився на станції Потутори на Тернопільщині, поблизу Бережан. Ніхто нас не зустрів. Ніхто не сказав, що маємо робити, куди йти. Єдина радість – поблизу вода і сяке-такє пасовисько. Місцеві жителі порадили нікого не чекати, а йти по селах і шукати хат, де жили поляки, які виїхали, вигнані в Польщу».
(Мілянч Йосип Адамович).

Факти, що доводять пасивність місцевих чиновників стосовно прийому та розміщення депортованих, відкриваються після зіставлення й аналізу кількості поляків, які виїхали, плану розселення та числа насправді прибулих українців [див. табл. 28, табл. 29]. Повної взаємозалежності між кількістю поляків, які виїхали, затвердженим планом розселення і насправді розміщених переселенців – не було. Аналогічно з виконанням плану розселення, що в області був здійснений у середньому на 93%, а на місцях його виконання коливалося від 24,6% у Вишневецькому районі до 140% в Лановецькому; в містах обласного підпорядкування цей показник становив 220%. Якщо не брати до уваги великі міста, куди прибули від 0,49% до 2,4% українських переселенців стосовно кількості поляків, які виїхали до Польщі, то амплітуда у відсотковому співвідношенні між вибулим і прибулим населенням становила від 18% (у Шумському районі) до 186% (в Лановецькому) [див. табл. 29]. Сукупність цих фактів пояснюються лише однією умовою – наявністю залізничних станцій.

Поряд із тим, не можна не відзначити взаємозалежність між розміщенням переселенців і наявністю житлових приміщень. Незважаючи на те, що польських родин виїхало вдвічі більше, ніж прибуло українців, останнім не вистачало житлових приміщень. Адже під час війни було спалено, зруйновано і пошкоджено значну кількість будівель у всіх населених пунктах області. У восьми районах, які серед перших звільнили від німецьких окупантів, у т. ч. містах Збараж і Кременець, спалено, за попередніми даними, близько 2700 житлових будинків. Так, дотла згоріли села Осники, Молотків, Краснолука, Грибова, Юськівці Лановецького району, два села Збараського району, села Смиківці та Романівка Великобірківського району [130, арк. 10, 42–43]. У Козлівському районі з 9 тис. селянських господарств були повністю зруйновані 4 тис. [160, арк. 96]. Загалом знищено 200 сіл із 1103 та 9 із 11 містечок районного підпорядкування [271, с. 121; 276, с. 182].

Найбільше постраждали міста обласного підпорядкування (Тернопіль, Кременець, Чортків) і районні центри. Зокрема, у Кременці знищено 512 житлових будинків. Тернопіль після звільнення мав вигляд купи руїн. Із загальної кількості 3918 споруд і будівель більше 1000 будинків були зруйновані вщент, решта 2900 будинків, що зазнали значних ушкоджень, потребували капітального ремонту.

Порівняльна таблиця кількості поляків та євреїв, яких виселили, та українців-переселенців, поселених на їхнє місце

№ за/п	Назва районів	Поляки та євреї, зареєстровані на території області	Виселили поляків і євреїв	Поселили українців	%
1	Бережанський	11673	10650	7520	70
2	Білобожницький	–	4325	4343	100,4
3	Борщівський	–	6927	4270	61,6
4	Буданівський	–	3701	4025	108,8
5	Бучацький	–	12430	7095	57,1
6	Великобірківський	7272	6507	6354	97,6
7	Великоглибочецький	4491	3926	3175	80,9
8	Великодедеркальський	–	908	984	108,3
9	Вишнівецький	–	363	236	65
10	Гримайлівський	7868	7301	4807	65,8
11	Гусятинський	–	6458	4142	64,1
12	Заліщицький	–	1571	2433	154,9
13	Заложцівський	7234	6551	4007	61,2
14	Збаразький	12705	12009	3893	32,4
15	Зборівський	4477(т)	4005(т)	4359	108,8
16	Золотниківський	–	6064	2423	40
17	Золотопотіцький	–	1375	3864	
18	Козлівський	11186	10369	6586	63,5
19	Козівський	6921	6200	4958	80
20	Копичинецький	–	9594	6004	62,6
21	Коропецький	–	4867	2548	52,4
22	Кременецький	–	329	38	11,5
23	Лановецький	–	218	568	260
24	Мельнице-Подільський	–	2694	967	36
25	Микулинецький	5329	4741	4592	96,85
26	Монастириський	–	9897	5464	55,2
27	Новосільський	899	773	1579	204,3
28	Підволочиський	7779	6938	3955	57
29	Підгаєцький	–	6188	4738	76,6
30	Почаївський	–	177	11	6,2
31	Пробіжнянський	–	3071	2518	82
32	Скала-Подільський	–	3868	3076	79,5
33	Скалатський	9231	6632	4626	69,8
34	Струсівський	8248	7332	7002	95,5
35	Теребовлянський	11632	10764	5459	50,7
36	Тлустенецький	–	4389	4647	105,9
37	Чортківський	–	6267	5097	81,3
38	Шумський	–	1464	520	35,5
39	м. Тернопіль	11725	10190	408	4
40	м. Чортків	–	8237	58	0,7
41	м. Кременець	–	2823	27	0,9
	РАЗОМ	–	223093	147783	66,24

РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Таблиця 29

Порівняльна таблиця кількості польських сімей, котрі виїхали, та родин переселенців, які прибули в райони області

№ за/п	Назва районів	Польські господарства, які виїхали	Господарства переселенців	% переселенців від кількості поляків, які виїхали	План розселення	Виконання плану в %
1	Бережанський	3575	1768	49,45	1728	102
2	Білобожницький	1363	976	71,6	930	105
3	Борщівський	2530	922	36,4	1650	55,8
4	Буданівський	1178	910	77,2	946	96,1
5	Бучацький	4018	1561	38,9	2843	54,9
6	Великобірківський	2246	1740	77,5	1800	103,4
7	Великоглибочецький	1329	773	58,2	770	100,3
8	Великодедеркальський	322	261	81,0	514	50,7
9	Вишнівецький	141	51	36,2	207	24,6
10	Гримайлівський	2658	1107	41,6	1000	110,7
11	Гусятинський	1563	1740	110,6	752	43,2
12	Заліщицький	1118	530	47,4	688	77
13	Заложцівський	2113	896	42,4	1484	60,4
14	Збаразький	4558	2180	47,8	2164	99,3
15	Зборівський	1329	919	69,1	1141	80,5
16	Золотниківський	1849	536	29,0	1069	50,1
17	Золотопотіцький	2252	816	36,2	1278	156,6
18	Козлівський	3187	1523	47,8	2011	75,7
19	Козівський	1834	1082	59	1117	103,2
20	Копичинецький	2385	1296	54,3	906	69,9
21	Коропецький	1297	567	43,7	669	84,7
22	Кременецький	136	21	15,4	30	142,8
23	Лановецький	75	140	186,6	100	140
24	Мельнице-Подільський	677	221	32,6	194	113,9
25	Микулинецький	1616	1009	62,4	995	101,4
26	Монастириський	3180	1110	34,9	1280	86,7
27	Новосільський	260	370	142,3	348	106,3
28	Підволочиський	2440	925	37,9	624	148,2
29	Підгаєцький	1507	1071	71,1	907	1180
30	Почаївський	68	3	4,4	50	6
31	Пробіжнянський	456	519	113,3	665	78,0
32	Скала-Подільський	1173	635	54,1	945	67,2
33	Скалатський	2652	1079	40,7	225?	
34	Струсівський	2733	1564	57,2	1850	84,5
35	Теребовлянський	4509	1237	27,4	1517	81,5
36	Тлустенецький	1170	1036	88,5	1254	82,6
37	Чортківський	1735	1171	67,5	730	160
38	Шумський	609	109	17,9	300	36,3
39	м. Тернопіль	4314	104	2,41	47	221,2
40	м. Чортків	3265	16	0,5	17	94,1
41	м. Кременець	1270	10	0,8	–	–
	РАЗОМ	76 694	34 400	44,9	36 780	–

Повністю був зруйнований районний центр Вишнівець, лише півтора десятка напівзруйнованих будівель нагадували про раніше розвинуте містечко. Районні центри Золотий Потік, Золотники, Зборів – зруйновані більше ніж на – половину. Через територію Золотниківського, Козівського, Золотопотіцького, Козлівського, Бучацького та інших районів пролягала лінія фронту – будинки розібрали під зведення оборонних споруд і облаштування бліндажів [136, арк. 42–43, 51, 62, 103–105].

Певний відсоток родин переселенців розташувався у районних центрах. Попри значні руйнування районних центрів, із них, залишаючи житло, виїхало багато родин поляків. А переселенці найперше оселялись у цих селищах, оскільки вони були розташовані здебільшого біля залізничних станцій. Поряд із адміністративними функціями та промисловими рисами у вигляді харчової індустрії райцентри мали ознаки сільської місцевості, якими залишались їх околиці, де за наявності житла переважно розселялися депортовані. Їхня питома частка серед жителів райцентрів була значно вищою, ніж серед жителів міст. Усього, за станом на грудень 1946 р. тут розташувалися 9,5% депортованих [див. табл. 30].

Загалом, після звільнення області місцеве населення через те, що не мало житла, оселялось у землянках, а будинки після виселення польських родин почали активно обживати їхні сусіди – українці. Тому депортованим, яких прибуло 45% від кількості вибулих поляків та євреїв, уже в червні 1946 р. не вистачало житлових приміщень. Так, в Бережанському районі на місце вибулих 3575 сімей поляків прибули тільки 1768 родин переселенців, у Збаразькому на зміну 4558 – 2188 українських. Теремовлянський район утратив половину мешканців: на місце 4509 польських родин приїхали тільки 1237 українських [див. табл. 30]. Таким чином, наявність житла належала до об'єктивних причин, що формували спільноту переселенців і соціальну структуру Тернопільщини загалом.

На загальному фоні присутності депортованих в Тернопільській області виокремлюється чинник, що стабілізував їхнє перебування у сільській місцевості: групування в населених пунктах за принципом локальних груп. Добір громади за ознакою локальних груп сприяв відновленню позитивного психологічного клімату, що надалі втілювалось у регенерації колишніх умов побуту та господарювання.

Порівняльна таблиця кількості поляків, які вибули, та депортованих українців, розміщених у містах і районних центрах Тернопільської області впродовж 1944–1946 рр.

№ за/п	Назва міст і районних центрів	Поляки, які виїхали	Українці, які розселилися
1	м. Бережани (районний центр)	– ¹	1733
2	с. Білобожниця (р. ц.)	–	136
3	м. Борщів (р. ц.)	2009	374
4	с. Буданів (р. ц.)	512	446
5	м. Бучач (р. ц.)	1050	490
6	с. Великі Бірки (р. ц.)	487	347
7	с. Великий Глибочок (р. ц.)	146	66
8	с. Великі Дедеркали (р. ц.)	241	–
9	с. Вишнівець (р. ц.)	56	–
10	с. Гусятин (р. ц.)	698	33
11	с. Гримайлів (р. ц.)	1116	440
12	м. Заліщики (р. ц.)	2615	137
13	с. Заложці (р. ц.)	767	158
14	с. Золотники (р. ц.)	–	112
15	м. Збараж (р. ц.)	1063	1221
16	м. Зборів (р. ц.)	186	400
17	с. Золотий Потік (р. ц.)	5601	192
18	м. Кременець (р. ц.)	699	27
19	с. Козлів (р. ц.)	7834	599
20	с. Козова (р. ц.)	–	1204
21	м. Копичинці (р. ц.)	7733	69
22	с. Коропець (р. ц.)	1063	269
23	с. Ланівці (р. ц.)	253	–
24	с. Мельниця-Подільська (р. ц.)	2163	58
25	смт Микулинці (р. ц.)	383	68
26	смт Монастирська (р. ц.)	3165	1662
27	с. Нове Село (р. ц.)	1048	–
28	смт Підволочиськ (р. ц.)	4183	18
29	смт Підгайці (р. ц.)	550	540
30	с. Пробіжна (р. ц.)	392	97
31	с. Почаїв (р. ц.)	–	–
32	м. Скалат (р. ц.)	1589	122
33	с. Скала-Подільська (р. ц.)	573	67
34	с. Струсів (р. ц.)	550	297
35	м. Тернопіль (обласний центр)	9218	408
36	м. Теребовля (р. ц.)	1778	286
37	смт Товсте (р. ц.)	–	239
38	м. Чортків (р. ц.)	3502	58
39	с. Шумськ (р. ц.)	1761	–
	РАЗОМ	65181	12373

¹ Даних не виявлено.

Ми вже зазначили, що депортовані в Тернопільській області розміщувалися в населених пунктах за етнографічною ознакою. Ця тенденція найвиразніше проявилася серед реверсних мігрантів зі східних областей. Але й переселенці, які прибули безпосередньо з Польщі, розміщувалися за тим самим принципом. Інколи, переважно у великих населених пунктах, траплялися мішані общини переселенців, що було для них поодиноким явищем. У Бережанському районі переселенці становили 40% жителів (1768 родин), серед них переважали надсянці – 808 сімей. Вони заселили села Вільховець, Саранчуки, Рогачин. У сусідніх селах розташувалися 633 сім'ї лемків, утворюючи спільні громади в селах Підвисока-Долина, Шибалин, Дуброва-Надорожна, Лісники, Куропатники, Сілко. Решта родин, вихідці з Холмщини та Підляшшя, були розселені поодинокими сім'ями між лемків і надсянців. Громади вони створили лише в с. Нараїв (29 родин) і в м. Бережани (69) [164, арк. 1–115].

У Білобожницький район на місце 1363 польських родин, які виїхали, прибули 976 сімей переселенців. У селах Полівці, Джурин, Слобідка Джуринська, Романівка, Бичків, Ридодуби, Скородинці та Білобожниця оселилися надсянці, у селах Базар, Романівка, Біле, Білий Потік – холмці. 168 лемківських родин, розташованих у різних селах, не становили більшості в жодному з них [164, арк. 126–201].

У Зборівському районі переважали надсянці та лемки, лише 23 сім'ї приїхали з Холмщини. Подібним щодо цього був Борщівський район, де на 1650 родин переселенців припало лише 22 сім'ї холмщаків. Наприклад, село Королівка налічувало 74 сім'ї надсянців і 37 лемківських родин, у Шупарці їх було відповідно 38 і 17, у Глибочку – 97 і 72 тощо [164, арк. 221–299].

У Буданівському районі переважали холмці з Томашувського і Грубешувського повітів, оселившись у селах Ласківці, Млиниська, Могильниця, Мшанець. А в тодішньому районному центрі замешкали 96 сімей із лемківських повітів – Кросно, Сянок, Ліско. Аналогічна ситуація склалася у більшості районів області [166, арк. 2–119]. Переселенці – у більшій чи меншій кількості – розташувались у 752 населених пунктах із 1103 усіх 38 районів області.

Впровадження в дію Угоди, метою якої було взаємне переміщення українців і поляків, докорінно змінило національний

РОЗМІЩЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

склад населення області. Після виселення поляків залишилися переважно українці – близько 684 тис. осіб. До них долучилися переселенці – близько 155 тис. осіб. Загалом на Тернопільщині, після прибуття депортованих, замешкали 840 тис. українців, утворивши в області мононаціональну спільноту.

Таким чином, після впровадження Угоди про евакуацію на території області виникла низка об'єктивно сформованих закономірностей, що стали основою соціально-економічної адаптації депортованих українців і мали значний вплив на розвиток ряду суспільних галузей Тернопільщини у наступні роки. З огляду на значний відсоток депортованих українців посилювалися тенденції, що існували впродовж усього міжвоєнного періоду: зменшення міських жителів і зміцнення аграрних позицій у краї. Водночас завдяки вагомому потенціалові працездатного населення серед переселенців до певної міри поповнився трудовий резерв, утрачений під час війни та виїзду поляків. На загальному фоні області закерзонці разом із місцевими жителями утворили мононаціональну українську спільноту, але в процесі розміщення виявили прагнення групуватися за принципом локально-етнічних груп.

Отже, впродовж заселення переселенців у Тернопільській області виокремилися основні напрямки впливу депортованих на розвиток місцевих громад. Це було зумовлено взаємовпливом типових особливостей українців, набутих у Польщі, та комплексу рис, характерних для жителів Тернопільщини. Згадане поєднання спричинило глибокі зміни в національному, демографічному та соціально-економічному розвитку області.

РОЗДІЛ III

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

3.1. Житлово-побутові умови та грошові компенсації за майно, залишене в Польщі

Історичні події, що розгорнулися після підписаної 9 вересня 1944 р. Угоди між урядом ПКНВ та Урядом Української РСР, були характерні для сотень тисяч осіб автохтонного українського населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя початком втрати економічного добробуту та зміною соціального статусу, котрі були нероздільно пов'язані з приватним господарством і нажитим із дідів-прадідів майном. Після завданих під час депортації матеріальних збитків і поневірянь у пошуках придатного для проживання житла проблеми економічної адаптації переселенців у місцях їхнього нового розселення набули життєво важливого значення.

Системною основою для матеріального забезпечення переселенців були статті Люблінської угоди, що гарантували низку теоретичних положень, дотримання котрих на практиці мало на меті зневілювати втрати, заподіяні переселенням, та створити умови, максимально сприятливі для адаптації на новому місці. Як відомо, основним принципом Угоди під час евакуації – «добровільністю» – знехтували. Наслідками насильного виселення для більшості родин стали втрата майна та зубожіння. Депортованим залишалася примарна надія на те, що радянський уряд виконає зазначені в Угоді статті економічного забезпечення.

Одним із базових серед низки матеріальних чинників мало бути отримання депортованими будівель житлового призначення, після чого наставали правові підстави для реалізації решти економічних гарантій. У пунктах «д», «е», «є» Статті 3 міжурядової Угоди було регламентовано механізм забезпечення переселенців певними житлово-побутовими умовами, за можливості, тотожними до тих, які переселенці мали на території Польщі. Юридичною підставою для задоволення цих вимог були акти-описи майна. На їхній основі здійснювали взаєморозрахунки з переселенцями за майно, що вони залишили в Польщі [42, арк. 52]. Після отримання житла переселенці, згідно з «Інструкцією», мали право не тільки на

компенсаційні виплати, а й на отримання земельного наділу чи присадибної ділянки. Для селян це було тотожним реалізації права на працевлаштування, що, своєю чергою, породжувало обов'язок нових громадян перед державою на сплату податків, у даному випадку відповідно до статей Угоди – право на отримання податкових пільг. Окрім того, виникали підстави для отримання позички для господарського влаштування, безповоротної державної допомоги та допомоги товарами і продуктами першої необхідності. Отже, з цих позицій, як бачимо, житло для переселенців було першочерговою потребою, що визначало сприятливий перебіг подальшого адаптаційного періоду.

Якість житла теоретично мала залежати від вартості тотожного майна в Польщі. Майновий стан переселенців у Польщі формально відображали в актах-описах майна. Цей документ, відповідно до Угоди, надавали тим, хто мав підстави та зголосився переселитись. У згадані акти вписували рухоме та нерухоме майно, що залишалося на попередньому місці проживання, зі зазначенням його страхової оцінки за станом на 1939–1940 рр. Акти-описи майна складала у 4 примірниках, один із яких отримував власник майна, другий залишали у районного уповноваженого радянського уряду, третій – у представника польської сторони, четвертий – у місцевих органів влади, котрі прийняли майно на зберігання [38, арк. 59].

Оскільки переселення було здебільшого примусовим, то акти-описи майна часто складала недбало, тому вони не відображали точного майнового стану переселенців. Бланки заповнювали нерідко одночасно для всього села, вносили дані зі слів власників уже перед відправленням, робили помилки, здійснювали виправлення. Попри те, ці документи стали єдиним свідченням права власності переселенців на залишені в Польщі статки та підставою на їхнє відшкодування у місцях нового розселення в УРСР.

Після прибуття на Тернопільщину депортованим українцям призначали будинки у містах та сільській місцевості, звільнені після виселення поляків. Переселенцям, які приїхали в область серед перших, не довелося довго очікувати житла. Архівні дані засвідчують динаміку від'їзду поляків у більшій кількості, ніж українців, які приїжджали на їхнє місце. Така тенденція тривала впродовж усього періоду виселення поляків і заселення українців у межах Тернопільщини. Та й кількість польських родин, які виїхали, була значно більшою від українських, котрі прибували. У підсумку з

області виїхало близько 70 тис. сімей польських громадян із загальною кількістю 219 тис. осіб, тобто у 2 рази більше від кількості родин українців, які прибули, й у 2,5 рази більше за кількістю членів цих родин [145, арк. 6]. Здавалося б, проблем щодо наділення житловими будинками не має виникати, але насправді українські родини не забезпечили житлом на належному рівні. Основною перешкодою на шляху отримання високоякісного житла виявилось недбальство місцевої влади. Хоча у Статті 3 Угоди було зафіксовано: «...Майно, що залишилося після переселенців, здавати під охорону держави. За псування майна винні притягаються до відповідальності» [410, с. 21], місцева влада не вжила належних заходів для збереження залишеного майна. Про це йшлося на нараді у Тернопільському обласному виконавчому комітеті, де наголошувалося на безгосподарності та безконтрольності з боку сільських рад. Як наслідок, місцеві жителі «розтягували» будинки або ж займали їх повністю для проживання [154, арк. 33–37].

Запізнілою була датована 15 лютого 1946 р. постанова Тернопільського виконавчого комітету, де розглядали питання про незадовільний стан будівель та прийняли постанову «Про організацію збереження житлових будинків і господарських будівель, що залишилися після виїзду польського населення» [144, арк. 63–65]. Згаяний час робив беззмистовними потуги влади; суттєвих змін у ситуацію, що склалася, постанова не внесла. Будинки, прийняті за описом, оцінені й зареєстровані в евакуаційних документах, на час, коли у них мали замешкати українські переселенці, вже розібрали місцеві жителі. Поганий стан житла непосильним тягарем лягав на плечі українських переселенців.

Труднощі, що виникли при забезпеченні переселенців житловими будинками, також мали низку об'єктивних причин. Як ми вже зазначили, частина будинків евакуйованих поляків унаслідок військових дій була зруйнована. Це стосувалося тих районів, де пролягала лінія фронту: Зборівського, Залоцівського, Козівського, Козлівського, Золотниківського, Гримайлівського та інших, про що вже йшлося. До 30% поляків, які виїхали, проживали у містах і райцентрах області, котрі під час війни зазнали надзвичайно великих руйнувань. Окрім того, близько 10% польських родин не залишили після себе окремих житлових приміщень, оскільки в їхніх будинках продовжувала жити частина родин із мішаним національним складом [160, арк. 28]. Таким

чином, за станом на 19 червня 1946 р. в Тернопільській області громадяни польської національності, котрі виїхали, залишили 32 947 житлових будинків, у т.ч. в містах обласного підпорядкування – 1489 [314, с. 369].

Водночас депортовані були сільськими мешканцями, яких відповідно до плану скеровували для розміщення в сільську місцевість. Наприклад, за даними райземвідділів, на 1 липня 1946 р. в області зареєстрували 37 686 родин переселенців, яких розмістили в 31 458 житлових будинках у сільській місцевості. Відтак мало залишитися близько 3 тис. вільних польських будинків. Але виявилось, що 7 228 родин депортованих були змушені мешкати по дві–три сім'ї в одному будинку.

Вирішення житлового питання на виконавчому рівні було простим, про що йдеться в офіційних документах, де зазначено, що таким сім'ям відвели присадибні ділянки, на котрих мали відновити напівзруйновані або звести нові будинки [160, арк. 26; 154, арк. 63; 86, арк. 2]. Але формальна відписка для урядової звітності не розв'язувала житлової проблеми депортованих, їм належало самостійно забезпечити себе житлом.

Тягар недоброякісного житла або цілковитої його відсутності став прикрою нормою для більшості депортованих українців. Спогади безпосередніх учасників подій дають уявлення про будинки, що виділяли переселенцям для проживання. Це були, як правило, напівзруйновані будівлі без вікон та дверей. Господарям, котрі звикли до дерев'яних будинків, низькі мазанки видавалися вбогими хатами до того ж, стан, у якому їх передавали, був, м'яко кажучи, незадовільним [410, с. 108–137]. Так, переселенка Ганна Соловій згадувала: *«Наша родина і ще десятеро родин прибули в село Нестерівці. То був жах, бо нас зустріли руїни. Не було вікон, дверей, стелі. Від дощу захищала тільки стріха. Чоловіки знову пішли до Зборова просити, щоб дали щось ліпше, але почули відмову. Зібралися, пішли в ліс по дерево, самі взялися за будову, робили вікна, двері»* [410, с. 140–141]. Сумними були спогади й Марії Туцької, яка з родиною у березні 1945 р. прибула в село Шибалин: *«Оселилися в чужих людей, чекаючи, поки звільниться хата, в якій проживала польська сім'я. Коли вже оселилися в цій хаті, родичі виселеної сім'ї прийшли і забрали все, що залишилося, навіть вікна і двері. З поля не мали права нічого взяти, тому що родичі заборонили це робити, а також довелося сплачувати гроші за хату, в якій проживали...»* [410, 103]. Переселенка Катерина Лука, на той час

вдова, мати трьох малолітніх дітей, потрапила в село Горошова, де їй надали панську розграбовану, обвалену хату. В цій хаті не було нічого. Мати поклала в кутку сіно, прикрила його рядном і там поклала спати дітей [245]. Не краще склались обставини у сім'ї Ганни Жердевой зі села Мшанець Зборівського району: *«Ні житлом, ні працею ніхто нас не забезпечував. Живи як знаєш. Нас до себе взяла місцева родина, в якій ми пробули два роки. Далі поневірялися по хатах, поки не купили собі сарайчик»* [410, с. 164].

Нестача житла після війни змушувала місцеве населення за час відсутності господарів самовільно займати житлові будинки. Крім того, з відома місцевої влади у тимчасово вільних польських будинках оселялися демобілізовані солдати та офіцери Радянської армії, працівники радянських і партійних органів, які прибували зі східних областей. Наприклад, за станом на 15 травня 1946 р. з'ясувалося, що в селі Ридодуби Білобожницького району 5 будинків після виїзду поляків зайняли місцеві жителі, в той час, як у селі з прибулих 57 родин переселенців – 10 не отримали окремих будинків і мешкали по 2 сім'ї в хаті. Аналогічно зі села Яблунів Копичинецького району виїхали 65 польських родин, а українських оселилося 42, з них 6 мешкали по дві сім'ї в одній хаті [160, арк. 25].

Житловий держфонд, призначений для переселенців, перетворився на джерело забезпечення всеможливих адміністративних, соціальних потреб місцевої влади. За станом на 22 березня 1946 р. з Гусятинського району виїхала 1741 родина поляків, залишивши після себе 1473 житлових будинки. На їхньому місці розмістилися 1044 родини переселенців. Але і для них не вистачило житлових приміщень. Адже зі загальної кількості залишеного житлового фонду 61 будинок зайняли місцеві жителі, 277 будинків спалили під час війни, 28 – зайняли військові організації та представники обласних і районних закладів; сільські установи розмістили у 19 будинках, де облаштували колгоспні контори, сільські ради, клуби. Вільними залишилися 35 будинків, але вони потребували капітального ремонту [115, арк. 9]. До середини 1946 р. при перевірці на місцях виявилось, що в багатьох селах у хатах, які залишили поляки, продовжували проживати місцеві жителі, а закерзонці через нестачу вільного житла тулилися по 2–3 сім'ї в одній будівлі. Загалом, в області за станом на 1948 р. у 1003 будинках, що залишили поляки, продовжувало проживати місцеве населення [86, арк. 38].

У скрутних для переселенців умовах серед представників місцевої влади непоодинокими були випадки зловживання службовим становищем і хабарництво. Зокрема, на ґрунті великого попиту переселенців на житло голови сільських рад брали хабарі за більш-менш придатне для проживання приміщення. Так, у протоколі допиту Івана Блаженка слідчий Служби безпеки ОУН у Тернопільській області задокументував факт, що голова сільської ради с. Слобідка Джуринська на Чортківщині «брав великі хабарі: збіжжя, гроші, убрання від переселенців за те, що призначав їм помешкання, тоді як житло для них було і так приготоване» [265, с. 242].

Значно гірше склалися обставини у переселенців, котрі приїжджали в 1946 р. Адже вони були виселені силоміць і не мали ні актів-описів майна, що давали б їм змогу отримати компенсацію за залишене майно, ні коштів на ремонт будинків. Таке становище примушувало місцеві органи влади допомагати закерзонцям. Але, як видно зі звітів облвиконкому, прагнення урядовців втілювалися лише на теоретичній площині, у вигляді постанов та розпоряджень, а дієвої допомоги прибулі сім'ї так і не отримали. Зокрема, відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 1620-118 від 3 жовтня 1945 р. виконкоми районних рад були зобов'язані за відсутності вільного житла для переселенців, забезпечити їх приміщеннями за рахунок нового будівництва та відновлення напівзруйнованого житла [42, арк. 52]. У результаті аналізу наукової літератури, архівних документів та спогадів переселенців можна стверджувати, що до відновлення зруйнованого житла місцева влада не мала жодного стосунку. Попри те, що у збірникові документів періоду радянської доби є дані звіту Тернопільського обласного управління у справах сільського та колгоспного будівництва за 1946 р. про відновлення в області 4641 будинку, в т. ч. 2747 – для переселенців із Польщі [276, с. 201] – це викликає сумнів. Адже, насправді протягом зазначеного періоду лише формували списки депортованих і проводили огляд помешкань із метою визначення їхніх потреб; до того часу влада переселенцями не цікавилася.

Відповідно до огляду житлово-побутових умов переселенців наприкінці 1946 р. ремонту та будівництва помешкань потребувала значна кількість господарств. Так, за неповними даними, у помешканнях 4502 родин переселенців треба було провести

поточний ремонт, 4751 будинок потребував капітального ремонту, 5436 родин отримали під забудову лише земельні ділянки. Таким господарствам необхідні були будівельні матеріали, на які у післявоєнний період, як і на решту товарів, був великий попит, вони належали до дефіцитних.

Звісно, влада, розуміючи скрутне становище депортованих, робила спроби допомогти, але вони радше були схожі на боротьбу риби за життя у крижаній пастці, що навіть у стороннього споглядача викликало б відчай. Для прикладу наведемо рішення Тернопільського виконкому від 23 березня 1946 р., на підставі котрого для поточного ремонту житлових будинків переселенцям виділили з внутрішніх резервів області 5000 м³ лісоматеріалів із лісозаготівельного фонду області. Згодом, не маючи відповідних фондів будматеріалів інших видів, область не могла забезпечувати потреби переселенців. У зв'язку з цим на ім'я Голови Ради Міністрів УРСР М. Хрущова надійшло прохання надати будівельні матеріали для капітального та поточного ремонту будинків переселенців, а також побудови нових: деревини – 81 975 м³, цвяхів – 7882 кг, скла – 41 704 м³, пічного лиття – 464 т, залізних виробів на 780 тис. крб.

Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У відреагувала на запит 29 липня 1946 р., прийнявши постанову, відповідно до якої для кінцевого господарського облаштування переселенцям у Тернопільській області мали надати для реалізації: деревини – 57 000 м³, скла – 28 000 м², пічного лиття – 200 т, цвяхів – 25 т, залізних виробів на 550 тис. крб. [160, 46–47, 82]. Видавати товари планували поквартально [див. табл. 31].

Таблиця 31

**План виділення для депортованих будматеріалів
на III та IV квартали 1946 р. і його виконання**

Назва товару	III квартал		IV квартал	
	План реалізації будівельних матеріалів	Фактично реалізовано	План реалізації будівельних матеріалів	Фактично реалізовані
Скло	14 тис. кв. м.	10 тис. кв. м.	28 тис. кв. м.	8 тис. кв. м.
Цвяхи	13 т	6 т	26 т	6 т
Пічне лиття	100 т	–	200 т	–
Залізні вироби	на 350 тис. крб..	70 т	на 550 тис. крб.	–
Деревина (на III і IV квартали)	57 тис. куб. м.	7 500 куб. м.	57 тис. куб. м.	–

Але зруйнована промисловість Тернопільщини не могла самотужки виконати постанову Ради Міністрів УРСР з огляду на незначний асортимент й обсяги будівельних матеріалів, тому очікувала допомогу від інших областей. Надалі ситуація навколо будматеріалів розвивалася в руслі, характерному для командно-адміністративної системи, у найгіршому її прояві, оскільки економічне забезпечення периферії відбувалося лише за рознарядкою з республіканського центру. Основні товари (скло, цвяхи, деревину) місцева влада мала замовляти в інших областях УРСР. Повним знуцанням над людськими бідами виглядає звіт про кінцеве господарське облаштування переселенців згідно зі згаданою постановою за станом на 7 грудня 1946 р. Тут було констатовано низку суб'єктивних аспектів, що, по суті, зводило нанівець усі намагання органів управління допомогти переселенцям у побутовому облаштуванні. Якщо лісоматеріалами переселенців забезпечували в межах можливостей області, то з 28 000 м² скла отримали лише 8 000 м², оскільки наряд від 21 грудня 1946 р. на одержання з Костянтинівського заводу 8 000 м² скла з невідомих причин анулювала Москва, а наряд від 4 грудня 1946 р. на 2 000 м² скла з цього самого заводу не був виконаний через нестачу вагонів. Із необхідних 26 т цвяхів отримали і продали переселенцям 6 т. 31 жовтня 1946 р. був одержаний і оплачений Запорізькому облкоопбудторгові наряд на 16 т цвяхів, але згідно з ним цвяхів не отримали, оскільки облкоопбудторг товар не відвантажив, мотивуючи відсутністю його на складах. У подальшому Тернопільський облкоопбудторг одержав наряди на придбання цвяхів із Ужгорода – 14 т і Чернівців – 5,1 т. Однак наряд в Ужгород був анульований, а на заводі «Індустрія» у Чернівцях, як виявилось, цвяхів взагалі не виробляли. Аналогічно склались обставини з пічним литтям, 200 т якого було призначено для переселенців. Із цієї кількості місцеві заводи мали забезпечити виготовлення 82 т, а решту пічного лиття і залізних виробів на 550 тис. крб. доручили виготовити заводам Харківської області. Але місцеві підприємства не виконали зазначених нарядів, а Харківський облкоопбудторг не надав пічного лиття і залізних виробів, мотивуючи тим, що представник Тернопільської облспоживспілки приїхав надто пізно [160, арк. 72]. Таким чином, область отримала лише незначну частку товарів.

На шляху надходження товарів до адресата в умовах суцільного дефіциту на місцевому рівні виникало багато штучних перепон. Перевірка на місцях встановила, що будматеріали, котрі відпускали для переселенців, затримували на базах і видавали не за призначенням. Зокрема, Заложцівський райкомунгосп отримав 210 м² віконного скла, з яких 127 м² видав 17 родинам. Магазин Заложцівського сільпо одержав для видачі переселенцям 15 кг цвяхів, але їх витратили при відбудові райцентру [160, арк. 95].

Навіть така мала кількість товарів не доходила до споживачів, а райони вимагали набагато більше. У Великобірківському районі, перевіривши лише 12 сіл із 26, в яких мешкали переселенці, представники влади виявили потребу для 1129 господарств у деревині (1228 м³), цвяхах (252 кг), вапні (85 т), склі (849 м²), залізі (190 ц) [160, арк. 91]. Якщо випадків «розбазарювання або невикористання промислових товарів, виділених для переселенців не за призначенням, у Копичинецькому районі не було зареєстровано», то все ж вони не дійшли вчасно до адресатів, оскільки скло й залізо, призначені для продажу в I кварталі, переселенці за станом на 20 жовтня 1946 р. так і не отримали, бо райрада не змогла визначити, кому насамперед потрібно їх видати [160, арк. 61].

У Великоглибочецькому районі до 25 вересня 1946 р. будівельні матеріали для переселенців узагалі не надходили; аналогічна ситуація склалася в Лановецькому районі [160, арк. 93, 112]. Із решти районів у вересні–жовтні 1946 р. в результаті вивчення потреб переселенців сформували замовлення на будматеріали. Так, Струсівський район потребував для 1830 господарств переселенців: скла 2 тис. м², покрівлі 10 тис. м², цегли 900 тис. штук, лісоматеріалів 450 м³, цвяхів 2 т [160, арк. 122]. У Пробіжнянському районі в 554 господарствах, забезпечених житлом, 123 будинки потребували поточного ремонту, для якого також був потрібний значний обсяг матеріалів: ліс – 150 м³, скло – 100 м², цвяхи – 150 кг, вапно – 30 ц [160, арк. 115]. У даному випадку складений перелік потреб депортованих був доказом незадовільних житлово-побутових умов і безпорадності місцевої влади перед вирішенням цього питання. Таким чином, весь тягар недоброякісного житла та його відсутності влада перекладала на переселенців.

Своєю чергою, велике значення для адаптаційного періоду депортованих мали своєчасне оформлення та передача майна, що виражалося в юридичному введенні їх у власність. Прибуваючи на місце нового мешкання, переселенці згідно з евакуаційними документами мали отримати майно та продукти харчування відповідної вартості й кількості, що було зафіксовано в актах-описах майна. У випадку невідповідності цінності залишеного майна набутому встановлювали грошову компенсацію. Її виплачували тільки після вступу переселенця у право власності на набуте майно. Відтак, юридичне оформлення майна було потрібне як для переселенців, котрим мали повернути різницю у вартості отриманого й залишеного майна, так і для фінансових органів УРСР, для взаєморозрахунків із польським урядом.

Оформляли і передавали майно у власність дуже повільно. За станом на 25 квітня 1946 р., незважаючи на те, що майже всі переселенці отримали землю, а близько 80% – окремі будинки, передачу майна оформили тільки з 3459 господарствами (19%). Навіть із розташованих порівняно близько до обласного центру районах кращими за оформленням і передачею переселенцям майна вважали ті, в яких показники сягали 30%. Такими були Копичинецький і Білобожницький райони. Зокрема, в Копичинецькому районі до 15 травня 1946 р. майно передали 225 господарствам із 713, що його фактично отримали [160, арк. 61]. В окремих районах відсоток господарств, із якими оформили передачу майна, залишався надзвичайно низьким. Наприклад, у Струсівському районі передачу оформили зі 117 господарствами (7,4%) із 1578 [160, арк. 119].

У багатьох випадках оформленню перешкоджало те, що у депортованих не було актів-описів на залишене майно. Адже, як заявляли переселенці, їх із місць проживання виселяли за кілька годин, не давши забрати майно, котре доводилося залишати без належного оформлення документів [157, арк. 44]. Лише в Тернопільській області родин, які не надали такі документи, було близько 10 тис. Усі вони поставали перед загрозою не отримати житло або змушені були сплатити повну його вартість.

Навіть вчасне оформлення документів не ставало для депортованих гарантією отримати грошову компенсацію. Адже в адресованій міністрові фінансів УРСР доповідній записці про стан виплат українським переселенцям, які прибули на Тернопільщину,

начальник обласного фінансового відділу І. Білай спрогнозував ситуацію щодо взаєморозрахунків за майно, залишене в Польщі, де у висновку автор піддав сумніву спроможність вчасно здійснити виплати депортованим. Так, згідно з документами, розрахунок здійснили на 36 057 родин переселенців, зареєстрованих на той час в області. З цієї кількості 78% сімей виявилися такими, яким слід доплатити компенсацію за залишене майно (28 124 господарства, котрим потрібно видати 122 449 тис. крб.). Розрив між цими даними і сумою, що передбачило Міністерство фінансів, досягав 76 349 тис. крб., оскільки з бюджету на 1946 р. для розрахунку з переселенцями виділили 46 100 тис. крб. [117, арк. 9]. Відтак, завідувач обласного фінвідділу на підставі наданих йому з районних відділів документів сформулював висновки, в яких піддав сумніву спроможність обласного фінансового відділу вчасно розрахуватися з переселенцями відповідно до актів описів-майна.

Застереження посадовця повністю підтвердилися впродовж наступних років. Із виплатою компенсації зволікали, як правило, з вини центральних республіканських органів. Так, для забезпечення взаєморозрахунків із переселенцями виконком Тернопільської обласної ради звернувся з проханням та відповідною аргументацією до Ради Міністрів УРСР – видати у вересні 1946 р. з республіканського бюджету дотацію 32 млн. крб. Своєю чергою, Міністерство фінансів УРСР розглянуло пропозицію про дотації при цьому, зменшивши суму запиту до 25 млн. крб., що й було прийнято у постанові Ради Міністрів УРСР № 1688 від 30 вересня 1946 р. [43, арк. 108, 109, 112].

Унаслідок обмеження області у фінансах для потреб депортованих обласні фінансові органи вишукували будь-які підстави для того, щоб обмежити чи не виплачувати заборговану переселенцям суму. Це видно з аналізу архівних документів фінансового відділу Збараського райвиконкому.

Оскільки до проведення грошової реформи в грудні 1947 р. значна кількість депортованих не отримала грошової компенсації за залишене у Польщі майно постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У було дозволено «проводити розрахунок із переселенцями, побутово не влаштованими до грудня 1947 р., з розрахунку 1 крб. за 1»; решта мали отримати 1 крб. за 10. Проте виникали ситуації, коли, наприклад, у Збараському районі переселенець Г. Комар, згідно з поданими документами, мав підстави отримати

компенсацію за залишене в Польщі майно за схемою: 1 крб. за 1 злотий, але отримав від фінансового відділу в 1949 р. після довготривалої паперової тяганини компенсацію 1 крб. до 10. Така закономірність простежується в усіх справах, де переселенці надали описи майна на великі суми. У той самий час, депортовані, в яких нерухоме майно залишене в Польщі, не перевищувало 3–4 тис. злот., отримали компенсацію у гарантованому обсязі [183, арк. 11, 13–16]. Таким чином, значних втрат зазнавали ті господарі, котрі залишили в Польщі майно великої вартості. Система суспільної «рівності» громадян, задекларована в СРСР для переселенців, стала підставою системного невиконання умов Угоди.

Наступний аспект дії бюрократичного апарату – робота з прийому та реалізації евакуаційних документів, що мали депортовані. На територію Тернопільської області, як ми вже зазначили, прибуло близько 10 тис. родин, які не мали документів, у т. ч. актів-описів майна, що позбавляло їх права на будь-які компенсації чи доплати, а при отриманні житла робило боржниками держави у повному обсязі його вартості. Депортовані мали право поновити документи, подавши запит в архівний фонд Управління з евакуації при Раді Міністрів УРСР або Головного уповноваженого Уряду УРСР в Польщі. Проте часто отримували відмови з різними поясненнями: не співпадали з поданими у запиті ім'я, прізвище чи по батькові, особа «у населеному пункті не числиться», записи неакуратні або такі, що зроблені олівцем чи під кальку, нема підписів або печатки тощо [181; 87, арк. 1]. Відмови з подібними поясненнями були, по суті, системним знуцанням бюрократії, що санкціонувала влада. За таких умов не дивує наступний факт: із виявлених в області близько 470 актів-описів, власники котрих надали документи для звірки з оригіналами, – в архіві Управління з евакуації оригіналів не знайшли, тому виплати за ними не здійснювали. Тільки наприкінці 1949 р. рішенням Ради Міністрів УРСР у справах евакуації зазначені описи повернули власникам для наступного здійснення за ними виплат [181, арк. 201].

Можливість поновити акти-описи майна переселенці мали право лише до 1 квітня 1947 р. відповідно до пункту «б» постанови Ради Міністрів УРСР від 18 лютого 1947 р., але й після припинення видачі копій в Управління з питань евакуації масово надходили заяви стосовно видачі копій актів-описів, на що автори отримували негативні відповіді [85, арк. 2]. Таким чином, виявлені в актах-

описах певні недоліки ставали для відповідальних осіб ще однією підставою, щоби відтермінувати виплату грошової компенсації або відмовити у ній.

Негаразди, що спіткали депортованих, при спробі поновити документи не обмежувались окресленими наслідками. Значно гірше складались обставини, якщо в документі, скерованому для звірки, виявляли розбіжності з оригіналом; тоді цей документ визнавали підробленим, а власника притягували до кримінальної відповідальності. Так, начальник відділу переселення при виконкомі Тернопільської облради І. Шерстюк подав в Управління при Раді Міністрів УРСР дані за станому на 1 червня 1949 р. про загальну кількість в області переселенців, засуджених за підробку описів майна, актів-накладних й інші зловживання, пов'язані зі взаєморозрахунками, а також кількість працівників у фінансових органах й апараті Уповноваженого Міністерства заготівель, засуджених за злочини, пов'язані зі взаєморозрахунками з переселенцями [105, арк. 10]. Звітна документація зареєструвала значну кількість переселенців, засуджених за підробку документів. Тільки у Великоглибоцькому районі їх налічувалося 40 осіб, у Буданівському – 14, Великобірківському – 5, у Білобожницькому та Бучацькому районах – по 2 особи і т. д. [133, арк. 30, 98, 153, 175, 118, 182, 184, 201]. Покарання для переселенців, було як на той час, лояльним: усі, хто отримав компенсацію на підставі підроблених документів, мали повернути її в повному обсязі [133, арк. 142, 154, 207].

Наступним приводом, що позбавляв владу від виплат депортованим, був «Додатковий протокол про виведення зі загальної оцінки майна спалених будинків». Мотивуючи цим документом, радянська влада відмовила у виплаті грошової компенсації власникам майна вартості будов, спалених під час війни та військових дій Червоної армії на території Польщі [54, арк. 33–35, 70–71]. Наприклад, таких будинків лише у 10 065 родин, переселених із Томашівського повіту, нараховувалося 1863; їхнє майно оцінили на суму 17 409 733 злотих, що становило 18% від загальної вартості майна, зазначеної у звіті районної евакуаційної комісії. Аналогічно, в Грубешівському повіті вартість спалених 6405 житлових будинків і господарських будівель сягнула 22 554 671 злотого за страховими оцінками 1939–1940 рр., що дорівнювало 16% загальної вартості майна депортованих [див. табл. 32].

Дані про переселенців, які, згідно з інструкцією, не мали підстав на отримання безкоштовного житла в Тернопільській області

№ за/п	Назва районів	Кількість господарств, розміщених у районах області	Господарства, які не надали актив-описів майна *	Господарства, житло котрих було спалене під час війни
1	Бережанський	1768	–	22
2	Білобожницький	976	22	3
3	Борщівський	922	–	–
4	Буданівський	910	11	17
5	Бучацький	1561	132	39
6	Великобірківський	1740	162	64
7	Великоглибочецький	773	23	25
8	Великодедеркальський	261	–	–
9	Вишнівецький	51	–	–
10	Гримайлівський	1107	–	–
11	Гусятинський	1740	46	8
12	Заліщицький	530	39	26
13	Заложцівський	896	15	13
14	Збаразький	2180	206	7
15	Зборівський	919	82	14
16	Золотниківський	536	67	17
17	Золотопотіцький	816	17	79
18	Козлівський	1523	–	3
19	Козівський	1082	98	12
20	Копичинецький	1296	190	10
21	Коропецький	567	–	–
22	Кременецький	21	–	–
23	Лановецький	140	2	–
24	Мельнице-Подільський	221	2	29
25	Микулинецький	1009	42	42
26	Монастирський	1110	–	–
27	Новосільський	370	15	–
28	Підволочиський	925	76	3
29	Підгаєцький	1071	99	–
30	Почаївський	3	6	–
31	Пробіжнянський	519	–	–
32	Скала-Подільський	635	23	82
33	Скалатський	1079	–	–
34	Струсівський	1564	194	34
35	Теребовлянський	1237	188	37
36	Тлустенецький	1036	85	20
37	Чортківський	1171	67	29
38	Шумський	109	18	–
39	м. Тернопіль	104	–	1
40	м. Чортків	16	14	2
41	м. Кременець	10	10	–
	РАЗОМ	34400	3228	926

*Осіб, які не подали актив-описів, визначили в офіційних документах як таких, котрі на території Польщі майна не залишали.

Неправомірність дій радянської влади є, на наш погляд, очевидною. Адже за основу визначення вартості майна були взяті страхові ціни 1939–1940 рр. За відсутності страхової оцінки майно оцінювали за ціновими нормами 1939–1940 рр. згідно з пунктом 30 «Інструкції щодо здійснення Угоди між Урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян із території УРСР» [38, арк. 56]. Це давало змогу встановити вартість застрахованого майна погорільців, взявши за основу страхову вартість за попередні роки. На користь погорільців свідчить той факт, що спалені будинки були застраховані ще напередодні війни, а їхні власники не отримали від відповідних польських організацій страхову компенсацію. Радянська сторона, приймаючи переселенців у громадянство перебирала на себе страхові обов'язки відповідно до чинного законодавства.

Із огляду на це Головний уповноважений Уряду УРСР і Головний представник ПКНВ у справах евакуації спробували допомогти постраждалим. Вони звернулися до своїх урядів із клопотаннями розглянути питання про відшкодування особам, яких евакуювали в УРСР, втрат за погорілі будинки [54, арк. 33–35, 70–71]. Ці клопотання уряди відхилили, переклавши тягар втрат на плечі погорільців. Лише в Тернопільській області, за неповними даними, таких погорільців нараховувалося 926 родин [179, арк. 1] [див. табл. 32]. Таким чином, власники спалених будівель не отримали ні страхової компенсації від польської влади, ні компенсації за залишене в Польщі майно – від радянської. З вартості оцінки нерухомого майна було виведено значний відсоток вартості спалених будівель, що ще більше зменшувало обсяг виплат, гарантованих радянською владою у Люблінській угоді.

Аналогічно зі спаленими у 1943–1944 рр. будинками, не введеними до актів-описів, залишилося майно і житло українських родин, які відмовлялися переїжджати під час виселення у 1944–1946 рр. Для «заохочення» їхні будинки спалювали цілими селами, тому родини з цих сіл у переважній більшості не мали документів і були позбавлені права на безкоштовне житло. Таким чином, додатково, без права на отримання житла в області залишилися 3228 родин; вони були визначені як такі, котрі майна на території Польщі не залишали [179, арк. 1]. Для цих родин залишалися примарними надії побудувати житло в умовах суцільного дефіциту,

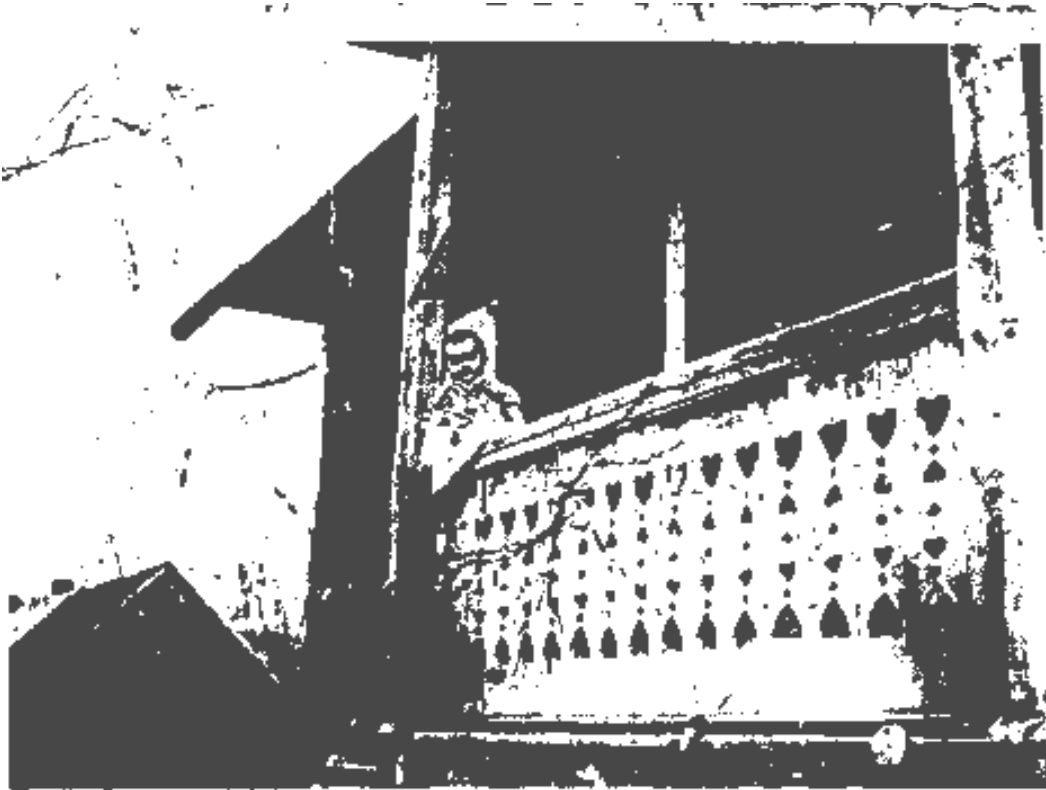
ще безнадійнішим було отримати житло з фонду новобудов. Як переселенці-погорільці, так і ті, котрі «майно не залишили», отримуючи житло в області, ставали боржниками держави на однакових умовах виплати.

Ситуація щодо останніх ще більше ускладнилась із огляду на непоінформованість місцевих керівників про визнання актів-описів майна погорільців недійсними. Так, частина депортованих встигла отримати компенсаційні виплати, котрі витрачали на господарське облаштування. А незабаром, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 17 серпня 1947 р., незаконно виплачені переселенцям гроші за підробленими описами, за спалене майно, ліси і сади належали поверненню до бюджету [94, арк. 1–2]. Наприклад, переселенцеві І. Гримаку Білобожницький райфінвідділ виплатив 6400 крб. Після повідомлення про згаданий наказ райфінвідділ вимагав повернути всю суму одночасно, але переселенець, витративши гроші на придбання житла, не мав змоги це зробити. У таких випадках фіноргани, як правило, описували майно: будинки, тварин, сільськогосподарські продукти, позбавляючи переселенців засобів до існування, а справи тих, котрі не мали майна, передавали до суду [94, арк. 3].

Отже, в процесі наділення депортованих житлом радянська влада створила умови, за яких лише незначна кількість родин депортованих отримала помешкання і грошову компенсацію, гарантовану Угодою про евакуацію. Бюрократична машина, попри низку наказів та розпоряджень щодо створення сприятливих умов для влаштування депортованих українців, дедалі більше ставала системною перешкодою. У результаті неналежного вирішення базового житлового питання під загрозу потрапили комплекс взаємозалежних урядових гарантій щодо кредитування, надання земельних наділів та податкових пільг, спрямованих на забезпечення сприятливого адаптаційного періоду.

«За залишене в Польщі майно компенсацію дали нам в розмірі 450 російських рублів. Це було дуже мало порівняно з тим, що люди залишили в Польщі.»

(Процик Ольга Михайлівна).

У Польщі до переселення

У Березанях після переселення

3.2. Державне забезпечення родин депортованих відповідно до пунктів Угоди про евакуацію

Депортовані українці на Тернопільщині в повоєнний час адаптувались у специфічних умовах, пов'язаних із налагодженням на західноукраїнських землях командно-адміністративної системи радянської влади і становлення народногосподарського комплексу на зразок Надніпрянської України. Базою для функціонування радянської системи було законодавство, що відповідало суспільно-політичному устрою СРСР, але докорінно відрізнялося від норм права, котрі діяли на попередньому місці проживання переселенців у Польщі. Найглибше різниця правових систем проявилася на законодавчому рівні у земельному питанні.

Для закерзонців, які за соціальним статусом були на 99% сільськими жителями, земельний наділ залишавсь основою їхньої господарської адаптації та джерелом майбутнього існування. У Статті 1 Люблінської угоди про евакуацію стосовно земельного питання було зазначено, що «евакуйовані на території Української РСР розміщуються згідно з їхнім бажанням або в колгоспному господарстві, або наділяються землею для ведення одноосібного господарства, у розмірі не меншому, ніж той, яким вони користувалися до евакуації, але не більше 15 га на одне господарство. Селяни, яких переселяють на територію УРСР, якщо навіть вони і не мали землі на час евакуації, в разі їхнього бажання будуть наділені землею на загальних підставах» [410, с. 21].

Зазначена стаття не відображала повний зміст аграрного права УРСР, а для переселенців не відкривала реальних перспектив отримання земельних наділів на новому місці. Тому при впровадженні міжурядової угоди в постановах, наказах та інструкціях вносили корективи й пояснення, що наближали статтю Угоди до реалій радянського законодавства і практичного її застосування. Так, директиву, призначену для всіх обласних виконавчих комітетів УРСР, уклали на підставі земельного законодавства УРСР. У ній зазначили, зокрема, що пункт 5 «Інструкції щодо здійснення Угоди урядів УРСР та ПНР про евакуацію українського населення та польських громадян» слід розуміти так, що евакуйовані сім'ї, незалежно від того, яким був розмір землекористування в них у Польщі до їхньої евакуації на територію УРСР, в жодному разі не можуть бути наділені землею понад норми землекористування, встановлені для кожного району

західних областей. До того ж, необхідно мати на увазі, що максимальна норма – до 15 га – була встановлена лише для деяких районів Волинської, Станіславської та Рівненської областей [117, арк. 9–10]. У Тернопільській області згідно з постановою обкому КП(б)У від 26 березня 1941 р. гранична норма землекористування на один селянський двір становила 7 га. Винятком були Вишнівецький, Збараський, Катербурзький (Великодедеркальський), Лановецький, Новосільський, Почаївський та Шумський райони, в яких норму землекористування на один селянський двір встановили 10 га [276, с. 98–99].

Законодавча база у даному випадку була лише формально вираженим джерелом, що визначало певні межі. А пріоритетними й такими, що підлягали обов'язковому виконанню, стали розпорядження Голови РНК УРСР і секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Зокрема, в листі на ім'я керівників Тернопільської області було вказано, що «сім'ї евакуйованих, які прибули з Польщі в ході евакуації, при їхньому бажанні вести сільськогосподарські роботи, належить наділяти земельними наділами в розмірах не більше середньої норми землезабезпечення на двір, що існує в даному районі чи селі» [294, с. 435]. Відповідно до постанови в усіх областях Української РСР був розповсюджений наказ № 572 Народного Комісаріату землеробства УРСР «Про невідкладні заходи щодо господарчого влаштування українського населення, котре прибуло з Польщі» з тотожними розпорядженнями [160, арк. 115–116]. Таким чином, розраховувати на максимально допустимі наділи, гарантовані Угодою, селянам-переселенцям не доводилося.

Історик радянської доби М. Івасюта, який досліджував події на Тернопільщині, цілком правильно зазначив: «Земля, безперечно, головний засіб виробництва в сільському господарстві, тому з кількості землі найвірніше можна судити про розміри господарств» [360, с. 15]. Через призму цієї тези можна стверджувати, що розміри отриманих господарств переселенців свідчили про бажання радянської влади створити бідняцькі господарства. Адже у Тернопільській області за максимальної величини земельного наділу 7–10 га на одне господарство сім'ї переселенців могли отримати у середньому по 3,5 гектара [409, с. 25]. А на практиці селяни одержували ще менше. Так, у Копичинецькому районі 522 господарствам виділили 1232 га, що становило у середньому по 2,3 га на господарство. У Заліщицькому районі для 283 господарств

виділили 750 га (по 2,6 га); у Товстенському та Чортківському районах наділили менше ніж по 2 га землі [112, арк. 13]. Становище дещо поліпшилось у 1946 р. За станом на жовтень 1946 р. з 1856 господарств 1154 родини отримали земельні наділи у середньому по 2,7 га, що було серед решти районів найменшим показником [160, арк. 62]. А в Пробіжнянському районі виділили найбільше землі для 541 сім'ї переселенців по 4,7 га [160, арк. 115]. Загалом за станом на грудень 1946 р. в Тернопільській області зі зареєстрованих 34 440 родин переселенців земельні наділи отримали 33 935 господарств – усього 104 104 га, що становило у середньому по 3 га на родину [114, арк. 21]. Отже, говорити про самодостатність господарств із такими розмірами земельних наділів було б необ'єктивним. Господарську діяльність на цих наділах спрямовували на забезпечення існування родин, а не на їхній розвиток. Останнє було нагальною потребою для розорених господарств у адаптаційний період.

Варто зазначити, що земельні наділи для депортованих українців зменшували в умовах надлишкового державного земельного фонду, що створивсь у результаті виїзду поляків із України до Польщі, а також за рахунок посівів родин, яких органи радянської влади репресували або вислали в східні області СРСР. Зокрема, поляки за станом на 1 листопада 1945 р. залишили в Тернопільській області 138 991 га орних земель. Упродовж 1946 р. за їхній рахунок земельний фонд збільшився ще на 15 234 га і становив разом 154 225 га [141, арк. 15]. Зі зазначеної кількості земельного фонду планували використати впродовж 1946 р. 56 060 га. З них передали місцевим селянам, які не мали максимальної норми земельного наділу, за рахунок земель польського населення, котре виїхало, – 9940 га., додатково виділили підсобним господарствам 3 761 га [156, арк. 14]. Усі окреслені дії місцевої влади суперечили наказові Народного Комісаріату № 351 від 10 листопада 1945 р., яким заборонено передавати земельні ділянки, призначені для переселенців [110, арк. 16]. Окрім того, за період адаптації в обласний земельний відділ надходило багато скарг. Їхній зміст зводився здебільшого до того, що земельні наділи, котрі залишалися після польських громадян, самовільно займали місцеві жителі, а переселенцям діставалися землі запущені, з поганими ґрунтами, на значній віддалі від населених пунктів [114, арк. 32–55]. Таким чином, у вертикальній

системі виконавчої і законодавчої влади вирішальним щодо забезпечення земельними наділами переселенців стало ситуативне рішення місцевого керівництва, в основу котрого був покладений надлишковий принцип.

Земля, що отримали депортовані, аж ніяк не була тотожною за розмірами до залишеної у Польщі. Адже у розрахунок розмірів в УРСР брали до уваги лише кількість орних земель, що залишили переселенці. Не компенсували земельні ділянки під пасовищами, лісом, садами та луками. До того ж, розміри садів та лісів були офіційно вилучені відповідно до додаткового протоколу «Про вилучення зі загальної оцінки майна вартості садів та лісів». Лише у Тернопільській області депортовані недоотримали 1380,41 га, залишених під садами, вартістю 3 717 192 крб., та 655,17 га під лісами, які в Польщі також вважали корисною для господарства площею [наші підрах. – Авт.] [52, арк. 166, 168–169; 55, арк. 50–51]. А луки і пасовища в УРСР належали громадам сіл, що передбачало спільне користування ними всіх мешканців. Отже, зі залишених у Польщі переселенцями земельних площ під садами, лісами, пасовиськами, луками й орними землями вони отримали тільки ділянку, розмір якої відповідав залишеній кількості орної землі, але й той не перевищував у середньому 3 га. Ці обставини були лише доповненням до низки негативних подій, що супроводжували пристосування депортованих українців до національно рідних, але політично чужих теренів.

Сукупність несприятливих факторів, що супроводжували розселення й адаптацію переселенців, збільшувалася внаслідок неузгоджених дій і указів виконавчої вертикалі. Відповідальними за землевпорядкування переселенців були призначені обласний і районні земельні відділи, дії яких контролював начальник відділу з розселення та евакуації при обласному виконавчому комітеті П. Жученко. У райземвідділах Тернопільської області розповсюдили наказ Народного Комісаріату № 351 від 10 листопада 1945 р. «Про невідкладні заходи по господарчому влаштуванню українського населення, яке прибуло з Польщі». Згідно з цим документом, присадибні ділянки та земельні наділи місцеві представники влади були зобов'язані надавати переселенцям упродовж 10 днів після прибуття [110, арк. 16]. Норма постанови залишалася невиконаною, оскільки земельний наділ мали надавати тільки після юридичного закріплення житла. Депортовані мешкали часто по кілька сімей в

одній хаті, їхнє місце проживання було остаточно не визначеним, а згідно з інструкцією таким родинам не надавали земельні наділи [114, арк. 37]. Отже, виник правовий казус, коли згідно з наказом від 10 листопада 1945 р. переселенців мали наділяти землею впродовж 10 днів після прибуття, а інструкція дозволяла отримання землі тільки після юридичного закріплення житла. Практика показувала, що ні юридично, ні навіть практично впродовж 10 днів житло переселенці не отримували. Тому в спогадах депортовані згадували: що «...і тут нас, вигнанців, ніхто не чекав» [448, с. 92];

«...нам дали маленьку глиняну хатинку, покриту соломною. Так ми мучилися цілу зиму. Навесні дали більшу хату. Виділили і клантик поля» [410, с. 133]

«...сільська влада лише після року проживання в селі наділила землею» [448, с. 103].

Тісна взаємозалежність двох факторів, згідно з постановами, першим із котрих було житло, а другим – земельний наділ, під тиском потреби господарства області змінила їхню першочерговість. Так, порушуючи інструкцію і постанови уряду, обласне керівництво практикувало наділення переселенців земельними ділянками без визначеного для постійного проживання житла. Зокрема, у Білобожницькому районі з 1025 сімей отримали земельні наділи 840, а будинки – тільки 654 [160, арк. 85]. У Великоглибочецькому районі зі 770 родин землю отримали 712, а будинки – 582 [160, арк. 93]. Така практика була в усіх районах області, оскільки влада дбала про збільшення посівних площ, що за період війни зменшилися на 28%, а після виїзду поляків зазнали ще більшого запустіння [276, с. 159].

При цьому керівники не клопотались оформленням земельних ділянок у державних актах. Незважаючи на створені земельні комісії, котрі мали затверджувати акти на землю, керуючись постановою бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 26 березня 1941 р., ділянки за переселенцями не були закріплені юридично, хоча у більшості випадків депортовані знали, скільки їм наділено гектарів [112, арк. 13; 110, арк. 16; 276, с. 98–99]. Адже більшість комісій розпочали роботу лише наприкінці 1946 р. Каталізатором їхньої діяльності стала посилена міграція депортованих. Через нестачу в деяких районах житлових та господарських приміщень переселенці були змушені переїжджати з одного місця в інше, внаслідок чого відмовлялися від земельного наділу [114, арк. 37].

Так, міграція переселенців, що набула значних розмірів на як республіканському, так і внутрішньообласному просторі, спричинила втрату контролю над розподілом земельних фондів. Щоби прикріпити переселенців до отриманих наділів, облземвідділ видав вказівку: негайно скласти державні акти на кожного переселенця, котрому виділили земельний наділ, а на документах переселенців робити відмітки про наділ землі та будинку [109, арк. 20]. Отже, лише зацікавленість влади у депортованих як робочій силі змушувала керівні органи до контролю за земельними наділами, що, на жаль, не поширювалося на решту аспектів акомодацийного процесу.

Наступною умовою, що гарантував уряд УРСР, було повернення зданих у Польщі сільськогосподарських продуктів. Адже під час виселення українці, не маючи змоги перевезти зі собою всі запаси, здавали їх місцевим органам влади чи частинам Червоної армії, отримуючи при цьому акти-накладні. Надалі відповідно до статті 3, пункт 1, частина «б» Угоди про евакуацію депортовані після переїзду на нове місце мали отримати сільгосппродукти в еквіваленті до зданого.

У Тернопільській області цю частину Угоди реалізовували за надлишковим принципом. Наприклад, 6177 родин, які за здані в Польщі сільськогосподарські продукти надали документи, не отримали повністю відшкодування (за винятком зернових), оскільки цих продуктів не було у розпорядженні уповноваженого Міністерства заготівель у Тернопільській області. Переселенці недоотримали, зокрема, 10 984 т картоплі, сіна – 2200 т, соломи – 4576 т, а з 1362 т овочів – не було видано жодного кілограма [див. табл. 33].

Таблиця 33

**Стан розрахунків із переселенцями
за здані сільськогосподарські продукти**

	Зернові	Картопля	Овочі	Солома	Сіно	Зерноsumіш	Кукурудза
Надали документи	4936	15133	1362	2500	7016	–	–
Фактично отримали	4936	3916	–	2440	300	210	94,3

Унаслідок зазначеного уповноважений Міністерства заготівель у Тернопільській області запропонував видати картоплю, овочі, сіно і соломку вже з нового врожаю. Наведені цифри були результатом не кінцевих розрахунків, а лише щодо 30% переселенців, які подали документи, а у разі збільшення родин переселенців і повного повернення їм сільськогосподарських продуктів області могла загрожувати небезпека залишитися без будь-яких запасів. Із цих позицій місцева влада порушувала питання про відтермінування повернення переселенцям натуроплатою таких продуктів, як сіно, соломка на кілька років і часткову заміну сіна зерновими (кукурудзою та ін.), за встановленим еквівалентом [160, арк. 30].

Найгірше складалося з поверненням зданої в Польщі картоплі, де вона належала до основних продуктів культивування та споживання. Аналогічно й у західноукраїнських областях ця культура була одним із провідних овочевих продуктів і відзначалася порівняно великою врожайністю. Але за два довоєнні роки керування радянської влади в Західній Україні площа плантацій під картоплею значно зменшилась, оскільки, щоби збільшити виробництво хліба, влада в 1940–1941 рр. наклала високий податок на вирощування картоплі [41, арк. 27]. Тому селяни в 1941 р. й у наступний після звільнення період культивували картоплі лише стільки, скільки потрібно було для власного вжитку. Внаслідок цього Галичина, колишній провідний регіон із вирощування картоплі, не змогла задовольнити потреби порівняно незначної кількості депортованих господарств, котрі здали свою продукцію в Польщі.

Для забезпечення переселенців картоплею обласне керівництво вживало заходів щодо використання внутрішніх резервів краю. Але, щоби забезпечити сировиною спиртову та крохмало-патокову промисловість відповідно до плану, потрібно було заготовити 30 500 т картоплі, що повністю здійснювали за рахунок населення. Із цієї кількості необхідно було видати переселенцям як компенсацію за зданий у Польщі продукт – 14 975 т, що залишало промисловість лише з половиною сировини. Відтак, для забезпечення сировиною промислових підприємств вирішили при погашенні господарствам переселенців заборгованості за картоплю видавати через пункти «Заготзерна» кукурудзу, зерноsumіш і ячмінь – по 250 кг за тонну картоплі [157, арк. 40; 160, арк. 29].

Проблемне питання – повернення картоплі – не вичерпувалося вжитими заходами. Тому 25 жовтня 1946 р. виконком Тернопільської облради прийняв постанову, в якій зазначив, що для розрахунків із переселенцями за сільськогосподарські продукти, зокрема картоплю, необхідно «...терміново завести з Бережанського району в Заліщицький 180 т і в Товстенський 256 т. Із Шумського району завести в Гусятинський – 897 т, із Борщівського в Товстенський – 268 т» [112, арк. 20–22; 160, арк. 6]. У свою чергу, щоби забезпечити переселенців сіном, його перемістили з району в район 180 т [160, арк. 30]. Наслідки «турботи» влади спростовують спогади переселенців. Так, згадуючи процедуру повернення залишених сільськогосподарських продуктів, Олексій Олексійович Борис зазначав, що *«видавали накладну на отримання картоплі, після чого казали, щоби самі йшли, вибирали картоплю у вже давно перемерзлій і перегнилій ямі. Вибирати було ні з чого. Так нас обкрадали і дурили»* [242].

Окрім зданої сільськогосподарської продукції, переселенці в Польщі залишали незібраними на полях свої посіви. У цьому були зацікавлені польський та український радянський уряди. В Статті 3, пункт 1, частина «д» Угоди про евакуацію йшлося: «...у зв'язку з господарською зацікавленістю обох сторін у тому, щоб евакуйовані повністю засіяли озимий клин, встановлювалося, що в містах розселення ті з евакуйованих, які засіяли озимину, одержать озимі посіви по можливості в тих же кількостях» [410, с. 22]. Вжите в цьому документі словосполучення «по можливості» радянський уряд трактував, очевидно, дуже вільно. Так, для розрахунків із українським населенням за залишені посіви Уряд УРСР ініціював перед Урядом СРСР дозволити повернення кожному переселенцеві за залишений у Польщі гектар зерна 50% середньої встановленої врожайності з гектара посіву того району, на території котрого розмістилися переселенці, але не менше 3 ц [272, с. 166]. Адже згадана компенсація була призначена для депортованих, які розселилися в східних областях, де діяла колгоспна система. Водночас ця система була поширена й у західноукраїнських областях.

Урожайність зернових у межах Польщі коливалася, залежно від природно-кліматичних умов (про що йшлося у § 1.3), від 9 ц (на Лемківщині) від 12 до 15 (на холмсько-підляській землі й у Надсянні) [160, арк. 3–6; 153, арк. 13; 148, арк. 3], а в

Тернопільській області у середньому за 1940 р. становила 12,9 ц із га або за нормою 1944 р. – 10,5 ц [276, арк. 159]. Отже, переселенці мали отримати за гектар залишених посівів від 6,5 до 5,2 ц компенсації. Водночас урядова постанова дозволяла видавати за залишений гектар посівів тільки по 3 ц зерна.

Невиконання гарантій, задекларованих в Угоді, було зумовлено не відсутністю посівів, оскільки поляків, зареєстрованих на виїзд, примушували вчасно засівати земельні наділи, погрожуючи, що інакше «будуть позбавлені права на отримання посівів за місцем їхнього поселення в Польщі» [73, арк. 15, 16, 17], а з метою вилучити прибуток на користь держави. У зв'язку з цим була прийнята постанова РНК УРСР від 14 березня 1945 р. та постанова Тернопільської облради депутатів трудящих від 5 квітня 1945 р. Згідно з ними, безгосподарні посіви та посіви громадян, які виїхали до Польщі, в районах передавали земельним громадам для організації збирання з них урожаю на умовах 1944 р. [152, арк. 11, 20]. При складанні акта на передачу згаданих посівів комісія визначала їхню врожайність, а також вказувала валовий збір із усієї площі та кількість зерна, що належало здати державі, – 70–75% [152, арк. 39]. Це, безумовно, було для влади значно вигіднішим, аніж, виконавши статтю Угоди, віддати посіви переселенцям.

Тим часом, більшість депортованих прибували без продуктів харчування, насіння, тяглової робочої сили та сільськогосподарського реманенту. Районні й обласні керівники неодноразово висловлювали перед республіканським урядом стурбованість незабезпеченістю переселенців насіннєвим матеріалом. Адже обласні зернові фонди ледь могли забезпечити ще нечисленні колгоспи, котрі були відновлені на звільнених територіях. Тому секретар Тернопільського ОК КП(б)У І. Компанець звернувся до голови Уряду УРСР М. Хрущова з проханням вирішити питання про відпуск насіннєвої позички переселенцям для посівної кампанії [141, арк. 17]. Так, згідно з розпорядженням РНК УРСР для вчасної сівби у 1945 р. Тернопільській області виділили 57 т насіння зернових для наступної передачі переселенцям [141, арк. 15].

Зі збільшенням числа депортованих у 1946 р. проблема з нестачею насіннєвого матеріалу значно поглибилася. Щоби виправити становище, 13 березня 1946 р. скликали об'єднане засідання Коропецької райради і РК КП(б)У та прийняли

відповідну постанову. Зокрема, на засіданні йшлося про нестачу насіння на весну 1946 р. у зв'язку з тим, що «...до району прибули 275 родин українців-переселенців із Польщі, 75% із яких були без хліба, а також без актів накладних, а посівного матеріалу не мали зовсім» [160, арк. 110]. Окрім того, в селі Дубинки був організований із найбільш бідного населення колгосп із 250 га землі, котрий також не мав жодного центнера насіння. Раніше виділили 15 т зерна вистачило, щоби забезпечити тільки колгоспне господарство. У зв'язку з цим керівництво району просило надати насіннєву позичку 30 т для переселенців і найбільш бідного населення району [160, арк. 111]. Із подібним проханням звернувся Пробіжнянський РК КП(б)У, який для 487 господарств переселенців попросив 500 ц позички на сівбу, Козлівський райвиконком для 262 господарств – 852 ц, Пробіжнянський район – 500–600 ц [160, арк. 106, 114, 115]. У зв'язку з цими запитами секретар обкому КП(б)У І. Компанець звернувся до республіканського уряду з проханням забезпечити на весняну посівну кампанію 1946 р. 32 800 ц ярих зернових культур [156, арк. 15].

Область отримала посівну позичку 3 тис. т для колгоспів і селянських господарств переселенців, але видали її переважно для новоутворених колгоспів, а також із цієї кількості виділили радгоспам 620 т [154, арк. 44]. Решту позички розподілили серед депортованих селян і найбільш бідного населення області. Їм після поділу між різними організаціями області перепадала мізерна кількість насіннєвого матеріалу.

Вжиті заходи не вирішували порушеного питання, а постійні звернення до уряду викликали незадоволення та потребували альтернативних методів розв'язання проблеми. Тому в інструкції з «Питань, пов'язаних з організацією господарсько-побутового влаштування переселенців», затвердженій РНК УРСР, у розділі I – «Організація допомоги переселенцям в осінній посівній кампанії» було наголошено на потребі допомогти переселенцям в організації роботи шляхом позичок насіння у місцевого населення [160, арк. 1]. Відповідно до інструкції, на засіданні виконкому обласної ради і обкому КП(б)У прийняли рішення, згідно з яким голів сільрад зобов'язували провести у селах збори селян і розглянути питання про допомогу родинам, які прибули з території Польщі, насіннєвим матеріалом, картоплею, а згодом – просом та гречкою, на умовах

запозичення цих культур переселенцям до збирання врожаю. Наголошували, що це має дати переселенцям змогу засіяти земельні наділи й отримати врожай, а головне – «...в значній мірі звільнити себе від надання державної позички – як продовольчої, так і насінневої на 1945–1946 рр.» [294, с. 29].

В умовах післявоєнної руйни лише надання земель і насінневої позички для переселенців було недостатньо для розвитку сільськогосподарського виробництва. У збіднілих селян не вистачало сільськогосподарського інвентарю, тягової сили, насіння, а інколи навіть досвіду господарювання. Вихід із такого становища владні органи пропонували шукати за допомогою найпростішого – кооперування селянства.

Обласне керівництво згідно з інструкцією республіканського уряду доручало допомогу евакуйованим – місцевим структурам, останні, своєю чергою, обов'язки перекладали на земельні громади. У доповідній записці про роботу земельних громад у Тернопільській області за станом на 1 жовтня 1946 р. йшлося про роботу в районах області земельних товариств, які допомогли переселенцям насінневою позичкою. Зокрема, зібрали 765 ц зернових культур і 1500 ц картоплі [294, с. 29]. У Лановецькому районі земельні товариства допомогли тяглом 62 господарствам переселенців, 14 господарств наділили насінням за рахунок місцевого населення [160, арк. 111]. У Струсівському районі навесні 1946 р. для допомоги переселенцям організували 1015 супряг, у результаті чого засіяли 723 га посівів [160, арк. 112]. Така практика пояснювалася значною мірою тим, що серед голів земельних товариств було чимало переселенців.

Та все ж таки земельне товариство, незважаючи на велику участь у ньому депортованих, як громадсько-господарська організація не могло задовольнити потреби такої маси переселенців без державної допомоги. До того ж, радянський тоталітарний режим заклав у сутність виробничої кооперації селянства політично-класовий зміст. Влада допомагала лише окремим категоріям селян, враховуючи політичну доцільність і, насамперед, перспективу залучення їх до колективних форм господарювання [381, с. 6].

Депортовані відчували значну нестачу як реманенту, так і тягової сили для обробітку земельних наділів. Зокрема, серед прибулого населення було багато безкінних господарств. Якщо з

території Польщі населення, котре евакуювали, вивезло 54 951 коня, що становило у середньому 0,44 коня на кожну родину [272, с. 236], то на території області за станом на 20 червня 1946 р. зареєстрували 12 133 коні, що становило в середньому 0,3 на господарство. Наприклад, у Пробіжнянському районі з 554 господарств 293 були безкінними (52%), у Великобірківському з 570 господарств – безкінних 216 (37%) [160, арк. 91, 115]. Більшою чи меншою мірою така тенденція спостерігалася в усіх районах області.

Не маючи тягової сили, зерна для сівби, елементарних житлово-побутових умов, такі сім'ї ставали першими, котрі залишали місця нового розміщення та переходили в інші райони чи області або відмовлялися від земельних наділів. Останнє траплялося доволі рідко, але 516 родин вчинили так, аргументуючи своє рішення неспроможністю обробити наділ [162, арк. 57].

Таким чином, земельне питання переселенців радянський уряд реалізовував у рамках упровадження аграрної політики краю, що лише частково задовольняло потреби переселенців. Наявна практика йшла врозріз із системою задекларованих юридичних гарантій і намірів уряду, висловлених у постановах щодо землезабезпечення переселенців.

Ланцюг взаємозалежних економічних умов, який започаткувало обов'язкове надання державою житла та земельних наділів, продовживсь у наданні пільг, виплатах, компенсаціях, грошовій допомозі, призначених для господарського влаштування депортованих українців.

Низка статей в Угоді про евакуацію гарантували переселенцям пільги, що мали створити сприятливий економічний клімат у місцях нового розміщення. Серед них – грошова допомога у вигляді кредиту (5 тис. крб.) та пільгове оподаткування. Крім цього, з огляду на тяжке матеріальне становище переселенців, Уряд УРСР прийняв постанову, відповідно до котрої їм мали надати одноразову грошову допомогу та допомогу продуктами і промисловими товарами першої необхідності. Адже командно-адміністративна система розподіляла товари методом «ручного керування».

Економічна політика радянської влади на західноукраїнських землях після їхнього приєднання до УРСР не забезпечила стійкого економічного розвитку. Після одержавлення приватних

підприємств та системи кооперації і часткової її ліквідації почалися перебої у постачанні населення товарами першої необхідності, що значно загострилось у післявоєнний період. Якщо міському населенню через торговельну мережу постачали нормовані продовольчі та промислові товари за картками і твердими цінами, то жителі сільської місцевості практично були позбавлені можливості користуватися товарами широкого вжитку. Сім'ї переселенців, які замешкали в сільській місцевості, за таких умов не мали змоги компенсувати втрачене майно, вільно придбати необхідні товари.

Для поліпшення господарсько-побутового влаштування республіканський уряд розробив плани, в яких передбачав виділити для переселенців товари першої необхідності. На місцевому рівні замовленням і розподілом товарів займалися райфінвідділи, а розповсюдженням система споживчої кооперації. Такі товари першої необхідності, як сіль, мило, гас та ін., переселенцям під розпис продавали за іменними списками, котрі складали сільські ради,. Згідно з рішенням бюро обкому КП(б)У і виконкому обласної ради № 74 від 28 лютого 1946 р., у першому кварталі планували продати переселенцям одягу на 60 тис. крб., на стільки ж – панчішно-трикотажних виробів. Але зі запланованого у I кварталі до переселенців нічого не потрапило, це рішення почали виконувати лише в середині травня [160, арк. 3].

Подекуди депортовані не мали навіть елементарного одягу та взуття. Місцеві фінансові органи підраховували, що для забезпечення цими товарами переселенців потрібно виділити щонайменше такі обсяги товарів: взуття для дорослих – на 2 млн. крб., для дітей шкільного віку – на 750 тис. крб., одягу для дорослих – на 3 млн. крб., для дітей – на 2 млн. крб. [153, арк. 127]. Розглянувши питання відповідно до поданої заявки, рішенням Тернопільського облвиконкому та обкому КП(б)У виділили готового одягу на 125 тис. крб. і трикотажу на 125 тис. крб. [131, арк. 34], що, зрозуміло, не задовільняло потреби депортованих, але вичерпувало ресурси області.

У низці архівних документів подано інформацію про виділення для продажу серед переселенців продуктових та продовольчих товарів першої необхідності. Так, у Заложцівському районі для реалізації серед депортованих виділили по 4 кг мила, 2 л гасу і бруску господарського мила; крім цього, мали продавати

щомісячно 400 г солі в розрахунку на кожного члена сім'ї [160, арк. 94]. Загалом, наприкінці 1946 р., як зазначено у звітних документах, видали для кожної особи в середньому 4 кг солі, 2 шматки мила господарського, 0,26 шматка мила туалетного, 1,8 літра гасу. Аналогічна ситуація склалася з продуктовими та господарськими товарами широкого вжитку.

Наступною допомогою, гарантованою з боку Уряду УРСР, було кредитування в місцях нового розміщення. Згідно з Люблінською угодою, сім'ям переселенців мали надавати для цього кредит 5 тис. крб. для господарсько-побутового влаштування [410, с. 22].

Оскільки кількість переселенців для Тернопільської області не була визначена наперед і план розселення постійно змінювався, потреба в кредитах зростала. Якщо за станом на 1 вересня 1945 р. усього в УРСР було потрібно 278,8 млн. крб. для надання кредиту, то ліміт на кредитування переселенців не перевищував 100 млн. крб., із яких видали лише 32 522 тис. крб. [272, с. 169]. Це при тому, що тільки Тернопільська область, відповідно до кількості переселенців, які прибули на цей час (5008 родин), потребувала 25 040 тис. крб. Насправді, область отримала для згаданих потреб 10 млн. крб., що у 2,5 раза менше від необхідної суми. З виділеного обсягу готівки для кредитування використали тільки 2 943 тис. крб. [272, с. 269], що становило 29% від наданого кредиту та 11,75% від потреби області.

За підсумками кредитування переселенців упродовж I кварталу 1946 р. ситуація погіршилась. Адже в область за цей час прибули 30 158 сімей депортованих українців. Для їхнього кредитування виділили 7100 тис. крб.; із цієї суми видали 2 521 тис. крб., що становило 35,5% від ліміту, забезпечивши близько 2% переселенців [272, с. 317].

Фінансування виплати кредитів для переселенців у Тернопільській області було вкрай недостатнім, тим часом в інші області, за значно меншої кількості переселенців, відпускали більші обсяги кредитів [див. табл. 34].

Ліміт, виділений для кредитування переселенців Тернопільської області на 1945–1946 рр., відповідав тій кількості родин, яка була визначена згідно з першим планом розселення від 15 листопада 1946 р. [156, арк. 34; 42, арк. 46]. Таким чином, зміни у планах розселення не відображали у фінансових планах, наслідком чого стало незадовільне кредитування переселенців.

Порівняльна таблиця забезпечення переселенців кредитами за станом на 1946 р.

Назва області	Кількість прибулих родин	Виділений ліміт на 1945–1946 рр.	Виданий кредит		% від ліміту
			кількість господарств	сума	
Дніпропетровська	5 637	11 млн. крб..	807	3684	33,5%
Запорізька	8 574	14 млн. крб.	1848	8734	62,4%
Тернопільська	30 158	7,1 млн. крб.	–	2521	35,5%

Обласна влада, позбавлена ініціативи щодо фінансових рішень, змушена була вдатися до режиму «ручного керування» – процесу, розтягнутого в часі та, як правило, не завжди з очікуваним результатом. Так, у заявці на ім'я Голови РНК УРСР і секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова за підписом секретаря Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанця для кредитування родин переселенців була зазначена необхідна, практично обґрунтована сума – 35 млн. крб., асигнувати які потрібно було поквартально: у I–III кварталах – по 10 млн. крб., у IV – 5 млн. крб. [160, арк. 7]. З цієї суми область отримала у I кварталі 1,6 млн. крб., у II – 4,6 млн. крб. [156, арк. 34]. Тому гарантовану грошову позичку для депортованих видавали в дуже мізерних розмірах. За станом на 1 травня 1946 р. грошові позички отримали 2502 сім'ї переселенців на загальну суму 11 634 тис. крб., тобто 11% від загальної кількості родин, які прибули на той час [156, арк. 30]. Видана грошова позичка становила 58% від практично виділеної для області, що пояснюється головним чином недостатністю фінансування, запізненням у наданні кредиту, в окремих випадках тим, що в районних відділеннях сільгоспбанку не було платіжних засобів [112, арк. 13, 20]. Наприклад, для Козлівського району з відпущеного кредиту 1 200 тис. крб. видали лише 456 тис. крб., що забезпечило право на отримання позички тільки 6% родин. У Бережанському районі видали 379 тис. крб. із виділених 2 100 тис. крб., забезпечивши кредитом 4,5% [160, арк. 20–22]. Банк Копичинецького району з 900 тис. крб. на 180 родин отримав 750 тис. крб., а видав лише 275 тис. крб. для 55 сімей [160, арк. 62]. У Пробіжнянському районі суму, передбачену для трохи більше ніж 30 родин, розподілили між 78

господарствами, кожна з яких одержала у середньому 2 тис. крб. довготермінового кредиту [160, арк. 115]. У Білобожницькому районі райвиконком упродовж 1946 р. не надав позички жодному господарству переселенців, незважаючи на те, що для цього відкрили кредит 1 млн. крб. [160, арк. 85]. Отже, лише незначна кількість депортованих змогли отримати від держави гарантовану довготермінову позичку [див табл. 35].

Попри те, повернути кредит виявилось значно важче, ніж його взяти. У наступному він став для переселенців справжньою кабалою. Кредит, метою якого було полегшити житлово-господарське облаштування, спровокував загострення житлових та економічних негараздів.

Складний матеріальний стан родин переселенців відкрився в усіх районах області при перевірці платоспроможності набувачів кредиту. Майже кожна родина була визнана неплатоспроможною. Жахлива картина відкрилася після дослідження фінансових звітів банківських установ. Наприклад, у Збаразькому районі позичку взяли 200 переселенців, із яких в районі залишилася 171 сім'я; решта, погасивши борг, вибули. Зі 171 сім'ї 37 родин були змушені віддати своє житло у рахунок погашення боргу за кредит, але й у цьому випадку їхні борги залишалися не повністю сплачені; 92 родини, отримавши кредит для купівлі житла та господарського облаштування, так і не змогли придбати житло і побутово влаштуватися [178, арк. 45–54], оскільки вартість будинків, які на той час можна було придбати, у кілька разів перевищувала страхову оцінку польських помешкань. Подібну ситуацію виявили в усіх районах області, про що свідчать архівні документи. Таким чином, мету, з якою видавали кредит, у реальних умовах втілили з точністю до навпаки.

Ще одну «допомогу» в результаті виявлення гостропотребуючої категорії переселенців запланували рішенням Уряду УРСР. На відміну від попередніх пільг, безповоротна одноразова допомога не була записана у статтях Угоди про евакуацію, а стала результатом реагування уряду на доповідні та звітні документи про важке матеріальне становище переселенців. Так, встановлена одноразова безповоротна допомога від 500 до 1000 крб., у виняткових випадках – до 2-х тис. крб., мала залежати від об'єктивної потреби кожної з родин [42, арк. 44–47].

Стан отримання кредитів переселенцями на будівництво і господарське облаштування впродовж 1945–1947 рр.

№ за/п	Назва району	Родини, які мали право на отримання кредиту	Господарства, котрі отримали кредит	Загальна сума позички	Сума позики, що повернули, за станом на 1947 р.
1	Бережанський	1768	56	178 000	107 035,00
2	Білобожницький	976	56	266 000	131 006,00
3	Борщівський	922	179	699500	446980,65
4	Буданівський	910	55	139 227	81258,00
5	Бучацький	1561	68	254 500	145 163,00
6	Великобірківський	1740	–	–	–
7	Великоглибочецький	773	82	367 000	199 366,00
8	Великодедеркальський	261	–	–	–
9	Вишнівецький	51	–	–	–
10	Гримайлівський	1107	105	394 500	221 219,00
11	Гусятинський	1740	28	71 500	36 994,00
12	Заліщицький	530	55	149500	77 340,00
13	Заложцівський	896	52	199 250	139 093,00
14	Збаразький	2180	200	816 100	417 503,00
15	Зборівський	919	58	225 500	101 764,00
16	Золотниківський	536	–	–	–
17	Золотопотіцький	816	9	27 000	17 344,00
18	Козлівський	1523	36	124 000	60 824,00
19	Козівський	1082	13	54 000	41 664,00
20	Копичинецький	1296	73	150 500	96 649,00
21	Коропецький	567	–	–	–
22	Кременецький	21	8	31 000	17 219,00
23	Лановецький	140	18	56 500	45 756,38
24	Мельнице-Подільський	221	11	46 000	39 081,00
25	Микулинецький	1009	59	223 000	109 427,50
26	Монастирський	1110	27	107 500	58 750,00
27	Новосільський	370	19	60 500	43 757,00
28	Підволочиський	925	25	72 000	35 104,71
29	Підгаєцький	1071	22	64 500	42 493,00
30	Почаївський	3	–	–	–
31	Пробіжнянський	519	–	–	–
32	Скала-Подільський	635	32	101 500	49 653,21
33	Скалатський	1079	27	68 000	55 543,00
34	Струсівський	1564	57	149 000	88 141,00
35	Теребовлянський	1237	210	835 000	342 203,00
36	Тлустенецький	1036	50	163 220	139 571,00
37	Чортківський	1171	68	320 600	214 281,00
38	Шумський	109	17	75 000	59 750,00
39	м. Тернопіль	104	–	–	–
40	м. Чортків	16	–	–	–
41	м. Кременець	10	–	–	–

До гостропотребуючих належала, очевидно, та частина переселенців, які втратили майно і не мали на руках евакуаційних документів; таких виявилось близько 10 тис. сімей. За нескладними розрахунками, для них потрібно було виділити щонайменше 5 млн. крб. За станом на 15 березня 1946 р. виконком облради для безповоротної допомоги гостропотребуючим депортованим сім'ям виділив 2 138,9 тис. крб., але ця сума, як зазначено у довідці про господарське облаштування евакуйованого з Польщі українського населення, в Дніпропетровській, Запорізькій і Тернопільській областях УРСР до переселенців не дійшла [154, арк. 63].

У загальному до грудня 1946 р. для них виділили 4,7 млн. крб. безповоротної грошової допомоги. З них видали для 5566 сімей 3,1 млн. крб. (у середньому по 556 крб. на сім'ю) [160, арк. 56]. Наприклад, у районах ці обставини склалися так: у Збаразькому районі було 704 сім'ї, в яких не виявилось евакуаційних документів, отже, ці родини потребували державної допомоги. Для гостропотребуючої категорії переселенців виділили 310 тис. крб., що мало забезпечити 620 родин, – по 500 крб. У результаті матеріальну підтримку надали лише для 505 родин на загальну суму 281 422 крб. [160, арк. 61].

У Заложцівському районі евакуаційних документів не мали 350 сімей, але допомогу оформили для 75 родин на загальну суму 80 тис. крб. Із цих коштів облвиконком виділив 70 тис. крб., але у фінансові установи дійшло лише 33 тис. крб. для 48 господарств. У Великобірківському районі з 556 гостропотребуючих родин видали допомогу 128 – 70 тис. крб. [160, арк. 92]. У Лановецькому та Копичинецькому районах облфінвідділ виділив одноразові допомоги відповідно по 60 і 170 тис. крб., але банки з цих сум не отримали жодного карбованця [160, арк. 62, 111]. Загалом, зазначене рішення Уряду УРСР щодо безповоротної грошової допомоги в черговий раз виявило неспроможність радянської системи управління надати дієву допомогу.

Від юридичного закріплення житлових будинків і земельних наділів безпосередньо залежало виконання Статті 3, пункту 1, частини «в» Угоди про пільгове оподаткування евакуйованого населення, де було передбачено в 1944–1945 рр. господарства, що переселялися, звільнити від усіх державних грошових податків і страхових платежів [410, с. 22]. Дана норма Угоди відповідала постанові Центрального виконавчого комітету і Раднаркому СРСР

від 17 листопада 1937 р., в якій йшлося про низку пільг щодо сільськогосподарських переселенців у містах вселення, в т. ч. звільнення від обов'язкових поставок: у Далекосхідному краї терміном на 10 р., у Читинській області та Бурят-Монгольській АРСР – на 6 р., у Іркутській обл. – на 3 р. і в решті районів СРСР – на 2 р. від часу вселення [39, арк. 108–109]. Під визначення «решта» підпадала Тернопільська область, де розмістилися переселенці з Польщі.

Податкова політика держави відповідно до Конституції СРСР перебувала у віданні всесоюзних виконавчих органів, тому Голова Раднаркому УРСР М. Хрущов ініціював перед Раднаркомом СРСР надання переселеним із Польщі права на пільгове оподаткування, аргументуючи це тим, що «переселені з Польщі на територію УРСР господарства мають зустрітися у 1945 р. з низкою звичайних складностей, неминучих при вселенні на нові місця, тому не зможуть виконати свої обов'язкові поставки за натуральними зобов'язаннями [39, арк. 108–109]». Відповіддю на лист стала постанова Раднаркому СРСР № 1872 від 28 липня 1945 р., згідно з якою українців, переселених із Польщі в УРСР, звільнили від обов'язкових натуральних поставок (зерна, овочів, картоплі, продуктів тваринництва) на два роки від часу вселення [272, с. 169; 141, арк. 15]. Фактично дана норма закону офіційно встановлювала адаптаційний період для депортованих українців.

Із огляду на наведені директивні постанови, починаючи від всесоюзних центральних органів і закінчуючи республіканськими, податкову політику щодо переселенців планували відповідно до Люблінської угоди і законів СРСР «про пільгове оподаткування господарств переселенців». Ця політика була спрямована на їхній соціально-економічний захист, але не стала винятком із низки невиконаних державних зобов'язань.

4 серпня 1945 р. на ім'я завідувача сільськогосподарського відділу при Тернопільському обласному комітеті КП(б)У І. Дебелого надійшло розпорядження за підписом заступника голови РНК СРСР Ю. Вознесенського про звільнення від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів, грошових податків і виплат та від складного страхування терміном на 2 роки від дня поселення на новому місці всіх переселених із Польщі на територію УРСР господарств і новостворених із цих

господарств колгоспів [294, с. 438]. Для отримання пільг колгосп мав нараховувати не менше 50% (після 1948 – р. 30%) переселенців.

Прямого звільнення від натуральних державних поставок, як у Люблінській угоді, в Інструкції щодо здійснення цієї Угоди і в наступних постановах відповідних відомств не було передбачено. Але пункт про пільги на оподаткування районні уповноважені Уряду УРСР з евакуації зрозуміли таким чином, що евакуйоване населення підлягає звільненню від усіх державних грошових податків і страхових виплат у т. ч. від державних обов'язкових поставок, що й було доведено українцям, які переселялися. Але після приїзду господарствам переселенців вручали зобов'язання на постачання державі продуктів тваринництва на 1945 р., що створило велике незадоволення серед переселенців, які при цьому заявили, що їх обдурили [83, арк. 1–2].

Правовий нігілізм в оподаткуванні став звичним явищем. Адже повідомлення щодо обов'язкових державних постачань молока, м'яса й інших продуктів тваринництва господарствам переселенців після 1 січня суперечили також постанові РНК СРСР й Інструкції Наркомзагу СРСР, де було зазначено, що до обов'язкових постачань молочних продуктів необхідно залучати колгоспні двори й одноосібні господарства, які мають корів: для східних областей УРСР – за станом на 1 грудня 1944 р., західних – за станом на 1 січня 1945 р. [83, арк. 3]. А переважна більшість переселенців прибула в УРСР після визначених термінів.

Доказом неправомірного виконання постанов уряду є дані, в архівних джерелах за 1944–1946 рр., зокрема у фінансових звітах про податки з населення. У них не згадано такої пільгової категорії, як «українці, евакуйовані з території Польщі». Місцева влада оподатковувала переселенців на свій розсуд. Так, спогади переселенців, їхнє листування та урядові довідки щодо влаштування українських переселенців свідчать про те, що далеко не всі були звільнені від сільськогосподарського податку, як це дозволяли міжурядовий договір, законодавство СРСР та інструкції Народного комісаріату фінансів. Надалі щодо цього виникали непорозуміння у місцевих виконавчих органах.

На територію області депортовані масово почали прибувати в другій половині 1945 р.–першій половині 1946 р., коли постанова про пільгове оподаткування практично втратила силу. Адже, згідно з основним протоколом Угоди та постановами і розпорядженнями

РНК СРСР, термін дії наказу про пільгове оподаткування був обмежений 1944–1945 рр. Невідповідність згаданої постанови стурбувала представників влади лише 17 жовтня 1947 р., коли Тернопільський облфінвідділ подав у Міністерство фінансів УРСР запит, у якому попросив пояснення щодо терміну дії пільг із сільськогосподарського податку переселенцям, які прибули з Польщі. Зокрема, «яку дату вважати датою оселення на новому місці: прибуття в село чи дату закріплення за господарством будинків і наділення його землею» [107, арк. 122]. На це облфінвідділ повідомив, що при наділенні пільг щодо сільськогосподарського податку переселенцям із Польщі датою оселення на новому місці слід вважати дату закріплення за господарством будинків і наділення його землею, тобто дату трудового влаштування переселенців. Окрім того, рекомендували перевірити оподаткування всіх переселенців і надати пільги відповідно до нового тлумачення.

Серед низки спогадів безпосередніх учасників цих подій наявні діаметрально протилежні твердження. «...*Два роки нас не чіпали, та прийшла пора і нам допомагати державі. Контингенти, позики. Брата забрали у ФЗО на шахту в Донбас*» [410, с. 109]. «...*Виділили нам землю. Тато повіз на станцію контингент – зерно. Була там черга, то тато приїхав уранці додому, не встиг роздягнутися, щоб лягти відпочити, як у вікно постукали «стрибки»: «Вези контингент». Тато подивився, що то не буде добра, пішов працювати конюхом до райкому, в якому секретарем був Куценко. Відтоді нам дали спокій*» [410, с. 137]. «*На Збаражчині трунти були урожайніші, працюовиті лемки, навіть в умовах здачі позики державі вже у перші роки зводили, як кажуть, кінці з кінцями*» [410, с. 148–149]. Мешканка с. Веселівка Микулинецького району А. Яцевич дивувалася й обурювалась, оскільки в 1945 р. на Тернопільщині сталася посуха; тому потрібно було купувати збіжжя, 1 ц якого коштував 2 тис. крб., а коли вона здавала податок (продовольчий контингент. – *Авт.*), їй заплатили по 6 крб. за центнер [272, с. 336]. Про невиконання постанови про пільгове оподаткування свідчить «довідка про влаштування українських переселенців із Польщі у Волинській області», де сарказм і цинізм влади вилились у наступному твердженні: «Переважна більшість переселенців своїм господарським влаштуванням задоволена, живуть заможнo, добровільно здають державі хліб із врожаю

1946 р. [272, с. 338]. Аналогічно й у Тернопільській області: переселенці хоч і знали про належні їм пільги, але все ж здавали сільськогосподарський податок нарівні з усіма. Це відбувалось, як правило, в результаті масово-політичної роботи серед депортованих. Адаже внаслідок неврожаю у 1946 р. і значної заборгованості області перед державою зі здачі зерна вся масово-політична та культурно-просвітницька діяльність була спрямована на виконання хлібопоставок. Так, у с. Литятин голова жіночої ради, переселенка, хоча й отримала пільги, здала державі 100 кг зерна. Її приклад повторювали й інші жінки. Вони через газету «Червоні Бережани» звернулися до всіх переселенців із закликом наслідувати її приклад [153, арк. 133].

Аналіз тогочасної преси підтверджує факт здачі переселенцями сільськогосподарського податку. Так, зі звіту уповноваженого Міністерства заготівель про виконання річного плану здачі хліба державі за станом на 5 вересня 1946 р. у Великобірківському районі в селах, де мешкали переселенці, план було перевиконано до 150%, що звичайно, стало можливим лише за умови здачі податку переселенцями [201, с. 1].

Не слід забувати, що сільськогосподарський податок був не єдиним, а лише одним із багатьох державних податків. Основні податкові джерела наповнення бюджету СРСР увели в 1944 р.: військовий податок, податок із неодружених і малосімейних, а також підвищили ставку сільськогосподарського податку. В результаті цих нововведень частка прибутків від оподаткування населення у бюджеті збільшилася з 5,2% у 1941 р. до 13,2% у 1945 р. [294, с. 438]. І не в останню чергу – за рахунок депортованих українців, оскільки від цих видів податків, окрім сільськогосподарського, їх офіційно не звільняли.

Значно гірше склались обставини у господарствах, члени яких займалися приватним підприємством. Якщо вільний економічний розвиток господарств був характерним для суспільно-політичного устрою Польщі, то економічна нерівність в СРСР вважали неприпустимою. Частина переселенців, які в умовах радянської системи пробували створити приватні підприємства й при цьому використовувати права переселенців, зокрема право на пільгове оподаткування, надміру дратувала місцеву владу. Попри те, що у червні 1946 р. всім головам облвиконкомів і секретарям обкомів було спрямоване офіційне пояснення, що пільгами

впродовж двох років із часу приїзду на нове місце розселення користуються також особи, котрі займаються торгівлею та кустарними промислами [141, арк. 15; 27, арк. 238], обласні керманічі неодноразово подавали пропозиції щодо скасування згаданим особам податкових пільг. Першим із ініціаторів став секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький. Занепокоєння у представників місцевої влади викликав той факт, що у приватних закладах були встановлені випадки, коли особи з числа неевакуйованих були задіяні помічниками у торгівлі. А головним, очевидно, було те, що кількість власників приватних закладів невинно збільшувалась. Оскільки їх не оподатковували, вони отримували достатні прибутки для швидкого збільшення обсягів торгівлі [31, арк. 25].

Серед депортованого сільськогосподарського населення була певна частина торговців, ремісників або просто підприємливих селян, які прагнули пристосуватися до нових умов, відкривши свою справу, що служила основою їхньої трудової діяльності в Польщі. Для продуктивнішого ведення справи підприємці наймали робітників, що за умов радянської влади було ознакою куркульсько-заможницького господарства. Адже до таких господарств належали ті, котрі використовували в приватному сільському господарстві або промислі на постійній основі найманих робітників, за винятком випадків наймання одного підсобного працівника у ковальському промислі чи в кустарному промислі коліс [41, арк. 27–34].

Зазначених звинувачень для радянської влади було більш аніж достатньо, щоби припинити будь-яку діяльність. Але питання оподаткування належали до компетенції центральних органів СРСР, тому республіканський уряд не міг прийняти рішення одноосібно. У зв'язку з цим 28 березня 1945 р. управління податків і зборів Наркомату фінансів УРСР запропонувало позбавити податкових пільг осіб, котрі займаються торгівлею та ремеслами. Тоді управління податків і зборів Наркомату фінансів СРСР дану пропозицію відхилило [27, арк. 264]. Але наполегливі прохання врешті-решт спонукали Раду Міністрів СРСР прийняти постанову від 27 жовтня 1946 р. «Про порядок оподаткування осіб із числа евакуйованих із Польщі, котрі займаються торгівлею і дрібноремісничими промислами з використанням найманої праці». Згідно з цим документом, прибутки від торгівлі та

дрібноремісничих промислів із застосуванням найманої праці мали оподатковувати на загальних підставах уже від 1 листопада 1946 р. [27, арк. 211]

Окрім того, у господарській діяльності східно- і західноукраїнських областей були певні розбіжності, що крились у лояльному ставленні до діяльності приватних торговельних закладів та ремісничих промислів на заході, котрі були забороненими у східній Україні. Так, з метою уніфікації народногосподарського комплексу Української РСР Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 585, згідно з якою приватну торгівлю та ремесла зі застосуванням найманої праці в західних областях УРСР взагалі заборонили. За вказівкою Міністерства фінансів СРСР фінансові органи західних областей УРСР скасували реєстраційні посвідчення на торгівлю й промисли [27, арк. 211–212], поставивши останню крапку в дискусії влади щодо пільгового оподаткування переселенців. Таким чином, суспільно-політичні умови радянської України вплинули на ліквідацію пільг, задекларованих в Угоді про евакуацію, що своєю чергою, зумовило ліквідацію серед депортованих малочисленного, але дієвого соціального прошарку – торговців і ремісників.

Отже, у післядепортаційний період життєво важливими факторами стали аспекти економічного забезпечення, виконання котрих мало слугувати основою для повноцінної адаптації. Натомість система соціально-економічних гарантій із метою сприятливої адаптації переселенців у місцях нового розселення, задекларована в Угоді та урядових постановах, виявилася повністю нереалізованою. Як результат окреслених негараздів, матеріальне становище закерзонців після їх переселення, в умовах радянської політичної системи, ще більше погіршилося.

3.3. Пристосування до радянської політичної системи.

Унаслідок упровадження в дію Угоди про евакуацію українці, депортовані з Польщі, втратили економічну основу свого буття – господарство, пов'язані з ним соціальний статус, звичний уклад життя. Натомість змушені були призвичаюватися до нових економічних, суспільно-політичних та культурних умов. Пристосувати навички, знання, вміння, отримані й нажиті впродовж років життя в Польщі, до умов радянської України. Серед низки чинників, що супроводжували і формували умови пристосування

переселенців до нових місць, були політичні, економічні й територіально-адміністративні. Їхня сукупність творила фундамент суспільної адаптації переселенців – соціальне середовище.

Оскільки серед депортованих переважали селяни, то за адміністративно-територіальним принципом їхнє розміщення в сільській місцевості Тернопільської області було позитивним явищем. Це відтворювало соціальні умови проживання в Польщі. Поряд із тим, внутрішньополітичний чинник радянської держави став аспектом, що суттєво змінив соціальне становище переселенців. Адже в західних областях України влада розпочала насильне впровадження колгоспної системи.

Загалом Західноукраїнський регіон, на відміну від решти областей Української РСР, на середину 1940-х рр. залишавсь у господарському плані територією, котра ще не перебувала під суцільною колективізацією, а мала дві форми господарювання: одноосібну і колективну. Напад нацистської Німеччини на СРСР у 1941 р. перервав процес колективізації як один із базових елементів радянської економічної моделі. Після перемоги над гітлерівцями радянська влада розпочала новий, насильницько динамічніший виток у створенні колгоспів. Початок формування колгоспної системи співпав із розміщенням й акомодациєю переселенців в УРСР, котрі позначилося на їхньому соціальному становищі. Таким чином, за період депортації та розселення депортованих на Тернопільщині серед селян виокремлювалися дві групи, що поділялися за принципом господарювання, але найпоширенішим способом аграрного господарювання на той час залишалось одноосібне.

Радянська влада наполегливо прагнула зрівняти форму сільського господарства на всій території України. На початковому етапі будівництва колгоспної системи особливого значення набуло завдання створити елементарну економічну основу її функціонування. Адже селянство, з якого формували ці господарства, було економічно слабким. До об'єднання одноосібних господарств, як зазначив дослідник П. Когут, жителів сіл спонукала «...неспроможність частини бідняків вести справи у власному господарстві. Тому частина біднішого селянства сподівалася, що колективна форма господарювання за державної підтримки стане економічно вигіднішою, ніж їхнє власне індивідуальне господарство, в якому через економічну слабкість та відсталість успішне ведення справ часто було неможливим.

Результатом такої неспроможності ставало прагнення приєднатися, навіть незважаючи на часткову втрату господарської самостійності, до сильнішої структури, котра перебрала б організаційно-виробничі турботи і забезпечила їм прибутковий мінімум [381, с. 8–9]». Отже, економічно збіднілі після депортації господарства переселенців мали перспективи опинитися в авангарді колгоспного будівництва. Тим часом до колгоспів вступила мізерна їхня кількість. Адже як для місцевих жителів, так і для депортованих колективне господарювання за суттю й умовами функціонування стало новим явищем – протилежним до одноосібного господарства.

Упровадження колгоспної системи розпочалось із відновлення колгоспів, заснованих до війни, а також утворення нових, частково на базі переселенців. Колективізація відбувалася повільними темпами, але влада планомірно залучала до цього примусового процесу дедалі більше й більше населення. Так, за станом на 20 вересня 1945 р. в області утворили 43 колгоспи, до них вступили 1274 господарства, в яких числилося 3517 осіб – 0,4% від усього сільськогосподарського населення краю [144, арк. 80–88]. А до грудня 1946 р. кількість колгоспів збільшилася до 72, і вони об'єднали близько 1% селян [5, арк. 44–46]. Не вирізнялися за кількістю родин, які вступили до колгоспу, й депортовані українці. Зі загального числа вимушених мігрантів до кінця 1946 р. в колгоспи вступили 315 сімей (1% від усіх переселенців). Першим організованим тільки з переселенців у квітні 1945 р. став колгосп «Червона зірка» – в селі Плотича Великоглибочецького району [272, с. 331]. В травні 1946 р. до цього колективного господарства приєдналася 31 сім'я переселенців, а до грудня їх стало вже 49 [153, арк. 50; 144, арк. 80]. Перші переселенці, які прибули на територію області, стали першими післявоєнними колгоспниками області, чого не можна сказати про українців, депортованих у наступні періоди заселення Тернопільщини. Адже перші мігранти обирали переселення добровільно, мотивуючи чи ідеологічними переконаннями, чи економічним банкрутством господарства, чи політичними утисками в Польщі. Тому їхня ініціатива не була випадковою, вони приймали пропозицію влади, від якої бажали отримати підтримку.

Протягом 1946 р. в області організували 27 колективних господарств [153, арк. 50], у т. ч. 2 колгоспи, до яких належали переселенці. Зокрема, у квітні 1946 р. у містечку Козова та місті Збараж у новоорганізовані колгоспи з однаковою назвою – «Перше

травня» прийняли відповідно 16 і 34 родини депортованих. Загалом на 2 грудня 1946 р. в області членами колгоспів стали 365 родин переселенців [166]. Із них упродовж 1944 і 1945 років був утворений колгосп ім. Сталіна в с. Іванівка Буданівського району, де до 33 місцевих родин колгоспників приєднали 40 родин переселенців. Цього ж року колгосп «Сталінським шляхом» (с. Лошнів Струсівського району) поповнився 103 родинами переселенців. У колгосп «Нове життя», організований у квітні 1945 р. в селі Вікторівка Козівського району, записалися 89 родин [95, арк. 137–138]. Водночас у с. Плотича Великоглибочецького району створили колгосп «Червона зірка», в який вступили 54 родини депортованих. У вересні того ж року в с. Теофіпілка Козівського району до колгоспу ім. Ворошилова прийняли 16 родин. Загалом, за станом на 1947 р., 824 родини депортованих працювали у 30 колективних господарствах області. Найбільше їх було в колгоспі ім. Жукова, де навіть після від'їзду депортованих залишилося 152 сім'ї, ім. Сталіна – 33, «8 Березня» – 36, «Сталінським шляхом» (Струсів) – 97, «Сталінським шляхом» (Теребовля) – 38, «Перше травня» – 30 [116, арк. 4].

Найпотужнішим серед них був колгосп ім. Жукова, організований у березні 1946 р. у с. Жуково (нині с. Ангелівка) Великобірківського району, де зі 170 родин колгоспників 167 було депортованих, а головою обрали переселенця Антона Миколайчика [144, арк. 63–65]. У 1947 р. організували ще два колгоспи за участю вимушених мігрантів: ім. Сталіна (Підгаєцький район) і «Сталінським шляхом» (с. Боричівка Теребовлянського району) [див. табл. 36].

У звітних документах виконавчих і партійних структур часто згадані досягнення колективних господарств, серед яких здебільшого – колгоспи переселенців. Зокрема, організований одним із перших колгосп «Червона зірка» вже у липні 1946 р. був відзначений як такий, що домогся значних здобутків. Він організовано здійснив усі сільськогосподарські роботи [153, арк. 50], і того ж року колгоспники зібрали врожай у середньому по 9 ц із га й одержали по 5 кг зерна на трудовень, збільшили поголів'я великої рогатої худоби до 30 голів, а також мали 36 овець і 4 свиноматки [272, с. 313]. Крім того, в тогочасних газетних публікаціях найчастіше згадували колгоспи, де працювали переселенці. Так, практично у кожному номері газети «Зоря» – друкованого органу Великобірківського райкому КП(б)У і районної ради депутатів трудящих був згаданий колгосп ім. Жукова [198–204].

Колгоспи, організовані за участі переселенців упродовж 1944–1947 рр.

№ за/п	Назва населеного пункту	Назва колгоспу	Дата утворення	Загальна кількість родин, які вступили до колгоспу	У них осіб	Із них працездатні	В т. ч. родин переселенців	У них осіб
1	с. Вікторівка Козівського району	«Нове життя»	квітень 1945 р.	108	427	230	89	365
2	с. Козова Козівського району	«Перше травня»	квітень 1946 р.	49	113	79	41	99
3	с. Теофіпілка Козівського району	Ім. Ворошилова	вересень 1945 р.	40	130	нема даних	16	92
4	с. Плотича Великоглибочецького району	«Червона зірка»	квітень 1945 р.	70	250	144	54	нема даних
5	с. Іванівка Буданівського району	ім. Сталіна	1944 р.	73	198	103	73	40
6	с. Лошнів Струсівського району	«Сталінським шляхом»	липень 1944 р.	134	476	230	103	376
7	с. Жуково Великобірківського району	ім. Жукова	березень 1946 р.	170	633	нема даних	167	нема даних
8	с. Боричівка Теребовлянського району	«Сталінським шляхом»	березень 1947 р.	40	180	85	25	129
9	м. Збараж Збаразького району	«Перше травня»	квітень 1946 р.	52	152	103	34	117
10	Підгаєцький район	ім. Сталіна	березень 1947 р.	57	201	57	49	181

Вагомі здобутки колгоспів, організованих із переселенців, порівняно з рештою колективних господарств області, мали аргументоване пояснення. Адже в таких колгоспах був значний трудовий потенціал, що створювало перспективи для значно вищих здобутків порівняно з рештою колгоспів. Із огляду на це влада намагалася допомагати колгоспам переселенців. Зокрема, це видно з наказу № 351 Тернопільського обласного земельного відділу від 10 листопада 1945 р. Згідно з ним райземвідділи були зобов'язані колгоспам, організованим із переселенців, забезпечити оранку на зяб тракторами на всю площу майбутнього весняного засіву. А також виділити з трофейної худоби необхідну кількість коней та великої рогатої худоби для того, щоби такі колгоспи мали укомплектовані ферми та були забезпечені тягловою силою для обробітку земель [110, арк. 16]. Загалом колгоспам, організованим із переселенців, передали 134 коні, законтрактували та продали 131 голову великої рогатої худоби, 43 свині [113, арк. 6]. Крім цього, такі колгоспи влада позбавила податкового тягаря, що давало змогу поновлювати виробничу базу та підвищувати рентабельність.

Усі окреслені позитивні аспекти давали підстави для збільшення заробітку за трудові дні. Так, із районів у Тернопільській обласній земельній відділ надходила інформація, згідно з якою українці-переселенці, котрі вступили до колгоспів, були юридично оформлені, з ними вчасно розраховувалися. На кожен трудовий день видали від 2 до 4 кг зерна, 8–10 кг соломи, 1–3 крб. грішми і в окремих колгоспах – 0,5–2 кг овочів. Водночас переселенці, котрі були прикріплені до колгоспів, де більшість становило автохтонне населення, отримували за трудові дні тільки по 200–300 г зерна та по 25 коп. Адже право на пільгове оподаткування мали лише ті колгоспи, де переселенці становили не менше 50% (від 1948 р. – 30%) [95, арк. 1]. Так, переселенець із містечка Микулинці у листі зазначив, що за 1945–1946 рр. при напрацьованих 187 трудових днях заробив 37 кг зерна (по 197 г на трудовий день) та 45 крб. (по 24 коп.) [272, с. 334]. За рік колгоспник міг заробити 50–80 крб. (для прикладу, через систему споживкооперації нижню білизну можна було купити за 120 крб.) [272, с. 335].

Мета, задля якої влада намагалася протегувати господарським об'єднанням переселенців, була очевидною. Зокрема, як видно з наказу «Про господарське облаштування евакуйованого з території

Польщі українського населення і роботу серед нього», основною для влади була суспільно-політична адаптація депортованих українців. Щоб домогтися цього, матеріальну та господарську допомогу для депортованих поєднували з масово-політичною роботою.

Незважаючи на порівняно лояльне ставлення влади до таких колгоспів, охочих до усупільнення майна, котре залишилося після депортації, не було. Переселенці не бачили у колективному господарюванні жодних переваг. Це розуміли в політичних і радянських органах державної влади та управління. Тому ЦК КП(б)У прийняв рішення, згідно з яким основним засобом об'єднання селянських господарств мала стати агітаційна та роз'яснювальна робота про «необхідність і переваги колективного господарювання». Така робота набувала масовості, і цей процес організували через агітаторів, яких затверджували райкоми КП(б)У. Теми лекційних навчань були ідентичними з тими, що читали для місцевих українців, але зібрання проводили для кожних окремо. Заохочення колгоспів, організованих із переселенців, штучне відокремлення їх від місцевих жителів та інші пільги спричиняли упереджене ставлення місцевого населення до депортованих українців, на чому, зокрема, неодноразово наголосив у кандидатській дисертації дослідник В. Кіцак [514].

Наперекір усім намаганням радянської влади закласти психологічне підґрунтя для створення серед депортованих системи колективного господарювання одноосібні господарі її не визнавали. Часто, переконавшись на власному досвіді у хибності колгоспної системи, вони залишали обжиті місця й вирушали на захід. Зокрема, у 1947 р. 30 родин із села Жуково виїхали у невідомому напрямку, через те, що тут організували колгосп ім. Жукова. У семи селах Копичинецького району також зареєстрували численні випадки від'їзду переселенців через причини, пов'язані з колективізацією [130, арк. 2].

У сільськогосподарському виробництві Тернопільщини переважали одноосібні господарства, тому, оселившись тут, депортовані отримали майже ідентичні з попередніми соціальні умови для відновлення трудової діяльності. Переконлива більшість – майже 98% селян – залишилась одноосібними господарями. Незначна частина депортованих знайшла своє місце в інших галузях народного господарства краю.

Поселення сільського типу на Тернопільщині стали територіальною базою для депортованих. Попри те, що в районних центрах і населених пунктах містечкового типу з розвинутою інфраструктурою оселилися близько 9,5% переселенців [див. табл. 30], їхній соціальний статус не змінився. Наприклад, у містечку Підзамочок Буданівського району з розміщених 994 осіб тільки 28 працювали робітниками і службовцями, в місті Бучачі таких було 12 із 490, у м. Бережани із 1733 осіб – 76 робітників, 4 службовці [наші підрах. – Авт.] [166].

Радянська влада, взявши курс на будівництво єдиного соціалістичного типу виробництва, прагнула ліквідувати одноосібні господарства, але попередньо намагалася створити соціальну опору з кваліфікованих працівників, орієнтованих на масове, колективне господарство. Так, 16 лютого 1945 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про підготовку масових кадрів із місцевого населення для промисловості, сільського господарства і культурних закладів» [148, арк. 3]. Наступною за нею стала постанова ЦК КП(б)У від 10 липня 1945 р. «Про підбір та висунення кадрів із активу місцевого населення західних областей України», що була продубльована на місцевому рівні на бюро Тернопільського обкому КП(б)У 25 липня 1945 р. Відповідно до цих документів, із активу місцевого населення запропонували на керівну роботу 8500 осіб, у т. ч. близько 4 тис. – на обласний і районний рівні. До того ж, основою при доборі кадрів були демобілізовані з Червоної армії офіцери й солдати, а надалі вибір падав на бідняцько-середняцькі господарства [147, арк. 72].

Недовіра до старих кадрів панувала в усіх соціальних сферах, зокрема у сільському господарстві. Автори і довідки про висунення кадрів із місцевого населення на керівні посади зазначили, що «Тернопільська область має багато спеціалістів із середньою та вищою освітою, котрі отримали знання в польських школах, тобто у школах відсталого сільського господарства, що будувалося на принципах відсталого ведення одноосібного господарства. А в теперішній час потрібні спеціалісти, які би своєю діяльністю допомагали переобладнати одноосібні селянські господарства в колективні» [6, арк. 64–69]. У сільському господарстві Західної України тільки 18% кадрів було з місцевого населення [5, арк. 15]. Тому 233 фахівців із Польщі лише частково задіяли у сільському виробництві. Адже сільськогосподарську систему, що діяла на

західноукраїнських землях під владою Польщі, зруйнували, а колгоспна ще не набула значного поширення. До того ж, в індивідуальних господарствах поради спеціалістів заміняло традиційне ведення сільськогосподарських робіт, що передавали з покоління в покоління.

Якщо депортовані селяни мали більш-менш достатньо можливостей для реалізації трудового потенціалу, то політичні умови області не сприяли застосуванню знань та умінь представників інших професій, зокрема інтелігенції. На нараді при Головному уповноваженому Уряду УРСР із евакуації акцентували, що представники інтелігенції висловлювали бажання оселитися в Західній Україні, відзначаючи спорідненість української говірки [272, с. 331]. Побоюючись радянської Східної України, вони сподівалися застосувати свої знання в Західній, яка ще донедавна була частиною Польщі й не встигла набути яскраво виражених комуністичних рис. Водночас по-іншому визначила місце переселенців радянська влада. Загалом, як стверджували автори монографії «Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції у 20–50 рр. ХХ ст.», «недовіра до місцевого населення була визначальною рисою сталінської кадрової політики у західних областях України» [485, с. 212]. У соціальній системі, де корінним жителям Західної України відводили місце споглядачів, а не творців політичного життя, більшість керівних посад виділили представникам нової влади, скерованим сюди зі східних областей УРСР та інших республік СРСР. Тим часом, чимало представників місцевої інтелігенції не мали змоги займатися педагогічною чи іншими видами інтелектуальної діяльності через свою нібито політичну неблагонадійність. Як наслідок депортованим українцям було складно розраховувати на отримання місця роботи відповідно до освітнього рівня і професійної кваліфікації. Тому соціальна ідентифікація інтелігенції, переселеної з Польщі на територію радянської України, була складною і суперечливою.

Досвід учителів і медичних працівників як «представників буржуазної польської школи» радянська влада майже не використовувала. Кадри для цих професій та керівного прошарку спеціалістів радянських, партійних та господарських організацій влада призначала здебільшого з вихідців Східної України, часто без належного освітнього рівня, або випускників вищих навчальних

закладів без практичних навиків, або студентів заочної форми навчання [485, с. 189].

Для уніфікації суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях на зразок Наддніпрянщини радянська влада взяла під контроль усі без винятку адміністративні, культурно-виховні та керівні посади. Випускників ВНЗ і технікумів зі Східної України скеровували в західні області УРСР. У підсумку, за плану 14 947 осіб сюди прибуло 15 517 осіб, із них 9517 учителів, 658 – лікарів, 4584 – середнього медичного персоналу та інші [5, арк. 15]. Із числа тих, які закінчили в 1946 р. ВНЗ України, в західні області спрямували додатково 4264 особи, з технікумів і спеціальних середніх шкіл – 10 252 особи. Проте це дало змогу міністерствам освіти, землеробства, охорони здоров'я, торгівлі, комунального господарства, Укоопспілки і комітетові у справах мистецтв забезпечити загальну потребу в кадрах спеціалістів вищої та середньої освіти у Західній Україні тільки на 46% [5, арк. 21–24]. Адаже з території західного регіону вибуло чимало кваліфікованих працівників-поляків. Зокрема, з Тернопільської області лише за даними 15 районів із 38, котрі належали до сфери діяльності Тернопільського райпредставництва з евакуації, вибули 281 учитель, 122 медичних працівники, 445 працівників на транспорті, 365 – промислових, 132 священнослужителі [56, арк. 29]. На їхнє місце прибула далеко не тотожна кількість фахівців із Польщі. Наприклад, загалом в область переселили 158 учителів, 163 транспортних працівники, 235 промислових і лише 11 осіб медичного персоналу [53, арк. 35] [див табл. 37]. Відтак, незважаючи на підозрілість і недовіру до спеціалістів, вихованих в умовах Польщі, влада була змушена з обережністю, але залучати до фахової діяльності інтелігенцію, депортовану з Польщі.

Нестача фахівців відчувалася переважно у сільській місцевості, оскільки працівники зі сходу УРСР осідали в містах і районних центрах – основних форпостах окупаційної влади. Сільська місцевість, де місцеве населення вороже сприймало «східняків», стала основним полем діяльності для переселенців. Таким чином, головними ділянками роботи українських інтелігентів, переселених із Польщі була сільська місцевість, що відповідало здебільшого попередньому місцю діяльності мігрантів.

Таблиця 37

Статистичні дані про кількість українців, депортованих із території Польщі та розміщених у Тернопільській області, за родом занять

Рід занять	Кількість працівників		Разом	% від загальної кількості переселенців
	чол.	жін.		
Сільськогосподарські працівники	175	58	233	0,13
Кустарі	531	115	646	0,37
Промислові працівники	191	44	235	0,13
Працівники на транспорті	162	1	163	0,09
Службовці	123	41	164	0,09
Служителі культу	68	7	75	0,04
Вчителі	89	69	158	0,09
Науковці	–	–	–	–
Медичні працівники	6	5	11	0,006
Селяни	45882	56454	102336	59,03
Інші професії	73	96	169	0,09
Не самодіяльне населення	32783	36387	69170	40
Разом	80083	93277	173360	100

Якщо вчителів і медичних працівників із обережністю, але брали на роботу на вакантні посади, то служителі греко-католицької церкви, орієнтуючись на Західну Україну, втрачали будь-який шанс продовжувати професійну діяльність зі збереженням конфесійного спрямування. Після Львівського (1946 р.) церковного собору ліквідація УГКЦ стала доконаним фактом. Цей процес супроводжувався масовою передачею уніятських храмів «новоправославним» громадам. Так, на Тернопільщині до 154 православних церков додалося 539 уніятських [439, с. 208]. Влада визнала лише незначну частку православних священиків із Холмсько-Перемиської єпархії та Лемківщини, котрі сповідували православ'я. Вони отримали, в кращому випадку, місця у середовищі переселенців. Але посеред місцевих прихожан греко-католиків не мали визнання та підтримки. Примусова зміна конфесії позбавляла церкву авторитету. Так, священик Микола Олексієвич Волошин із с. Висипівці Великоглибочецького району ображався, що *«...церкву немає чим утримувати, бо люди до церкви ставляться байдуже, не те, що у Польщі, собі відмовить, а на церкву останню копійку віддасть»* [162, арк. 35]. Загалом, упродовж 1946–1947 рр. кількість діючих православних церков значно зменшилася; як зазначила професор Т. Марусик, це було пов'язане *«...з нестачею священиків, більшість з яких, не згоджуючись із політикою влади, залишали кафедри, іноді навіть змінювали професію»* [439, с. 208].

Значно гірше склались обставини з іншою соціальною верствою – торговцями та ремісниками, яким довелося на теренах Радянської України шукати інших засобів заробітку. Їхня приватна професійна діяльність була заборонена постановою Ради Міністрів СРСР № 585, про що вже йшлося у нашій монографії. Згідно з цим документом у західних областях УРСР приватну торгівлю та ремесла зі застосуванням найманої праці забороняли, дозволеною залишалася тільки ковальська справа [27, арк. 211–212]. Так, 646 особам, які займалися кустарною справою і торгівлею, довелося набувати іншу соціальну основу.

Попри те, що частина депортованих була позбавлена можливості відновити свою професійну діяльність, радянська соціальна система не залишала їх поза увагою. Прагнення влади залучити до співпраці якомога більше депортованих виразилось у створенні різноманітних курсів, гуртків, шкіл професійного

навчання тощо. Ці заходи мали на меті здебільшого політично-ідеологічну підготовку, виявлення т. зв. активістів, а не формування професійних умінь і навичок. Зокрема, для загалу депортованих 10 листопада 1945 р. Тернопільський обласний земельний відділ видав наказ, у котрому порекомендував «...широко охопити членів родин переселенців курсами підготовки масових кадрів: трактористів, бригадирів, садівників, бджолярів, ветеринарів та інших. Висувати з активістів, які себе зарекомендували на роботі, на керівні посади: головами і замісниками (заступниками. – *Авт.*) голів колгоспів, бригадирами та ланковими» [110, арк. 16]. Так, переселенців почали залучати на посади, що репрезентували керівну ланку радянської влади. Крім того, вони опановували обов'язки членів правління та членів ревкомісій колгоспів, завідувачів клубів, хат-читалень, голів земельних товариств. Наприклад, у Пробіжнрянському районі на громадську та державну роботу залучили близько 50 осіб із переселенців, які працювали: секретарями і заступниками голів сільрад, головами земельних громад, головами постійно діючих комісій, фінагентами [160, арк. 15–16]. У Струсівському районі з числа переселенців охопили підготовкою для роботи головами земельних товариств 35 осіб, агрозооветвиконавцями – 52, агровиконавцями для цукрових буряків і махорки – 42 [160, арк. 121–122]. При районних земельних відділах були створені курси підготовки мірників. Із 76 мірників, які їх закінчили, 40 були переселенцями, котрі отримали роботу при райземвідділах [114, арк. 13].

Загалом у Тернопільській області, де переселенці почали становити значну частину працездатного населення, їхня участь у праці на керівних посадах нижніх щаблів набула актуальності та необхідності. Зі середовища депортованих виходили управлінці: 26 осіб очолили відділи райвиконкомів, одного обрали головою міськради, 42 працювали головами сільських рад, 62 – секретарями сільрад, 109 – головами земельних товариств [272, с. 332]. Найбільше мігранти опановували освітянську ниву, що не було характерним явищем на етнічно українських землях у межах Польщі. Серед педагогів тільки на кінець 1947 р. їх нараховувалося залежно від району від 12 до 18 осіб. Таким чином, працездатне депортоване населення в Тернопільській області мало застосування робочої сили та відповідно отримувало джерело прожитку. Тут

було достатньо можливостей якщо не для продовження професійної діяльності, то хоча б для зміни її на інший вид.

Створення сприятливих умов для одержання місця праці під час адаптації мало, важливе значення для всіх без винятку депортованих. Але поряд із тим у їхньому середовищі були категорії населення, котрі потребували особливого соціального захисту – це особи з обмеженою працездатністю або позбавлені її: люди похилого віку, інваліди, сироти, багатодітні та одинокі матері. У переліку статей Угоди був гарантований лише матеріальний аспект, а соціальні гарантії залежали від виконання економічних зобов'язань Уряду УРСР та норм соціального розвитку і захисту населення, прийнятих у державі загалом.

Законодавство СРСР гарантувало низку соціальних заходів щодо створення умов для рівного й повноцінного розвитку громадян. Зокрема, право на отримання безкоштовної освіти, охорону здоров'я, соціальний захист у зв'язку з втратою працездатності тощо. Права, задекларовані у Конституції СРСР, мали стати для соціально незахищених переселенців можливістю полегшити пристосування до нових соціально-економічних умов.

У спектрі соціального захисту, який пообіцяла надати переселенцям радянська влада, були пенсії у зв'язку з інвалідністю і втратою годувальника під час Другої світової війни, допомога багатодітним та одиноким матерям тощо. Однак діяльністю з виявлення осіб пільгових категорій упродовж 1945–початку 1946 рр. в УРСР не займались, адже не було навіть реєстру переселенців. Лише після припинення прибуття депортованих в область розпорядженням Тернопільського облвиконкому та обкому КП (б)У від вересня до грудня 1946 р. провели перепис переселенців. Згідно з ним за станом на грудень цього ж року в обласному відділі соціального забезпечення взяли на облік із числа переселенців 257 інвалідів Великої Вітчизняної війни, 15 інвалідів праці та інвалідів із загальних захворювань, 9 інвалідів від каліцтв, отриманих під час праці, 17 інвалідів за старістю, 43 інваліди Першої світової війни та 20 – прийнятих у Будинки інвалідів [160, арк. 68]. Ця категорія населення серед вищезазначених мігрантів була за кількістю незначною порівняно з місцевими жителями. Так, якщо на обліку в органах соціального забезпечення перебували понад 63 тис. місцевих осіб (63 074), у т. ч. 58 осіб, які отримали каліцтво [276, с. 220], то серед переселенців таких виявили лише

361 особу, в т. ч. 9 інвалідів від каліцтва. Це дає підстави стверджувати про недостатню роботу з обліку людей, які потребували соціального захисту. Таким чином, із установленням осіб пільгових категорій серед переселенців під час адаптаційного періоду відповідальні організації зволікали, також затягували юридичне закріплення статусу і виділення матеріальної допомоги. Тільки у 1948 р. зареєстрованих серед переселенців осіб, які отримували допомогу через інвалідність, було 1113 [162, арк. 64].

Аналогічна ситуація склалась із визначенням багатодітних і одиноких матерів, яким на підставі постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 8 червня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги багатодітним і одиноким матерям» [106, арк. 12] гарантували державну допомогу. Під кінець 1946 р. виявили 373 багатодітних матері-переселенки, які мали право на винагороду. З них нагороди «Медаль материнства» й орден «Материнська слава» вручили 242 матерям, урядові нагороди і матеріальну допомогу отримала 81 мати [160, арк. 69], хоча цього потребували вдсятеро більше.

Неналежна діяльність у реалізації соціально важливого аспекту – виявлення одиноких і багатодітних матерів є зрозумілою, оскільки її виконання доручили громадській організації – жіночим радам [160, арк. 28]. Вони проводили бесіди, читали лекції з метою політичної адаптації, агітуючи й залучаючи жінок до активної політичної і трудової діяльності. Тому виявлення багатодітних та одиноких матерів було одним із методів пропагування радянської влади і залучення до співпраці з нею. А оскільки мережа жіночих рад від заснування у 1945 р. була ще нерозгалуженою й обмежувалася містами і районними центрами, то переважна більшість переселенок, які потребували соціальної підтримки під час адаптації, навіть не здогадувалися про таку можливість. Тільки на кінець 1948 р. зі середовища переселенок були обліковані 2412 осіб багатодітних і одиноких матерів, із яких соціальну допомогу почали отримувати 2135 [162, арк. 4]. Таким чином, визначення соціально незахищених груп переселенців – як інвалідів, так і багатодітних та одиноких матерів – виявилось недостатньо ефективним, розтягнутим у часі й запізнілим.

Новим позитивним аспектом суспільно-політичного розвитку для переселенців стало право на безкоштовну освіту. Навчання в Польщі навіть на початковому рівні потребувало великих фінансових витрат, тому переважна більшість населення була

неписемною. В той самий час перспектива, що відкрилася для дітей переселенців на новому місці, через певні обставини не була сприйнята й використана належним чином.

Згідно зі звітом про роботу шкіл у Тернопільській області за 1944–1945 н. р., до кінця 1945 р. обласний відділ освіти нарахував 145 618 школярів. У зв'язку з посиленою міграцією серед мешканців області провели два переписи дітей шкільного віку – в серпні та вересні 1945 р. Відповідно до них в області залишилося 129 500 дітей, наприкінці навчального року (за станом на травень 1946 р.), коли переселення практично закінчилося, зареєстрували 125 194 учні [153, арк. 76], у т. ч. з депортованих родин взяли на облік 6887 дітей шкільного віку, з яких відвідували школи лише 5850 [156, арк. 13–15].

Українці, які прибули з Польщі, не поспішали з влаштуванням дітей до шкіл, оскільки у більшості були проблеми з житлово-побутовими умовами і матеріальним забезпеченням у цілому. До вересня 1946 р. в освітніх закладах зареєстрували 15 668 дітей переселенців, із них відвідували школу – 15 412 [144, арк. 80]. Зареєстрованій кількості учнів не відповідала кількість тих, які регулярно ходили до школи. Крім того, кількість учнів значно відрізнялася від числа дітей переселенців, які прибули в Тернопільську область. У реєстр не ввели половину осіб шкільного віку, які мали право на безкоштовну освіту. Із 53 309 осіб у віці до 13 років школу належало відвідувати щонайменше половині, але до реєстру потрапило лише 60% підлітків [наші підрах. – Авт.] [53, арк. 28].

У відділі освіти ухилення учнів від навчального процесу пояснювали тим, що «значна частина дітей переселенців була роздягнена і роззута» [153, арк. 76], тобто не мала належного матеріального забезпечення. А Тернопільська область, зі слабо розвиненою промисловістю, залишалася неспроможною забезпечити учнів потрібною кількістю одягу та взуття. Таке становище позбавляло дітей переселенців змоги відвідувати освітні заклади [153, арк. 76]. Зокрема, переселенка Надія Данилевич згадувала про ті часи: *«В Збараж ми, п'ятеро дітей і мама, приїхали без нічого, як кажуть, босі та голі... Мої брати в лютий холод спали на горищах, а я до школи ходила в батьковому жакеті та ліплених галошах без валянок»* [410, с. 140–141]. А переселенка Ольга Сай закінчивши в Польщі 6 класів, на Тернопільщині до

школи вже не ходила, оскільки злиденні житлові умови обтяжив голод, «...бо нічого не було посіяно, а допомоги ніякої не надавали» [251].

Проблема з відвідуванням дітьми переселенців шкіл мала однакову причину в усіх областях УРСР: нестача одягу та взуття. Але найгостріше вона окреслилася на Тернопільщині. Через масовість такого явища вчителі Підзамочківської і Жизномирської шкіл Бучацького району взимку проводили заняття вдома, а навесні діти почали відвідувати школи [153, арк. 76]. Усе ж близько 40% родин, які мали дітей шкільного віку, не були поінформовані про безкоштовне навчання або не мали змоги скористатися правом на освіту внаслідок зубожіння. Тільки в 1947–1948 н. р. у школах Тернопільщини почали отримувати освіту 26 013 дітей переселенців, а до кінця року їхнє число збільшилося до 26 075 осіб [162, арк. 64], що становило 49% від загальної кількості прибулих в область дітей віком до 13 років [130, арк. 2–6].

Несприятлива ситуація навколо освіти та культури українського населення в Польщі спричинила неосвіченість як дітей, так і дорослих, на що неодноразово звертали увагу представники евакуаційних комісій. Надалі це саме відзначали вчителі при роботі з переселенцями, акцентуючи на їхньому слабкому знанні рідної мови та літератури [153, арк. 76].

Малограмотні депортовані, котрі здебільшого не мали навіть початкової освіти, не могли претендувати на вступ не тільки до вищих навчальних закладів, а й навіть у технікуми і на курси. А це було одним із засобів закріплення сімей на Тернопільщині [272, с. 331]. У зв'язку з цим уже на урядовому рівні били тривогу, що ВНЗ західних областей не мали достатнього контингенту абітурієнтів із місцевого населення. Зокрема, в 1946–1947 н. р. зі загальної кількості прийнятих – 6329 осіб – тільки 1959 були місцевими (31%). Загальна кількість тих, які закінчували десятирічки у західних областях, в 1947 р. становила лише 5826 осіб, що не могло забезпечити набір у ВНЗ і на наступний – 1948 рік [5, арк. 15]. Таким чином, нетотожність соціальних середовищ – попереднього місця проживання і набутого, а також зубожіння під час депортації створювали перепони для повноцінного розвитку дітей переселенців на території Тернопільщини, тим самим надалі обмежуючи їхній професійний розвиток.

Незважаючи на малограмотність, радянська влада прагнула залучити молодих переселенців до політичного життя. Зокрема, у квітні й червні 1946 р. в усіх районах та селах провели зібрання молоді, на які запросили і молодь переселенців. На цих зборах обговорювали питання про завдання молоді у зв'язку зі затвердженням Закону про П'ятирічний план відновлення, відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. Переселенську молодь дедалі наполегливіше залучали до членства в комсомольських організаціях. Зокрема, в Бучацькому районі за станом на червень 1946 р. прийняли в комсомол 26 осіб, із них 4 працювали секретарями комсомольських організацій. У Коропецькому районі в комсомол прийняли 8 переселенців, один із них працював секретарем первинної організації [153, арк. 127].

Для соціальної та політичної адаптації серед дорослого населення влада запроваджувала курси з вивчення граматики та інших предметів початкової школи. У 1946 р. поміж дорослих переселенців офіційно зареєстрували 1886 бажаючих здобути освіту [156, арк. 13–15]. Це було дуже мало з огляду на те, що неписьмених, залежно від повіту на території Польщі, евакуаційні комісії зафіксували від 50% до 80%. Надалі відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 31 липня 1946 р. «Про ліквідацію неграмотності та малограмотності серед дорослого населення у західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях» у 1947 р. кількість залучених до навчання зросла й становила 3727 (3,6% осіб від кількості дорослого населення переселенців у віці від 14 до 55 років) [160, арк. 13; 52, арк. 53; 159, арк. 26]. Таким чином, переважна більшість дорослого населення залишалася неписьменною.

Отже, соціально-економічна адаптація депортованих із Польщі українців в умовах радянської політичної системи відбувалася в складних і суперечливих обставинах. Розорені під час депортації, мігранти потрапили у повну залежність від державних органів та їхнього виконання положень, задекларованих в Угоді про евакуацію. Під час упровадження системи компенсацій за залишене в Польщі майно вже від самого виявилася неспроможність влади забезпечити хоча б елементарними житлово-побутовими умовами. Надалі, як ланцюгова реакція, були обмежені всі можливі компенсації, виплати допомоги, пільги. Незважаючи на державні обіцянки система матеріального забезпечення родин депортованих

залишилася невиконаною, що поглибило їхнє зубожіння під час адаптації у місцях нового поселення. Своєю чергою, соціальна адаптація була підпорядкована політичній кон'юнктурі. За цих умов більшості соціальних груп довелося змінити рід занять.

Таким чином, соціально-економічна адаптація відбувалася в умовах глибокого протиріччя між системою міжурядових гарантій, чинною законодавчою базою радянської держави та реальними потребами переселенців. Сукупність негативних факторів спровокувала невиконання статей Угоди про евакуацію, значне погіршення матеріального становища та зміну соціального статусу депортованих.

ВИСНОВКИ

Аналіз масиву архівних джерел, наукової літератури, свідчень учасників історичних подій дає підстави стверджувати, що в українській історіографії залишилося поза увагою широке коло проблем, пов'язаних із висвітленням наслідків депортації українців із Польщі в 1944–1946 рр. Зокрема, особливості їхнього розміщення в специфічних суспільно-політичних умовах, а також їхній вклад у формування соціально-економічних, демографічних особливостей етнічних спільнот заселених регіонів. Для вирішення окреслених проблемних питань і здійснене дане дослідження. Воно дає змогу сформулювати комплекс висновків щодо особливостей розселення й адаптації на Тернопільщині впродовж 1944–1947 рр. депортованого з території Польщі українського населення.

Загалом, процес розселення й адаптації на Тернопільщині цих українців, мав низку особливостей і тенденцій, причини котрих умовно можна поділити на дві групи. Перша з них формувалася під тиском характерних рис, набутих у процесі суспільного розвитку українців у межах Польщі, а друга – стала наслідком специфічних суспільно-політичних і соціально-економічних умов у місцях нового поселення закерзонців. Основні властивості цих груп, синтезуючись, становили основу розселення й адаптації депортованих із Польщі українців, а в обласному масштабі заклали підвалини для формування в наступні роки тенденцій, характерних саме для Тернопільської області.

Розвиток українців у Польщі був зумовлений здебільшого діяльністю польського уряду стосовно української меншини, спрямованою на денаціоналізацію етнічно-історичних земель й асиміляцію корінного етносу. Незважаючи на це, українці до початку примусового виселення не втрачали своїх меж розселення та зберігали чисельну перевагу в місцях компактного проживання. Вони мешкали локальними групами, котрі були окреслені селами, групами сіл, волостями, розташованими переважно вздовж кордону з УРСР як історичне продовження етнічно українських теренів. Лемківщина як найзахідніша українська земля, що простяглася вглиб Польщі, зберігала свою етнографічну чистоту, розмежовуючись на лемківські

та польські села. В умовах тиску агресивного польського середовища формувалася психологічна ідентифікація українців за певними локально-етнічними групами.

Розташування українців здебільшого у сільських населених пунктах та мізерна присутність такого населення у містах вплинула на його соціальний розвиток. Зокрема, це проявилось в професійній однорідності, де майже 97% населення були селянами, лише 3% припадало на кваліфікованих працівників – ремісників, промислових робітників, службовців, сільськогосподарських працівників, учителів, духовенство та представників решти професій. Соціальна деформація українського суспільства сформувала сільськогосподарську однорідність та низьку професійну диференціацію, що стало основною ознакою соціальної структури українців у Польщі.

Своєю чергою, територія розселення та незначна соціальна диференціація вплинули на формування господарських особливостей, що позначилося на економічному розвитку українських родин. Усі локально-етнічні групи мали чітко виражені сільськогосподарські тенденції. Незначні відмінності за галузями сільського господарства залежали від природно-кліматичних умов. Загалом, українці мали стабільне економічне становище, нажиті впродовж багатьох поколінь порівняно значні статки, зокрема нерухоме майно, земельні ділянки, господарський реманент, худобу тощо.

Економічному добробуту поклала край підписана 9 вересня 1944 р. у Любліні угода про евакуацію українців із території Польщі, а поляків – із західних областей УРСР. Міжнаціональна незгода між поляками й українцями набула в цей період тотального прояву. Люблінська угода проголосила українців, по суті, поза законом, спровокувала нелюдське ставлення до них рядових поляків, представників влади та шовіністичних банд польського підпілля. Міжнаціональне протистояння викликало погіршення економічного становища українців, що значно посилилося під час переселення. Тепер основною метою цього протистояння стало пограбування українських господарств. Упродовж усього періоду депортації поляки масово нападали на українські села, вбивали їхніх мешканців, забирали худобу й майно, спалювали будинки. Саме такий економічний стан зафіксували евакуаційні комісії під час переселення, зазначивши, що навіть після пограбувань і

розорення господарства українців залишали в Польщі значне нерухоме майно: у середньому по 6 тис. злотих, що було вчетверо більше порівняно з польськими господарствами, які мали змогу безперешкодно переїхати в Польщу зі західних областей УРСР.

Довге й небезпечне очікування на залізничних станціях, виснажлива дорога забирали рештки пожитків; ще донедавна заможні самостійні господарі ставали бідними. Впровадження в дію Угоди про евакуацію спровокувало виникнення обставин, що економічно розоряли господарства українців, фізичні знущання та глибокі моральні втрати – позбавлення батьківщини.

Масштабних і незворотних збитків зазнали українські етнографічні землі, що втратили основну свою ознаку – автохтонне населення. Після депортації у межах Польщі залишилося близько 6,3% корінного українського етносу, без урахування мішаних українсько-польських родин: на Лемківщині – 10,7% українців (16 541 особа), на Холмщині та Підляшші – 3,7% (7340 осіб), у Надсянні – 4,4% (близько 7 тис. осіб).

Значну частина депортованих – близько 35% скерували для розміщення в Тернопільську область, де для цього були об'єктивні передумови та виникли нагальні потреби. Найперше – як демографічний аспект для відновлення народонаселення області, втраченого під час Другої світової війни і внаслідок виселення понад 200 тис. поляків, що сукупно призвело до зменшення числа мешканців краю на 48%. У цій ситуації найбільших втрат зазнали жителі області віком від 16 до 60 років, що позбавило Тернопільщину значної частини трудових ресурсів. Окрім того, в ході депортації, як наслідок незбалансованого плану розселення і низки негативних факторів, із якими зіткнулися переселенці в східних та південних областях, розпочалася масова міграція на захід. Її метою був пошук придатного для проживання житла і задовільних умов існування. Тернопільська область у той час могла забезпечити переселенців за рахунок житлового фонду виселених поляків.

Перепоною об'єктивно сформованим потребам і можливостям краю щодо переселенців стало суб'єктивне бачення з боку республіканського уряду їхнього призначення як робочої сили для східних та південних областей. Ця позиція була втілена в першому плані розселення (15 грудня 1944 р.). Мізерна кількість депортованих, визначена у ньому, гостро суперечила з окресленими

вище потребами. Впродовж 1944–1946 рр. план розселення неодноразово переглядали та змінювали, щоразу збільшуючи кількості депортованих. Із огляду на вагомість сукупності факторів (зовнішньополітичні, економічні, демографічні), які формували кожен із планів розселення, замешкання на Тернопільщині депортованих доречно поділити на кілька періодів:

– перший тривав від жовтня 1944 р. до травня 1945 р.; у цих хронологічних рамках на територію області прибули 1729 родин переселенців (6213 осіб);

– другий період охопив травень–вересень 1945 р., коли населення Тернопільщини збільшилося на 3342 родини (15230 осіб), що відповідало планові, затвердженому в травні 1945 р.;

– припинення перевезення переселенців у східні та південні області УРСР і прийняття третього плану розселення розпочало наступний період, що тривав від вересня 1945 р. до березня 1946 р. За цей час в область прибули 11 839 сімей (53275 осіб);

– завершальний – четвертий період – тривав від квітня до червня 1946 р. Він пов'язаний із розпочатою боротьбою з т. зв. бандитизмом та позначений тотальним виселенням українців із Польщі, характерний інтенсивністю й численністю прибуття депортованих. У межах цього періоду населення збільшилося на 18 тис. сімей (81 тис. осіб).

Загалом, за станом на 1947 р. в області зареєстрували 35 106 родин (155 620 осіб) переселенців. Наймасовіше Тернопільщину заселили лемківська етнографічна група (44% від кількості депортованих лемків) і надсянці (50,1%), водночас лише 18% холмсько-підляської локально-етнічної групи стали частиною тернопільського суспільства.

Поряд із основним вектором руху депортованих зі заходу сформувався потужний реверсний потік колонізації Тернопільщини з боку попередньо розселених у східних та південних областях УРСР. Міграція докорінно змінила хід депортації, виявила хибні дії влади щодо примусового розміщення. Своєю чергою, вона негативно позначилася на економічному становищі депортованих, які, вимушено мандруючи у пошуках житлово-побутових, кліматичних та інших сприятливих умов, втрачали рештки своїх пожитків. Як правило, при обранні поселення мігранти керувалися спільністю локально-етнічної ознаки. Найбільше ремігрантів

припало на лемків (71%), а решту становили підляшуки з холмцями і надсянці (відповідно 25% і 4%).

Мігранти як зі сходу, так і ті, котрих депортували безпосередньо з Польщі, оселялися на Тернопільщині поруч із своїми земляками. Це спричинило тенденцію, коли село від села, район від району відрізнялися домінуванням тієї чи іншої локально-етнічної групи. Тенденція до групування за таким принципом, а також значна питома вага депортованих у масі мешканців області створили підґрунтя для збереження та розвитку соціально-економічних і культурних особливостей, характерних для середовища українців у межах Польщі. Таким чином, Тернопільщина, господарська діяльність якої мала сільськогосподарське спрямування, після розселення тут депортованих українців набула підстав для поглиблення аграрних тенденцій та зменшення питомої частки міського населення. Це проявилось у найменшому відсоткові міських жителів (2,7%) порівняно з іншими областями західної України.

У містах утворився вакуум, який незабаром заповнили представники нової влади, скеровані для роботи в партійних, радянських, господарських та інших органах, тобто у т. зв. вищій керівній ланці. Посади у середній керівній ланці отримали право займати представники «місцевого активу». А для депортованих влада рекомендувала керівні посади нижнього рівня. Решта спеціальностей, що не потребували значної кваліфікації, були відкриті для «ідеологічно несформованих» переселенців.

Попри те, що депортоване населення займало нижній щабель соціальної драбини, воно стало основою економічного потенціалу краю завдяки значному відсоткові осіб працездатного віку, розселених у більшій чи меншій кількості переважно в усіх районах області. А в поєднанні з місцевими жителями закерзонці утворили на Тернопільщині мононаціональну українську спільноту.

Після депортації у нових суспільно-політичних умовах окреслились як життєво важливі – чинники матеріального забезпечення, базовані на статтях Угоди про евакуацію. Економічно розорені переселенці потребували щонайменше виконання низки статей, у яких були передбачені компенсації за залишені в Польщі рухоме та нерухоме майно, земельні наділи, а також надання податкових пільг, виділення кредитів тощо. Система матеріального відшкодування, створена на законодавчому рівні в реальних умовах

командно-адміністративної системи, набула викривлених форм втілення. Виконавча влада, починаючи від неналежного житлово-побутового забезпечення, ланцюговою реакцією охопила неправомірними діями всі наступні пункти Угоди про евакуацію. Так, неналежне забезпечення житловими будинками вдвічі меншої кількості переселенців порівняно з поляками, які виїхали, та відтягування юридичного його оформлення спровокувало затримку виплати компенсації за майно, залишене в Польщі, призначену для ремонту та господарсько-побутового облаштування переселенців.

Радянська бюрократична система на всіх щаблях виконавчої влади стала більше елементом стримання і регресу, ніж ініціатором створення сприятливих умов адаптації для постраждалих родин мігрантів. Влада обмежувала всі можливі компенсації, приймаючи постанови, що не відповідали Угоді про евакуацію або навіть суперечили їй. Без компенсацій залишилася значна кількість депортованих. Решті виплату відтерміновували, що позбавило переселенців на період адаптації належної їм допомоги, а після грошової реформи 1947 р. звело нанівець усі надії на повноцінні компенсації.

Для селян-мігрантів чинником, рівноцінним за значенням житлу, був земельний наділ. Цей фактор мав також соціальне значення, оскільки служив засобом виробництва, його отримання стало тотожним працевлаштуванню селянина й основним джерелом його прибутку. Але з наділенням землею виникали непорозуміння і траплялося відверте шкідництво. Згідно з урядовими постановами некомпенсованими залишилися земельні площі, що перебували під садами та лісами, а пасовища й луки потрапили в розряд спільного користування. Відбулось обмеження розмірів земельних наділів – як наслідок нетотожних суспільно-політичних середовищ та чинного в них земельного законодавства, а також довільне тлумачення нормативно-правових актів із боку місцевих чиновників.

Збитковими для депортованих виявилися процедури повернення зданих продуктів сільського господарства і залишених посівів. Відсутність на складах області відповідної кількості продукції розтягувала її видачу на невизначений термін, або видавали за накладними, замінюючи нетотожним товаром, а часто й неналежної якості. Замість засіяної земельної ділянки, що залишили депортовані, пропонували тільки четверту частину від врожаю.

Найпарадоксальнішим виявилось гарантійне зобов'язання щодо видачі для депортованих грошової позички. Кредит, метою якого було полегшити житлово-господарське влаштування, спровокував загострення житлових і майнових негараздів, став причиною погіршення економічних умов, втрати житла. Подібним чином і пільги з оподаткування, гарантовані тією самою Угодою, були спрямовані не на поліпшення добробуту переселенців, а на запобігання їхньому збагаченню. Загалом заходи, що вжила влада стосовно господарсько-побутового облаштування переселенців, створили підстави радше для урівнення їх у бідності, ніж для відтворення втрачених господарств і матеріального добробуту.

Розореним депортацією, обдуреним радянською владою вимушеним мігрантам переселенцям довелося призвичаювати своє професійне вміння і навички до радянської системи господарювання. В процесі соціальної адаптації селяни поділилися на дві групи: одноосібники та колгоспники. Тим часом незворотно зникли групи ремісників і торговців, оскільки їхня діяльність була заборонена законодавством. Соціальне становлення закерзонської інтелігенції відбувалося в умовах підозріливості та недовіри влади до фахівців, вихованих у Польщі, але відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів, здебільшого на селі, стала вагомим аргументом для залучення частини переселенців до фахової діяльності. Соціально незахищені групи населення, зокрема інваліди та багатодітні й одинокі матері, котрим згідно зі законодавством УРСР була передбачена допомога, не отримали належного забезпечення.

Позитивним аспектом суспільно-політичного розвитку нової держави стало право на безкоштовну освіту. Але повноцінному використанню цього права для переселенців перешкождали зубожіння під час депортації та низький освітній рівень, отриманий на попередньому місці проживання, що надалі обмежило їхній професійний розвиток. Значно ефективніше радянська влада здійснювала соціально-політичну адаптацію. Молодь депортованих поволі, але наполегливо залучали до членства в комсомолі, жінок – до участі в роботі жіночих рад, селян – до земельних товариств.

Таким чином, здійснивши порівняльний аналіз аспектів досліджуваної теми, ми з'ясували основні й загальні закономірності, що виникли під час розселення й адаптації впродовж 1944–1947 рр. на Тернопільщині українського населення,

депортованого з Польщі. Вони проявились у наслідках, викликаних взаємовпливом основних тенденцій, притаманних розвиткові українців у Польщі, та специфічного суспільно-політичного середовища Тернопільської області, де розмістилися переселенці. Наслідками цього процесу стали зміна їхнього економічного та соціального статусів, а також переформатування національної, економічної, соціальної та демографічної структури краю.

Отримані результати дослідження, на наш погляд, дають вагомі підстави для ініціювання та розроблення державних проектів щодо створення в Тернопільській області центрів із відродження культури субетносів українського народу, зокрема, лемківської етнографічної групи та субетнічної групи надсянців, спільноти котрих тут представлені найбільше. А також, відповідно до потреб депортованих із Польщі українців, із метою реалізації конституційних принципів демократичної Української держави, авторка вважає за доцільне на основі викладеного матеріалу формувати концепції матеріального відшкодування родинам, які на підставі Люблінської угоди були депортовані з території Польщі й зазнали значних економічних збитків.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кількість родин депортованих українців, розміщених у населених пунктах Тернопільської області, за станом на грудень 1946 р.¹

№ за/п	Назва населених пунктів	Кількість переселенців, які прибули з Польщі		Кількість ремігрантів зі східних областей	
		сімей	осіб	сімей	осіб
I	<i>Бережанський район</i>	1768	7520		
1	Комарівка (-//-)	12	49		
2	Рогачин село (-//-)	33	136		
3	Рогачин місто	53	241		
4	Лісники (-//-)	43	193		
6	Вильховець (-//-)	22	90		
7	Котів (-//-)	19	64		
8	Посухів (-//-)	6	30		
9	Жовнівка (-//-)	6	21		
10	Рекшин (-//-)	13	36		
11	Баранівка (-//-)	43	197		
12	Рай (-//-)	21	96		
13	Тростянець (-//-)	6	29		
14	Поточани (-//-)	10	43		
15	Поручин (-//-)	2	9		
16	Стриганці (-//-)	13	52		
17	Потутори (-//-)	4	9		
18	Рибники (-//-)	21	91		
19	Надорожнів ()	72	313		
20	Пліхів (-//-)	7	28		
21	Лапшин (-//-)	35	152		
22	Урмань (-//-)	24	109		
23	Нараїв місто (-//-)	74	329		
24	Нараїв село	11	52		
25	Підвисоке, Демня (-//-)	72	312		
26	Дрищів (-//-)	8	40		
27	Гиновичі (-//-)	30	130		
28	Лігятин (-//-)	101	398		
29	Жуків (-//-)	15	62		
30	Вербів (-//-)	23	97		
31	Куропатники (-//-)	149	698		
32	Куряни (-//-)	49	227		

ШЛЯХ РОЗПАЧУ І НАДІЇ

33	Волиця (-//-)	5	18		
34	Шибалин (-//-)	97	409		
35	м. Бережани (-//-)	443	1733		
36	Гутисько	53	307		
37	Саранчуки (-//-)	32	128		
38	Біще (-//-)	40	167		
II	Білобожницький район	976	4343		
39	Білобожниця (Чортківський район)	31	136		
40	Біла (-//-)	68	310		
41	Білий Потік (-//-)	60	244		
42	Бичківці (-//-)	105	504		
43	Базар (-//-)	92	421		
44	Джурин (-//-)	13	65		
45	Звиняч (-//-)	30	127		
46	Калинівщина (-//-)	10	37		
47	Криволука (-//-)	9	40		
48	Косів (-//-)	163	765		
49	Кальмуки (-//-)	12	54		
50	Полівці(-//-)	45	213		
51	Ромашівка (-//-)	30	124		
52	Ридодуби (-//-)	48	220		
53	Семаківці (-//-)	22	125		
54	Скомороше (-//-)	16	70		
55	Скородинці (-//-)	62	275		
56	Джуринська Слобідка(-//-)	121	515		
57	Ст. Ягільниця (-//-)	18	67		
58	Черкавщина (-//-)	6	31		
III	Борщівський район	922	4270		
59	м. Борщів (Борщівський район)	81	374		
60	Більче-Золоте (-//-)	52	212		
61	Верхняківці (-//-)	33	164		
62	Вовківці (-//-)	55	235		
63	Глибочок (-//-)	180	921		
64	Коралівка (-//-)	90	449		
65	Верхнє Кривче	29	155		
66	Нижнє Кривче	20	99		
67	Мушкатівка (-//-)	58	264		
68	Олексинці (-//-)	7	26		
69	Пищатинці (-//-)	23	114		
70	Сапогів (-//-)	13	47		
71	Сков'ятин (-//-)	51	263		
72	Стрільківці (-//-)	24	91		

ДОДАТКИ

73	Слобідка Мушкатівська (-//-)	68	268		
74	Шершенівка (-//-)	5	16		
75	Юр'ямпіль (-//-)	74	309		
76	Шупарка (-//-)	55	243		
77	Шишківці (-//-)	4	20		
IV	Буданівський район (нині належить до Тербовлянського) району	910	4025		
78	Буданів (Тербовлянський район)	96	446		
79	Вербівці (-//-)	61	291		
80	Довге (-//-)	27	107		
81	Іванівка (-//-)	181	826		
82	Кобиловолоки (-//-)	127	556		
83	Ласківці (-//-)	76	308		
84	Млиниська (-//-)	102	457		
85	Могильниця (-//-)	38	162		
86	Мшанець (-//-)	22	86		
87	Романівка (-//-)	26	110		
88	Слобідка (-//-)	154	676		
V	Бучацький район	1561	7095		
89	Медведівці (нині належить до Бучацького району)	30	143		
90	Новоставці (-//-)	18	73		
91	Нагір'янка	54	217		
92	Нові Петликівці (-//-)	49	231		
93	Старі Петликівці (-//-)	112	495	9	50
94	Трибухівці (-//-)	105	449		
95	Пишківці (-//-)	18	71		
96	Пушкарі (-//-)	30	129		
97	Підзамочок (-//-)	224	994		
98	Підлісся (-//-)	63	285		
99	Цвітова (-//-)	7	33		
100	Ріпинці (-//-)	18	91		
101	Помірці (-//-)	3	21		
102	Бариш (-//-)	340	1643		
103	Бучач (-//-)	119	490		
104	Бобулинці(-//-)	56	225	7	27
105	Білявінці (-//-)	8	50		
106	Киданів (-//-)	7	23		
107	Курдибанівка (-//-)	4	14		
108	Верб'ятин (-//-)	7	39		
109	Озеряни (-//-)	3	13		

ШЛЯХ РОЗПАЧУ І НАДІЇ

110	Переволока (-//-)	8	37		
111	Мартинівка (-//-)	65	260		
112	Доброполе (-//-)	71	331		
113	Жизномир (-//-)	18	96		
114	Сороки (-//-)	8	43		
115	Звенигород (-//-)	72	389	1	6
116	Матеушівка (-//-)	44	210		
VI	Великобірківський район (нині належить до Тернопільського району)	1740	6354		
117	Жуків (до 1945 р. Чернелів Мазовецький, після 1964 с. Жовтневе)	261	1204		
118	Курники Шляхтинецькі(-//-)	16	92		
119	Лозова(-//-)	196	856		
120	Смолянка (-//-)	16	89		
121	Товстолуг (-//-)	24	114		
122	Козівка (-//-)	57	273		
123	Дичків (-//-)	19	86		
124	Стегниківці (-//-)	4	18		
125	Костянтинівна (-//-)	5	27		
126	Білоскірка (-//-)	69	290		
127	Скоморохи (-//-)	45	220		
128	Смиківці (-//-)	19	127		
129	Красівка (-//-)	23	106		
130	Засатв'є (-//-)	58	234		
131	Малий Ходачків (-//-)	37	177		
132	Застінка (-//-)	57	270		
133	Чернелів - Руський(-//-)	41	178		
134	Гніздична (-//-)	35	161		
135	Кип'ячка(-//-)	12	48		
136	Грабовець(-//-)	344	69		
137	Романівка(-//-)	50	221		
138	Великі Бірки(-//-)	82	347		
139	Ступки(-//-)	39	145		
140	Байківці(-//-)	135	628		
141	Баворів(-//-)	96	374		
VII	Великоглибочецький район	773	3175		
142	Великий Глибочок (нині належить до Тернопільського району)	17	66		
143	Плотича (-//-)	131	549	34	142

ДОДАТКИ

144	Івашнівці (нині належить до Збарязького району)	26	119	1	4
145	Дітківці (нині належить до Зборівського району)	22	87		
146	Носівці (Зборівський район)	20	74		
147	Серединці (Зборівський район)	70	285		
148	Біла (Тернопільський)	61	253	2	8
149	Обаринці (нині не існує)	66	281	9	44
150	Висипівці (Зборівський)	21	105		
151	Малашівці (Зборівський)	19	79		
152	Цебрів (Зборівський)	50	199		
153	Ігровиця (Тернопільський район)	87	348	4	17
154	Хомівка(Зборівський)	33	117	9	27
155	Чернихів(Зборівський)	6	20		
156	Глядки(Зборівський)	6	19		
157	Заруддя(Зборівський)	9	53		
158	Чистилів (Тернопільський)	7	30	1	6
159	Городище-Поле(Зборівський)	12	47		
160	Мшанець(Зборівський)	6	31		
161	Кокутківці(Зборівський)	56	229		
162	Верхній Іванів (Тернопільський район)	8	33	4	22
163	Плесківці	1	7		
164	Пронятин (Тернопільський)	1	4		
165	Нижній Іванів (Зборівський)	22	83	5	20
166	Дубівці (Тернопільського району)	16	57	2	5
VIII	Великодедеркальський район	261	984		
167	Великі Загайці (нині належить до Шумського району)	41	198		
168	Великі Фільварки (нині Плоське Кременецького району)	6	22	6	18
169	Гринківці (Шумський район)	21	68		
170	Загірці (нині належить до Лановецького району)	4	14		
171	Катеринівка (до Шумського району)	9	25	9	25
172	Кудлаївка (-//-)	6	20		
173	Кушлин (нині належить до Кременецького району)	28	86		
174	Малі Дедеркали (нині належить до Шумського району)	4	15		
175	Матвіївці (-//-)	26	81		

ШЛЯХ РОЗПАЧУ І НАДІЇ

176	Михайлівка (Лановецький район)	2	11		
177	Рибча (Шумський район)	79	298	6	19
178	Темногайці (-//-)	9	45		
179	Підгайці (-//-)	7	28		
180	Пилатківці (-//-)	11	38		
181	Шумбар (-//-)	3	12		
182	Іванківці (-//-)	5	23		
ІХ	<i>Вишнівецький район (нині у складі Збаразького району)</i>	51	236		
183	Великий Кунинець (-//-)	15	59	11	44
184	Колодне (-//-)	5	31		
185	Заруддя (-//-)	3	15		
186	Витківці (-//-)	3	22		
187	Загороддя (-//-)	1	5		
188	Новий Вишівець	4	18	3	11
189	Бодаки (-//-)	2	9		
190	Лози (-//-)	2	7		
191	Старий Вишнівець(Збаразький)	9	35	5	17
192	Кинахівці (Збаразький)	7	35	3	14
Х	<i>Гримайлівський район (нині належать до Гусятинського району)</i>	1107	4807		
193	Бірки Малі (-//-)	71	282		
194	Буцики (-//-)	35	101		
195	Вікно (-//-)	123	541	2	8
196	Волиця (-//-)	16	66	9	28
197	Глібов (-//-)	159	640		
198	Гримайлів (селище Гримайлів -//-)	100	440		
199	Оленівка (-//-)	79	249		
200	Зелене (-//-)	35	165		
201	Калагарівка (-//-)	1	5		
202	Козина (-//-)	1	4		
203	Кокошинці (-//-)	6	34		
204	Красне (-//-)	109	462		
205	Кут-Товсте (-//-)	30	151		
206	Лежанівка (-//-)	12	54		
207	Монастириха (-//-)	38	159		
208	Новосілка-Гримайлівська (с. Новосілка -//-)	32	171		
209	Паївка (-//-)	2	11		
210	Пізнанка (-//-)	123	620		

ДОДАТКИ

211	Раштівці (-//-)	50	247		
212	Саджівка (-//-)	17	79		
213	Товсте (-//-)	62	289		
214	Лука Мала (-//-)	6	32		
X	Гусятинський район (нині належить до Гусятинського району)	1740	4142		
215	Старий Нижбірок (-//-)	52	245		
216	Трибухівці (-//-)	43	204		
217	Раків – Кут(-//- нині територія між селами Постоливівка і Городниця)	30	122		
218	Чабарівка (-//-)	112	510		
219	Суходіл (-//-)	18	73		
220	Городниця (-//-)	102	466		
221	Постоливівка(-//-)	78	352		
222	Нижбірок(-//-)	91	409		
223	Целіїв (-//-)	12	55		
224	Личківці (-//-)	135	596		
225	Нижбірок Новий (нині с. Нижбірок -//-)	30	80		
226	Гусятин (-//-)	6	33		
227	Мишківці (-//-)	7	28		
228	Вільхівчик (-//-)	59	269		
229	Васильківці(-//-)	90	424		
230	Самолусківці (-//-)	65	276		
XII	Заліщицький район (нині належить до Заліщицького району)	530	2433		
231	Бедриківці	26	138	1	4
232	Блищанка	23	104		
233	Богданівка	9	56		
234	Винятинці	37	170	1	4
235	Городок	4	18		
236	Дзвиняч	30	138		
237	Добрівляни	4	20	1	3
238	Дуплиська	13	51		
239	Зозулинці	4	19		
240	м. Заліщики	33	137		
241	Зелений Гай	15	55		
242	Касперівці	22	96		
243	Колодрібка	13	46	1	3
244	Костільники	1	2		

245	Кулаківці	24	111		
246	Лисичники	5	32		
247	Мишків	30	146		
248	Іване-Золоте	7	43		
249	Новосілка	58	253		
250	Печорна	2	7		
251	Торське	73	364		
252	Угриньківці	52	256		
253	Хартонівці	8	32		
254	Щитівці	33	140		
XIII	Заложцівський район (нині належить до Зборівського району)	896	4007		
255	Буданівка (-//-)	24	94		
256	Беримівці (-//-)	12	66		
257	Білокриниця (-//-)	31	117		
258	Білоголови (-//-)	62	272		
259	Бзовиця (Комунарка до 1997 р. нині Бзовиця -//-)	30	150		
260	Вертелка (-//-)	5	17		
261	Вовчківці (-//-)	8	34		
262	Гарбузів (-//-)	28	109		
263	Гаї-Розтоцькі (-//-)	45	233	8	40
264	Гаї за Рудою (-//-)	14	50		
265	Гнидава (-//-)	9	40		
266	Заложці (-//-)	38	158		
267	Загір'я (-//-)	20	81		
268	Мильне (-//-)	152	692		
269	Манаїв (-//-)	21	93		
270	Монилівка (-//-)	9	43		
271	Івачів (-//-)	3	11		
272	Лопушани (-//-)	2	12		
273	Нетерпинці (-//-)	22	107		
274	Нище (-//-)	32	129		
275	Підберезці (-//-)	7	31		
276	Перепельники (-//-)	10	41		
277	Гукалівці (-//-)	33	137		
278	Ренів(-//-)	78	360		
279	Ратиці (-//-)	35	151		
280	Оліїв (-//-)	78	361		
281	Тростянець (-//-)	14	85		
282	Серетець (-//-)	28	129		

ДОДАТКИ

283	Чорний Ліс(-//-)	9	44		
284	Чистопади(-//-)	15	64		
285	Ярославичі(-//-)	22	96		
XIV	Збараський район	2180	9195	64	363
286	Заруддя (Збараського району)	24	94		
287	Добро води (-//-)	27	187		
288	Охримівці(-//-)	15	69		
289	Кобилля(-//-)	9	33		
290	Опрілівці(-//-)	38	167		
291	Зарубинці(-//-)	2	9		
292	Івашківці(-//-)	6	29		
293	Розношинці (-//-)	23	103		
294	Базаринці(-//-)	22	96		
295	Мусорівці(-//-)	26	105		
296	Луб'янки Нижчі(-//-)	18	78		
297	Залужжя(-//-)	89	434		
298	Чагарі Збараські(-//-)	105	490		
299	Синява(-//-)	120	549		
300	Романове Село(-//-)	59	282		
301	Тарасівка(-//-)	99	401		
302	Гори Стрийовецькі(-//-)	47	195		
303	Стривка(-//-)	131	591		
304	Красносільці(-//-)	14	64		
305	Кретівці(-//-)	149	554		
306	Киданці(-//-)	81	332		
307	Старий Збараж(-//-)	148	650		
308	Синячівка (-//-)	20	102		
309	Чернихівці(-//-)	38	150		
310	Іванчани(-//-)	5	22		
311	Новики(-//-)	15	78		
312	Курники (Тернопільського району)	53	234		
313	Капустинці (-//-)	74	328		
314	Мала Березовиця (-//-)	79	332		
315	Максимівка (-//-)	143	573		
316	Вищі Луб'янки (-//-)	73	322		
317	Грицівці (-//-)	119	535		
318	м. Збараж (-//-)	278	1221		
XV	Зборівський район (нині належить до Зборівського району)	919	3893		
319	Богданівка	38	177		
320	Білковці	7	39		
321	Жабиня	17	93		
322	Годів	43	187		

323	Заруддя	29	137		
324	м. Зборів	79	400		
325	Кудобинці	10	49		
326	Кудинівці	11	64		
327	Красне	23	114		
328	Кабарівці	36	166		
329	Плісняни	17	74		
330	Лавриківці	5	26		
331	Кальне	15	29		
332	Млинівці	22	96		
333	Мшанець	30	140		
334	Нестерівці	74	38?		
335	Озерянка	3	20		
336	Осташівці	1	6		
337	Озерна	215	960		
338	Присівці, Коршилів	36	181		
339	Підгайчики, Волосівка	13	70		
340	Розгадів	7	30		
341	Серетець, Ярчівці	5	16		
342	Славна	15	57		
343	Храбузна	7	32		
344	Тустоголови	56	250		
345	Цецівка	22	107		
346	Ярчівці	82	319		
347	Погрібці	3	16		
XVI	Золотниківський район (нині у складі Теребовлянського району)	536	2423		
348	Бенева (-//-)	19	86		
349	Бурканів (-//-)	9	39		
350	Бронгалівка (-//-)	39	195		
351	Багатківці (-//-)	9	45		
352	Вишнівчик (-//-)	15	64		
353	Воля Гетьманська (хутір до 1949 р. нині с. Мозолівка -//-)	17	76	14	72
354	Гниловоди (до 1969 нині Гвардійське)	32	148		
355	Гайворонка (-//-)	9	42		
356	Зарваниця (-//-)	12	55		
357	Золотники (-//-)	24	112		
358	Маловоди (-//-)	105	402		
359	Михайлівка (-//-)	41	176		
360	Раковець (-//-)	5	32		
361	Расохуватець (нині Козівський район)	59	323	5	23
362	Семиківці (-//-)	15	76	1	3

ДОДАТКИ

363	Сапова (-//-)	7	41		
364	Соколів (-//-)	30	134		
365	Сокільники (-//-)	20	91		
366	Соснів (-//-)	38	149		
367	Ішків (Козівський район)	23	117		
368	Хатки (Тернопільський район)	24	102		
XVII	<i>Золотопотіцький район (нині у складі Бучацького району)</i>	816	3867		
369	Порохова (-//-)	88	420		
370	Скоморохи(-//-)	4	20		
371	Космирин(-//-)	16	80		
372	Золотий Потік(-//-)	41	192		
373	Зубрець (-//-)	44	223		
374	Сновидів (-//-)	3	12		
375	Соколів(-//-)	40	170		
376	Стінка(-//-)	39	183		
377	Сокілець(-//-)	1	4		
378	Жнибороди(-//-)	114	558		
379	Дуліби(-//-)	223	1067		
380	Новосілка(-//-)	60	281		
381	Броварі(-//-)	19	89		
382	Берем'яни (-//-)	23	126		
383	Перемилів(-//-)	12	49		
384	Яблунівка (Язлівець) (-//-)	59	287		
385	Заліщики(-//-)	30	106		
XVIII	<i>Козлівський район (нині належить до Козівського району)</i>	1523	6586		
386	Дмухівці (-//-)	62	304		
387	Таурів (-//-)	172	901	11	45
388	Козлів (-//-)	127	599		
389	Купчинці (-//-)	62	335		
390	Драганівка (нині належить до Тернопільського району)	266	879	137	–
391	Почапінці (-//-)	122	513	47	–
392	Городище (нині належить до Козівського району)	41	189		
393	Денисів (-//-)	74	423		
394	Забойки (нині належить до Тернопільського району)	186	871		
395	Довжанка (-//-)	36	151		
396	Кутківці (-//-)	15	63	8	36
397	Великий Ходаків (Козівський район)	201	736	84	–
398	Покропивна(-//-)	12	44		

ШЛЯХ РОЗПАЧУ І НАДІЇ

399	Слобідка (-//-)	26	110		
400	Іванівка(-//-)	104	394	35	–
401	Яструбове (-//-)	17	74		
XIX	Козівський район	1082	4958	194	–
402	Будилів (Козівського району)	150	664	13	–
403	Козова (-//-)	267	1204	69	–
404	Геленки (-//-)	113	503		
405	Потік (-//-)	4	24		
406	Золота Слобода (-//-)	22	82	3	–
407	Вікторівка (-//-)	70	396	31	–
408	Золочівка (-//-)	2	9		
409	Вимислівка (-//-)	22	99		
410	Плотича (-//-)	9	41		
411	Бишки (-//-)	2	8		
412	Дибще (-//-)	22	84		
413	Вибудів (-//-)	10	45		
414	Медова (-//-)	11	67		
415	Хоростець (-//-)	3	12		
416	Конюхи (-//-)	24	104		
417	Кальне (-//-)	30	170		
418	Глинна (-//-)	9	51		
419	Криве (-//-)	37	166	14	–
420	Велика Плавуча (-//-)	18	68		
421	Мала Плавча	42	228		
422	Денисів (-//-)	8	35		
423	Козівка (-//-)	57	232		
424	Теофіпілька (-//-)	79	332	22	–
425	Олесине (-//-)	15	85		
426	Вівся (-//-)	56	249	41	–
XX	Копичинецький район (нині у складі Гусятинського району)	1296	6004		
427	Калинівщина (-//-)	27	109		
428	Клювинці (-//-)	93	481		
429	Оришківці (-//-)	88	371		
430	Майдан(-//-)	40	149		
431	Вибранівка (нині, як окрема адміністративно-територіальна одиниця – не існує)	132	592		
432	Увисла (-//-)	42	208		
433	м. Копичинці (-//-)	13	69		
434	Карашинці (-//-)	27	122		
435	Коцюбинці (-//-)	124	570		
436	Сухостав (-//-)	52	246		
437	Верхівці (-//-)	43	197		
438	Котівка (-//-)	56	253		

ДОДАТКИ

439	Федорівка (-//-)	9	39		
440	Хлопівка (-//-)	147	751		
441	Хоростків (-//-)	157	716		
442	Перемилів (-//-)	11	46		
443	Яблунів (-//-)	65	314		
444	Сорока (-//-)	14	69		
445	Баворівщина (-//-)	54	276		
446	Гора (-//-)	42	177		
447	Кутець (-//-)	60	249		
XXI	Коропецький район (нині у складі Монастирського району)	567	2548		
448	Нужники (-//-)	86	341		
449	Новосілка (-//-)	57	234		
450	Тростянци (-//-)	7	20		
451	Межигір'я (-//-)	4	20		
452	Устя-Зелене(-//-)	37	153		
453	Лука (-//-)	5	21		
454	Коростятин (-//-)	96	441	2	11
455	Комарівка (-//-)	21	97		
456	Низьколизини (-//-)	32	169		
457	Вербка (-//-)	13	69		
458	Коропець (-//-)	58	269		
459	Велеснів (-//-)	27	117		
460	Залісся (-//-)	15	68		
461	Дубенки (-//-)	95	452		
462	Вістря (-//-)	18	77		
XXII	Кременецький район (нині у складі Кременецького району)	21	65		
463	м. Кременець (-//-)	10	27		
464	Веселівка (-//-)	11	38		
XXIII	Лановецький район (нині територія Лановецького району)	140	568		
465	Грибова (-//-)	5	10		
466	Юськівці (-//-)	2	8		
467	Вербовець (-//-)	9	39		
468	Мала Білка (-//-)	5	22		
469	Влащинці (-//-)	9	36		
470	Лопушне (-//-)	5	21		
471	Великі Кусківці (-//-)	8	36		
472	Вишгородок (-//-)	11	42		
473	Шили (-//-)	6	24		
474	Нападівка (-//-)	6	24		
475	Малі Кусківці (-//-)	2	7		

476	Жуківці (-//-)	6	31		
477	Борсуки (-//-)	4	15		
478	Синівці (-//-)	17	77		
479	Бережанка (-//-)	14	52		
480	Оришківці (-//-)	3	11		
481	Борщівка (-//-)	9	26		
482	Білозірка (-//-)	15	69		
483	Карначівка (-//-)	3	8		
XXIV	Мельнице-Подільський район (нині у складі Борщівського району)	221	967		
484	Дзвинячка (-//-)	13	56		
485	Пилипче (-//-)	23	105		
486	Бабинці (-//-)	7	49		
487	Гермаківка (-//-)	45	193	4	19
488	Боришківці (-//-)	2	12		
489	Кудринці (-//-)	4	17		
490	Дзвенигород (-//-)	3	12		
491	Михайлівка (-//-)	5	22		
492	Мельниця-Подільська (-//-)	13	58		
493	Залісся (-//-)	25	106		
494	Устя (-//-)	12	48		
495	Нивра (-//-)	11	51		
496	Новосілка (с. Збручанське -//-)	16	69		
497	Горошова (-//-)	11	47		
498	Іване-Пусте (-//-)	32	135		
XXV	Микулинецький район (нині у складі Тернопільського району)	956	4524		
499	Настасів (-//-)	120	579	4	18
500	Серединки (-//-)	27	120		
501	Острів (-//-)	34	159	14	54
502	Ладичин (-//-)	130	610		
503	Микулинці (-//-)	15	68		
504	Конопківка (Теребовлянський район)	35	155	1	3
505	Дворіччя (Тернопільський район)	29	121		
506	Кривки (Теребовлянський район)	19	93		
507	Воля (-//-)	36	166		
508	Гаї Великі(Тернопільський)	25	131	14	73
509	Буцнів (-//-)	58	285	14	48
510	Мишковичі (-//-)	47	239	7	31
511	Березовиця (Велика Березовиця Тернопільського району)	50	230	6	28

ДОДАТКИ

512	Йосипівка (-//-)	72	344	16	66
513	Мар'янівка (-//-)	81	379	9	40
514	Веселівка (Теребовлянський район)	14	74	10	57
515	Велика Лука (Тернопільський район)	36	181	3	8
516	Петриків (-//-)	51	206		
517	Чорторія (-//-)	44	213	14	69
518	Лучка (-//-)	33	171	1	7
519	М. Тернопіль (-//-)	104	408	9	41
XXVI	Монастирський район (нині у складі Монастирського району)	1110	5464	291	1500
520	Бертники (-//-)	2	10		
521	Ковалівка (-//-)	120	561	63	300
522	Олеша (-//-)	35	173	2	10
523	Савелівка (-//-)	3	13		
524	Гончарівка (-//-)	4	19	4	19
525	Підлісне (-//-)	27	131		
526	Слобідка Горішня (-//-)	25	151		
527	Гута Нова (-//-)	139	561	23	90
528	Маркова (-//-)	33	197	8	44
529	Коржова (-//-)	45	230		
530	Завадівка (-//-)	64	318	6	36
531	Товстобаби (-//-)	64	327	2	10
532	Швейків (-//-)	56	250		
533	Заставці (-//-)	23	107	2	10
534	Монастирська (м. Монастирська -//-)	332	1662	115	629
535	Доброводи (-//-)	138	754	54	270
536	Підгородне (-//-)	443	1947		
XXVII	Новосільський район (нині у складі Підволочиського району)	370	1579		
537	Кошляки (-//-)	36	159		
538	Голотки (-//-)	9	37		
539	Гнилиці Великі (с. Гнилиці, -//-)	23	102		
540	Токи (-//-)	27	71		
541	Воробіївка (-//-)	13	53		
542	Пальчинці (-//-)	11	46		
543	Гнилиці (-//-)	4	16	2	6
544	Добромірка (Збараський район)	14	58		
545	Лозівка (Підволочиський)	17	73		
546	Гуцанки (-//-)	4	21		
547	Терпилівка (-//-)	5	21		

ШЛЯХ РОЗПАЧУ І НАДІЇ

548	Шельпаки (-//-)	3	14		
549	Лисичинці (-//-)	4	19		
550	Шили (Збараський)	4	19		
551	Просівці (-//-)	22	88	4	17
552	Медин (-//-)	21	88		
553	Скорики (-//-)	13	57	6	29
554	Галушинці (Підволочиський район)	3	8		
555	Козярі (-//-)	3	15		
556	Яцівці (-//-)	64	283		
557	Климківці (-//-)	63	293	18	101
558	Клебанівка (-//-)	7	38		
XXVIII	<i>Підволочиський район (нині у складі Підволочиського району)</i>	929	4052		
559	Мовчанівка (-//-)	29	137		
560	Рожиськ (-//-)	16	95		
561	Дорофіївка (-//-)	14	64		
562	Заднишівка (-//-)	31	128		
563	Чернилівка (-//-)	34	168		
564	Богданівка (-//-)	43	-		
565	Іванівка (-//-)	64	316		
566	Росоховатець (-//-)	60	339		
567	Підволочиськ (селище, Підволочиського району)	4	18		
568	Мислова (-//-)	42	158		
569	Коршилівка (-//-)	5	32		
570	Турівка, Гостра Могила(-//-)	74	365		
571	Фашівка (-//-)	13	57		
572	Оріховець (-//-)	52	288		
573	Торноруда (-//-)	9	50		
574	Староміщина (-//-)	4	23		
575	Кам'янки (-//-)	18	87		
576	Качанівка (-//-)	416	1724	3	10
577	Супранівка (-//-)	1	3		
XXIX	<i>Пробижнянський район (нині у складі Гусятинського та Чортківського районів)</i>	519	2523		
578	Гриньківі (-//-)	22	92		
579	Радинівське (-//-)	15	56		
580	Гадинківці (-//-)	56	253		
581	Шидлівці (-//-)	5	27		
582	Пробижна (Чортківський район)	16	97		
583	Веселківка (-//-)	14	66		
584	Жабинці (Гусятинський район)	99	532		

ДОДАТКИ

585	Сокиринці (Чортківський район)	4	18		
586	Сидорів (Густинський район)	123	581		
587	Чорнокінці (Чортківський район)	11	46		
588	Чорнокінецька Воля (-//-)	23	94		
589	Коцюбинчики (-//-)	11	65		
590	Великі Чорнокінці (-//-)	51	251		
591	Товстенське (-//-)	69	345	142	776
XXX	<i>Підгаєцький район (нині у складі Підгаєцького району)</i>	1071	4738		
592	Підгайці (-//-)	123	540	53	245
593	Старе Місто (-//-)	59	258	10	49
594	Голяндра (-//-)	38	168	3	13
595	Мужилів (-//-)	31	131	1	3
596	Теляче (-//-)	9	35		
597	Писарівка (-//-)	4	17		
598	Новосілка (-//-)	33	153	1	3
599	Білокриниця(-//-)	204	967	166	
600	Загайці (-//-)	39	172	7	28
601	Сільце Підгаєцьке (с. Сільце, -//-)	37	166	10	51
602	Галич (-//-)	10	39	3	18
603	Вербів (-//-)	12	60		
604	Мозолівка (-//-)	2	4		
605	Голгоча (-//-)	21	98		
606	Волиця (-//-)	41	184	1	3
607	Угринів (-//-)	88	353	10	53
608	Яблунівка (-//-)	19	65		
609	Заставче (-//-)	13	47		
610	Завалів (-//-)	31	142		
611	Середнє (-//-)	10	45		
612	Затурин (-//-)	10	40		
613	Пановичі (-//-)	44	191	5	33
614	Гнильче (-//-)	39	167		
615	Носів (-//-)	8	43		
616	Лиса (-//-)	19	88		
617	Рудники (-//-)	13	68		
618	Литвинів (-//-)	28	118		
619	Боків (-//-)	19	83		
620	Шумляни (-//-)	6	30		
621	Слов'ятин (-//-)	14	70		
622	Сільце-Божиківка (Сільце, -//-)	1	3		
623	Божиків (-//-)	1	7		
624	Волощина (-//-)	7	17		

XXXI	Почайівський район (нині у складі Кременецького району)	3	11		
625	Лідихів (-//-)	3	11		
XXXII	Скала-Подільський район (нині у складі Борщівського району)	635	3076		
626	Бурдяківці (-//-)	23	121		
627	Бережанка (-//-)	41	176		
628	Вербівка (-//-)	3	14		
629	Гуштинка (-//-)	3	13		
630	Гуштин (-//-)	36	173		
631	Дубівка (-//-)	18	86	1	6
632	Жилинці (-//-)	7	28		
633	Іванків (-//-)	25	98		
634	Констанція (-//-)	38	177		
635	Козаччина (-//-)	2	10		
636	Лосяч (-//-)	109	579	17	96
637	Ланівці (-//-)	30	138		
638	Озеряни (-//-)	80	365	2	11
639	Пилатківці (-//-)	27	129		
640	Рудка (-//-)	145	735	1	10
641	Скала Подільська (селище -//-)	19	67		
642	Турильче (-//-)	29	167	4	25
XXXIII	Скалатський район (нині у складі Під волочиського району)	1079	4626		
643	Зарубинці (-//-)	43	194		
644	Городниця (-//-)	99	421	22	75
645	Магдалівка (-//-)	32	152		
646	Криве (-//-)	58	257	9	45
647	Жеребки (-//-)	2	11		
648	Полупанійка	33	151		
649	Пізнанка Гнила (-//-)	29	129		
650	Хмелиська (-//-)	90	386	7	33
651	м. Скалат (-//-)	34	122		
652	Старий Скалат (-//-)	20	118		
653	Панасівка (-//-)	52	253		
654	Колодіївка (-//-)	75	347	8	37
655	Галущинці (-//-)	120	554	41	178
656	Жеребки (-//-)	10	46		
657	Хоптянка (-//-)	10	40		
658	Поплави (-//-)	4	17		
659	Новосілка (-//-)	38	227		
660	Остап'є (-//-)	330	1201	101	368

ДОДАТКИ

XXXIV	Струсівський район (нині у складі Тереховлянського району)	1564	7002	101	
661	с. Струсів (-//-)	66	297	5	21
662	Варваринці (-//-)	150	712	8	34
663	Налужжя (-//-)	57	214		
664	Лощинівка (-//-)	46	207		
665	Заздрість(-//-)	148	648		
666	Дарахів (-//-)	198	893	15	62
667	Тютьків (-//-)	144	706		
668	Нова Брикуля (-//-)	11	40		
669	Стара Брикуля (-//-)	39	173		
670	Різдв'яни (-//-)	78	360	4	18
671	Зубів (-//-)	41	193		
672	Слобідка Струсівська (с. Слобідка -//-)	13	51		
673	Кровинка (-//-)	105	455	33	144
674	Лошнів (-//-)	438	1928	34	135
675	Сушин, Остальці (-//-)	30	125	2	6
XXXV	Товстенський район (нині належить до Заліщицького району)	1036	4647		
676	Устячко (-//-)	20	87		
677	Слобідка (-//-)	55	239		
678	Кошилівці (-//-)	17	89		
679	Дорогичівка (-//-)	3	14		
680	Солоне (-//-)	41	205		
681	Попівці (-//-)	24	101		
682	Товсте (-//-)	34	105		
683	Берестя(-//-)	43	196		
684	Лисівці (-//-)	99	481		
685	Шипівці (-//-)	34	152		
686	Гиньківці (-//-)	49	217		
687	Селище Товсте(-//-)	66	239		
688	Головчинці (-//-)	36	189		
689	Цапівка (-//-)	60	235		
690	Шутроминці (-//-)	24	91		
691	Буряківка (-//-)	130	614		
692	Литяче (-//-)	41	164		
693	Рожанівка (-//-)	56	250		
694	Ворвулинці (-//-)	36	183		
695	Королівка(-//-)	11	50		
696	Ангелівка (-//-)	9	37		
697	Нирків (-//-)	125	549		
698	Нагоряни (-//-)	23	100		

XXXVI	Теребовлянський район (нині у складі Теребовлянського району)	1237	5459		
699	Боричівка (-//-)	148	722	48	237
700	Глещавка (-//-)	55	248		
701	Гумниська (-//-)	5	20		
702	Говилів Малий (-//-)	23	98		
703	Говилів Великий (-//-)	40	162		
704	Залав'є (-//-)	16	76		
705	Застіночне (-//-)	36	163	19	90
706	Іванівка (-//-)	184	857		
707	Ілавче (-//-)	41	179		
708	Острівець (-//-)	36	174		
709	Сади (назва населеного пункту неідентифікована)	88	383		
710	Семенів (-//-)	73	315		
711	Сороцьке (-//-)	48	228		
712	Плебанівка (-//-)	127	586	3	12
713	Підгайчики (-//-)	242	962	25	106
714	м. Теребовля (-//-)	75	286	5	33
XXXVII	Чортківський район (нині у складі Чортківського району)	1171	5097		
715	м. Чортків (-//-)	16	58	1	6
716	Шманьківці (-//-)	56	300		
717	Пастуше (-//-)	32	142	9	45
718	Мухавка (-//-)	31	153		
719	Переходи (-//-)	92	423		
720	Синякове (-//-)	23	113		
721	Росохач (-//-)	7	35		
722	Улашківці (-//-)	13	61		
723	Залісся (-//-)	81	388		
724	Горишня Вигнанка (-//-)	103	385		
725	Нагірянкa (-//-)	98	456		
726	Антонів (-//-)	20	113		
727	Свидова (-//-)	47	213		
728	Шульганівка (-//-)	6	25		
729	Долина (-//-)	12	43		
730	Тарнавка (-//-)	14	71		
731	Капустинці (-//-)	9	30		
732	Шманьківчики (-//-)	24	121		
733	Швайківці (-//-)	34	178		
734	Салівка (-//-)	102	425	24	130
735	Хом'яківка (-//-)	86	366		
736	Заболотівка (-//-)	19	95		

ДОДАТКИ

737	Ягільниця (-//-)	182	714		
738	Колиндяни (-//-)	30	130		
739	Давидківці (-//-)	18	89		
740	Угринь (-//-)	2	10		
741	Милівці (-//-)	14	60	60	–
XXXVIII	<i>Шумський район (нині у складі Шумського району)</i>	109	520		
742	Чиранка(нині, як адміністративно-територіальна одиниця – не існує)	6	30		
743	Малинів (нині, як адміністративно-територіальна одиниця – не існує)	5	19		
744	Кути (Шумський район)	4	23		
745	Голибіси (нині, як адміністративно-територіальна одиниця – не існує)	17	79		
746	Малі Садки (Шумський район)	10	45		
747	Васьківці (-//-)	29	123		
748	Жолобки (-//-)	10	48		
749	Рохманів (-//-)	17	86		
750	Забара (-//-)	6	37		
751	Тилявка (-//-)	3	16		
752	Обич (-//-)	2	14		
	РАЗОМ	34322	147 783		

Складено на основі : 161, арк. 1–229; 162, арк. 1–301; 163, арк. 1–166; 164, арк. 1–202; 165, арк. 1–188; 166, арк. 1–207; 167, арк. 1–202; 168, арк. 1–136; 169, арк. 1–158; 170, арк. 1–285; 171, арк. 1–249; 172, арк. 1–152; 173, арк. 1–191; 174, арк. 1–194.

¹ Дані, укладені на основі архівного фонду 2781 «Списки переселенців, які прибули на територію Тернопільської області» – є неповними, унаслідок псування та відсутності деяких аркушів. Як відомо, на підставі зазначених описів встановили, що загальна кількість родин переселенців становила 34 440.

Додаток Б
Кількість резервного житлового фонду, що подали райони
Тернопільської області, для можливого розселення переселенців
упродовж жовтня – грудня 1945 р.

№ п/п	Назва районів	Будинків станом на 20.10.1945 р.	Будинків станом на 10.11.1945 р.	Будинків станом на 20.12.1945 р.
1	Бережанський	1122	1122	1161
2	Білобожницький	455	455	455
3	Борщівський	258	258	258
4	Буданівський	50	50	50
5	Бучацький	153	153	153
6	Великобірківський	230	250	250
7	Великоглибочецький	18	215	215
8	Великодедеркальський	25	25	39
9	Вишнівецький	–	–	–
10	Гримайлівський	–	–	–
11	Гусятинський	165	165	165
12	Заліщицький	296	296	296
13	Залозецький	5	5	5
14	Збаразький	253	591	591
15	Зборівський	27	27	27
16	Золотниківський	67	67	67
17	Золотопотіцький	–	–	70
18	Козлівський	249	249	249
19	Козівський	398	398	398
20	Копичинецький	555	555	555
21	Коропецький	–	–	71
22	Кременецький	–	–	–
23	Лановецький	–	–	–
24	Мельнице-Подільський	–	–	30
25	Микулинецький	132	132	132
26	Монастириський	271	271	271
27	Новосільський	–	–	–
28	Підволочиський	–	–	110
29	Підгаєцький	438	438	438
30	Почаївський	–	–	–
31	Пробіжнянський	16	16	16
32	Скала-Подільський	302	305	305
33	Скалатський	37	37	37
34	Струсівський	762	762	762
35	Теребовлянський	669	668	669
36	Тлустенецький	356	356	356
37	Чортківський	253	253	253
38	Шумський	–	–	–
39	м. Тернопіль	–	–	–
40	м. Чортків	–	–	–
41	м. Кременець	–	–	–
	РАЗОМ	7649	8120	8345

Додаток В

Хронологічні межі проведення депортації з території Польщі по повітах і розміщення українців у східних та західних областях УРСР*.

№ за/п	Назва району	Початок переселення	Закінчення переселення	Кількість українців розселених в східних областях (осіб)	%	Кількість українців розселених в західних областях (осіб)	%	Із них у Тернопільській області (осіб)	%
1	Білгородський	15.10.1944 р.	15.12.1945 р.	15722	95,19	800	4,8	153	0,9
2	Замостівський	–	20.03.1945 р.	5174	94,42	306	5,58	4	0,07
3	Красноставський	13.12.1944 р.	18.08.45 р.	2588	95,60	119	4,3	6	0,22
4	Холмський	1.10.1944 р.	24.12.45 р.	26904	81,04	5765	17,36	145	0,43
5	Томашівський	13.10.1944 р.	24.06.1946 р.	18348	45,03	21466	52,68	8463	20,77
6	Грубешівський	14.10.1944 р.	30.07.1946 р.	25769	37,53	42094	61,31	23743	34,58
7	Владавський	–	2.08.1946 р.	10279	41,06	14552	58,13	2584	10,32
8	Радзинський	5.03.1945 р.	17.04.1945 р.	274	100	–	–	–	–
9	Любартівський	25.01.1945 р.	28.04.1945 р.	659	81,26	70	8,63	–	–
10	Яслівський	25.03.1945 р.	6.08.1946 р.	7193	98,94	77	1,06	21	0,28
11	Новояндецький	5.04.1945 р.	18.06.1946 р.	12497	62,19	4109	20,44	3263	16,23
12	Горлицький	–	28.06.1946 р.	9881	65,61	3292	21,86	2584	17,16
13	Ліський	–	30.07.1946 р.	2482	6,28	37015	93,69	19318	48,9
14	Сяноцький	13.12.1944 р.	2.08.1946 р.	11274	18,5	49597	81,46	35552	58,39
15	Ярославський	17.10.1944 р.	22.06.46 р.	1380	3,76	35265	96,17	17623	58,39
16	Перемиський	5.04.1945 р.	28.06.1946 р.	85	0,13	64735	99,85	36259	55,92
17	Любачівський	15.10.1944 р.	13.07.1946 р.	124	0,28	43048	99,71	23495	54,42
	РАЗОМ	–	–	150636	31,8	322310	68,15	173213	36,62

* – не враховано 228 осіб які були розселені в «інші області».

Додаток Г
Кількість родин українців, які прибували на залізничні станції Тернопільської області

Станція прибуття	Тернопіль	Зборів	Великі Бірки	Тримайлів	Залішки	Микитинці	Джурин	Ягільниця	Білобожниця	Деренівка	Козова	Копиченці	Скала-Подільська	Озернин	Гусятин	Тлусте	Іване-Пусте	Борщів	
Повіт																			
Білгородський	29																		
Владавський	5			110											296				
Грубешівський		998		1998	252	469	697						113	209			194		
Горлицький	28	19				171	74							9				186	
Замостівський	2																		
Красноставський	2																		
Ліський	19							588											
Любартівський																			
Любачівський	7	2164				1428	1335											103	
Новосончівський	33																	140	
Перемиський	154										150	910	1119	656	300	844		846	
Радзинський																			
Сяноцький	22	1761	432		956	693		1489		68								58	
Томашівський	5															1516			

Додаток Д
Перелік згаданих у монографії населених пунктів Тернопільської області (воєводства)
та їх сучасна адміністративно-територіальна належність і назва

№ за/п	Населений пункт	Район / повіт	Область /воєводство	Сучасна назва населеного пункту	Район	Область
1	с. Августівка	Бережанський повіт	Тернопільське воєводство	с. Августівка	Козівський	Тернопільська область
2	с. Ценів	-//-	-//-	с. Ценів	-//-	-//-
3	с. Конохи	-//-	-//-	с. Конохи	-//-	-//-
4	с. Вербів	-//-	-//-	с. Вербів	Бережанський	-//-
5	с. Каплинці	-//-	-//-	-	-	-//-
6	с. Криве	-//-	-//-	с. Криве	-//-	-//-
7	с. Кальне	-//-	-//-	с. Кальне	-//-	-//-
8	с. Слов'ятин	Зборівський повіт	-//-	с. Слов'ятин	Бережанський	-//-
9	с. Трибухівці	-//-	-//-	с. Трибухівці	Бучацький	-//-
10	с. Ріпниці	-//-	-//-	с. Ріпниці	-//-	-//-
11	с. Помірці	-//-	-//-	с. Помірці	-//-	-//-
12	с. Озеряни	-//-	-//-	с. Озеряни	-//-	-//-
13	сmt Монастирська	-//-	-//-	м. Монастирська	Монастирський	-//-
14	с. Юзівка до 1946 р.	Бережанський повіт	-//-	с. Йосипівка	Тернопільський	-//-
15		Бродівський повіт	-//-			Львівська область
16		Камянка- Струмилівський повіт	-//-			-//-

17		Золочівський повіт	-//-				-//-
18		Радохівський повіт	-//-				-//-
19		Шумський повіт	Волинське воєводство			Шумський	Тернопільська область
20		Лановецький повіт	-//-			Лановецький	-//_
21	м. Чортків	Чортківський повіт	Тернопільська область		м. Чортків	Чортківський	-//-
22	м. Кременець	Кременецький район	-//-		м. Кременець	Кременецький	-//-
23	м. Тарнопіль (до 1946 р.)	-	-//-		м.Тернопіль	-	Тернопільська область
24	м.Копиченці	Копичинецький район	-//-		м. Копиченці	Гусятинський	-//-
25	с. Березовиця		-//-		с. Велика Березовиця	Тернопільський	-//-
26	с. Потугори		-//-		с. Потугори	Бережанський	
27	с. Ольхівець- Мельниця	Мельнице-Подільський район	-//-				
28			Станіславська область				Івано- Франківська область
29			Дрогобицька область				Львівська область
30	с. Слобідка	Теребовлянський район	Тернопільська область		С. Слобідка	Теребовлянський	Тернопільська область
31	с. Катеринівка	Великодеркальський (Катербурський) район	-//-		с. Катеринівка	Шумський	-//-
32	с. Великі Фільварки	-//-	-//-		с. Плоске	Кременецький	-//-

33	с. Застіночне	Теребовлянський район					
34	с. Плебанівка	-//-		с. Плебанівка	Теребовлянський		-//-
35	с. Підгайчики	-//-		с. Підгайчики	-//-		-//-
36	с. Острів	Микулинецький район		с. Острів	Тернопільський		-//-
37	с. Гаї-Великі	-//-		с. Великі Гаї	-//-		-//-
38	с. Мишковичі	Скала-Подільський		с. Мишковичі	-//-		-//-
39	с. Дубівка	-//-		с. Дубівка	Борщівський		-//-
40	с. Городниця	Скалатський район		с. Городниця	Підволочиський		-//-
41	с. Остап'є	-//-		с. Остап'є	-//-		-//-
42	с. Кровінка	Струсівський район		с. Кровінка	Теребовлянський		-//-
43	с. Лошніве	-//-		с. Лошнів	-//-		-//-
44	с. Криве	Скалатський район			Підволочиський		
45	с. Куниці-Великі	Вишнівецький			-//-		
46	с. Старий Вишнівець	-//-		с. Старий Вишнівець	Збаразький		
47	с. Вишнівець	-//-		смт Вишнівець	Збаразький		
48	с. Вікно	Гримайлівський		с. Вікно	Гусятинський		
49	с. Волиця	-//-		с. Волиця	-//-		
50	с. Жуків	Великобірківський		с. Жуків	Бережанський		
51	с. Курники	-//-		с. Курники	Тернопільський		
52	с. Скоморохи	-//-		с. Скоморохи	-//-		
53	с. Гніздичне	-//-		с. Гніздичне	Збаразький		
54	с. Байківці	-//-		с. Байківці	Тернопільський		
55	с. Чернелів Руський	-//-			-//-		
56	с. Великі Бірки	-//-		с. Великі Бірки	-//-		
57	с. Почапінці	Козловський		с. Почапінці	-//-		

58	с. Івашківці	Козловський		с. Івашківці	Збаразький	
59	с. Гаї-Ростоцькі	Залозецький		с. Гаї-Ростоцькі	Зборівський	
60	с. Петриківці	Буданівський		-	-	
61	с. Нагірянка	-//-		с. Нагірянка	Чортківський	
62	с. Озеряни	-//-		с. Озеряни	Бучацький	
63	с. Підзамочок	-//-		с. Підзамочок	-//-	
64	с. Буданів	-//-		с. Буданів	Теребовлянський	
65	м. Бучач	-//-		м. Бучач	Бучацький	
66	м. Збараж	-//-		м. Збараж	Збаразький	
67	с. Молоткове (Янківці)	-//-		с. Молотків	Лановецький	
68	с. Червона Лука	-//-				
69	с. Грибова	-//-		с. Грибова	-//-	
70	с. Юськівці	-//-		с. Юськівці	-//-	
71	с. Смиківці	Великобірківський		с. Смиківці	Тернопільський	
72	с. Романівка	-//-		с. Романівка	-//-	
73	с. Золотий Потік	Золотопотіцький		с. Золотий Потік	Бучацький	
74	с. Золотники	-//-		с. Золотники	Теребовлянський	
75	м. Зборів	Зборівський		м. Зборів	Зборівський	
76	с. Вільховець	Бережанський		с. Вільховець	Бережанський	
77	с. Саранчуки	-//-		с. Саранчуки	-//-	
78	с. Рогачин	-//-		с. Рогачин	-//-	
79	с. Підвисока- Долина	-//-		с. Підвисоке	-//-	
81	с. Шибалин	-//-		с. Шибалин	-//-	
82	с. Куропатники	-//-		с. Куропатники	-//-	
83	с. Сілко	-//-		с. Сільце	-//-	

84	с. Дубрава Задорожна	-//-		с. Діброва	-//-	
85	с. Лісники	-//-		с. Лісники	-//-	
86	с. Нараїв	-//-		с. Нараїв	-//-	
87	м. Бережани	-//-		м. Бережани	-//-	
88	с. Полівці	Білобожницький		с. Полівці	Чортківський	
89	с. Джурин	-//-		с. Джурин	-//-	
90	с. Слобідка Джурина	-//-		с. Джурина Слобідка	-//-	
91	с. Романівка	-//-		с. Романівка	Теребовлянський	
92	с. Бичків	-//-		с. Бичків	Чортківський	
93	с. Ридодуби	-//-		с. Ридодуби	-//-	
94	с. Скородинці	-//-		с. Скородинці	-//-	
95	с. Білобожниця	-//-		с. Білобожниця	-//-	
96	с. Базар	-//-		с. Базар	-//-	
97	с. Романівка	-//-		с. Романівка	Теребовлянський	
98	с. Біле	-//-		с. Біле Велике	Чортківський	
99	с. Білий Потік	-//-		с. Білий Потік	-//-	
100	с. Королівка	Борщівський район		с. Королівка	Борщівський	
101	с. Шупарка	-//-		с. Шупарка	-//-	
102	с. Глибочок	-//-		с. Глибочок	-//-	
103	с. Ласківці	Буданівський район		с. Ласківці	Теребовлянський	
104	с. Млиниська	-//-		с. Млиниська	-//-	
105	с. Могильниця	-//-		с. Трудове	-//-	
106	с. Мшанець	-//-		с. Мшанець	-//-	
107	с. Плотича	Великоглибочецький район		с. Плотича	Тернопільський	

108	с. Іванівка	Буданівський район	с. Іваніва	Теребовлянський	
109	с. Вікторівка	Козівський район	с. Вікторівна	Козівський	
110	с. Теофіпілька	Козівський район	с. Теофіпілька	-//-	
111	с. Жуково	Великобірківський район	с. Жовтневе	Тернопільський	
112	с. Боричівка	Теребовлянський район	с. Боричівка	Теребовлянський	
113	с. Микулинці	Микулинський район	с. Микулинці	-//-	
114	с. Підліся	Бучацький район	с. Підліся	Бучацький	
115	с. Жизномир	-//-	с. Жизномир	-//-	
116	с. Яблунів	Копичинецький район	с. Яблунів	Гусятинський	
117	с. Залужжя	Збаразький район	с. Залужжя	Збаразький	
118	с. Дубинки	Монастирський район	с. Дубинки	Монастирський	
119	с. Литятин	-//-	с. Литятин	Бережанський	

Додаток Ж

Карта
густоти заселення українцями,
депортованими з території Польщі,
Тернопільської області
(1944-1946 р.р.)

Густота заселення українцями,
депортованими з території Польщі,
Тернопільської області

- - 75%-50%
- - 50%-30%%
- - 30%-10%
- - 10% і менше

Додаток 3

**Карта
розселення на Тернопільщині українців, депортованих
із території Польщі (1944–1946 рр.)**

Додаток К

Спогади

Сім'я Паньків: вчора та сьогодні

Моє рідне село Ославиця розташоване в долині Ослави на південь від Команчі, засноване в 1530 році. Через село протікає річка Самець, протяжність села – 3 км. В Ославиці було 135 хат і близько 750 жителів, дві церкви, три цвинтарі, з яких один військовий (захоронені російські вояки, які загинули в Першій світовій війні).

У селі були також млин і пилорама (тартак), які працювали, використовуючи енергію води. Через село було прокладено залізницю Загір'я–Лупків. Жителі села займалися загалом сільським господарством.

І ось 5 травня 1946 року, коли люди були зайняті польовими роботами, польські та радянські солдати оточили село й за короткий час найбрутальнішим способом виселили з хат усіх людей. Речі, продукти харчування мали поміститися лише на одній підводі. Хто не мав підводи (жили бідно або з інших причин), їх підселяли до тих, хто мав підводу, або надавали підводи, забрані з сіл Смільник і Лупків. Хто з людей чинив опір, того тяжко карали, хто намагався втекти, того вбивали.

У Загір'ї люди з речами і худобою перебували просто неба кілька днів. Голод, холод, антисанітарія призвели до захворювань, особливо страждали діти.

Назад вороття не було. Село після вигнання людей було повністю знищено. Дерев'яні хати, покриті соломною, швидко займались. А вітер розносив вогонь далі. Надзвичайно важко було дивитися людям, як горять їхні хати, майно, худоба, птиця, – все, що важко нажите власними руками, руками батьків, дідів і прадідів.

У Загір'ї польсько-радянська комісія, видавши евакуаційні документи під №10, завантажили всіх людей, речі та худобу у вагони й на відкриті платформи і відправили в УРСР.

На новому місці в Підволочиську облаштовувалися без допомоги влади. Жінки, діти, худоба залишилися на залізничній станції, а чоловіки шукали в селах житло. Місцева влада нікому не допомагала. Наші знайомі та ми, зокрема, самі шукали собі хату, а потім йшли до Підволочиської влади, щоб вона затвердила документи на житло, але не навпаки.

Я разом із дідусем, батьком, матір'ю і сестрою знайшов притулок спочатку в селі Качанівка Підволочиського району. Хата не мала ні вікон, ні дверей, ні стелі! Дим із вогнища підіймався прямо у небо. Жили так від травня до жовтня. На зиму перебралися в однокімнатну квартиру по вулиці Надзбручанській селищі Підволочиськ. На весну – ще інший будинок (біля цвинтаря) в тому ж Підволочиську. Через деякий час ми отримали половину хати по вулиці Надзбручанській. На той час це була там одна з найкращих хат. Згодом нам надали й іншу частину цієї хати, а також держава виплатила незначну грошову компенсацію.

На превеликий жаль, кредит 5 тис. карбованців наша сім'я не отримала, проте на два роки були звільнені від оподаткування господарства.

Земельні наділи, що ми одержали на новому місці, зовсім не відповідали залишеним. У селі Ославиця наша сім'я залишила 35 моргів (близько 19,6 га) землі, а тут отримали до 1 га, який обробляли самі за допомогою коня. Знову ж таки, за тодішньої скрути більшу ділянку обробити було неможливо.

У Польщі з нерухомого майна в нашому розпорядженні було ще 2 моргги лісу, пасовище і частина річки, що протікала родинними землями. Після переселення ми не отримали ні наділів нерухомості, ні компенсації за неї.

Більшість людей відчували гостру нестачу одягу, взуття, інших товарів першої необхідності, зокрема – мила. Місцеве населення ставилося до нас по-різному. Одні ділились останнім шматком хліба, незважаючи дивлячись на те, що 1946 рік в УРСР – це рік голоду, інші ставилися неприязно, тому що лемки – етнічна частина українців. У них своя мова, своя неповторна культура, свої звичаї, свій спосіб життя.

*Василь Мишковський,
Проживав у с. Поляни*

Важке, страшне слово „переселенець”. І народилося воно, мабуть, у лиху хвилину. Мені, моїм рідним довелося відчути всю його гіркоту. Я бачив і пам’ятаю, як відбувалося переселення з Польщі восени 1945 року, яке донедавно фальшиво називали „добровільним”.

Народивсь я у Польщі, в селі Поляни, що мальовничо розкинулося біля давнього містечка Дукля, на кордоні зі Словаччиною. З діда-прадіда проживали та чесно трудилися там мої предки, батьки. Були чесними, богомільними, працьовитими, як більшість жителів цього краю. У 1939 році, коли Німеччина напала на Польщу, батько служив у польському війську, захищаючи країну від навали нацистів.

У боях поблизу міста Броди був поранений, завдяки місцевим жителям уникнув полону, повернувся додому, але ще довго хворів.

...Настав повоєнний 1945 рік. Люди раділи, що з села вигнали німців, що закінчилася війна. Всі дружньо взялися до споконвічного заняття: орали, сіяли, садили. Правда, час від часу доходили чутки, що поляки будуть виселяти українців, але в це мало хто вірив. „Хіба можливе таке? Хіба ми не громадяни Польщі, не захищали її від ворогів у тяжку хвилину?” – говорили одні одним жителі села. Проте нова влада була іншої думки.

Пригадую, як 17 вересня, опівдні, в село почали в’їжджати фіри, на яких сиділи польські вояки. Одна з таких фір зупинилася коло нашої хати. Сім’я якраз обідала. Батько здивовано виглянув у вікно. За хвилину до хати зайшли два вояки та офіцер. Офіцер заявив, навіть не привітавшись: „Ви – українці, забирайтеся геть звідси. Щоб зібратися, даємо дві години. Після цього, щоб у хаті нікого не було”.

Батько, який добре володів польською мовою, сказав, що зі своєї хати вибиратися не буде, що він захищав Польщу і зла їй ніякого не заподіяв. Але цієї миті за командою офіцера вояки схопили батька за руки, затиснули в кут хати і почали прикладами немилосердно бити по голові, під груди, приказуючи: „Їдь, їдь! То є наша земля”. Мама голосила. Ми, троє дітей, підбігли до вояків і теж почали просити, ловили вояків за руки, захищаючи батька. Але важкими ударами вояцьких чобіт були відкинуті до протилежної стіни, як цуценята.

Батько лежав, спливаючи кров'ю. А вояки прикладами карабінів взяли виганяти нас із хати, вживаючи слова, що принижували людську гідність.

Ми, діти, разом із мамою винесли ледь живого батька та поклали на фіру. Він стогнав. У нього з рота, рук, голови текла кров. Мама встигла лише взяти якусь одежину, щоб одягти дітей і накрити батька. Офіцер наказав візникові виїжджати з подвір'я. Мама забігла в хлів і вивела корову, але її відібрали.

На центральну вулицю села виїжджали фіри з такими самими нещасними, як і ми. Люди голосили, молилися, плакали, просили, щоб їм було дозволено ще раз зайти в хату.

Виїхавши за село, вояки наказали зупинити фіри. З якої причини – ніхто не знав. Поміж фірами почали ходити військові, цивільні. Вони пильно приглядалися до людей, які були на возах, до їхніх речей. Люди хвилювалися, відчуваючи щось погане. І не помилилися. Коли стемніло, почався грабунок нещасних жертв. Людей били, забираючи в них майно. Забравши все, що бажали, військові подали команду їхати. Плач не стихав. Не витримав навіть один поляк, почав співчувати, говорячи, що це не по-християнськи, не по-людськи робиться. Але, на жаль, таких, як він, було мало.

Вигнавши з рідного села мене, моїх батьків та десятки таких самих нещасливих, привезли поляки нас на станцію Вороблик Сяноцького повіту. Прибувши сюди, люди заявили, що не поїдуть у СРСР. Тоді щоночі невідомі стали нападати на них та вбивати, і люди щоранку плакали, хоронячи своїх рідних.

Бачачи, що йде до зими і до загибелі, люди були змушені взяти евакуаційні листи. Їх видавала комісія, до якої належали представники СРСР.

На новому місці батьки облаштувалися власним коштом тому, що компенсації за залишене в Польщі майно не одержали, а також не отримали жодного кредиту чи одноразової грошової допомоги для облаштування на новому місці.

Поселення на нових землях відбувалось у важкі роки голоду 1946–1947 років. Мало того, що не було чого їсти, то ще й нажиту маленьку господарку влада оподатковувала. Місцеві власті вимагали й силою забирали з дому зерно, молоко, яйця, не зважаючи на те, що у газетах було повідомлено про звільнення переселенців від оподаткування на термін до двох років. Щорічно

примушували підписуватися на Державну позику, сплачувати податки. Робилося все це жорстоко та цинічно.

Не одержали також землі, взамін залишеної в Польщі. Вартість лісу, пасовиська, як і землі, залишеної в Польщі, ніхто досі не компенсував. А вартість ця у моїх батьків була великою.

*Метик Марія Миколаївна,
1912 року народження,
проживала в с. Явірник
Перемиського району*

Народилася в сім'ї звичайного землероба. В сім'ї було троє дітей.

У 1932 році вийшла заміж за Метика Івана Васильовича в селі Рогатин Перемишльського району. Мати зі сестрою залишилися в Жаготині, а брат помер... Сестра вийшла заміж за місцевого парубка. Проживали в хаті, яку побудував мій чоловік. Хата була розміром 5X10 м. Мали свою молотарку та велику стодолу-стайню. Мали велике поле 5 моргів (1 морг – 58 сотиків) і на господарці тримали дві корови та дві ялівки, три свині, два коні й велику кількість птиці. Також мали свій ліс – приблизно 2 гектари. В Жаготині була дерев'яна церква греко-католицької конфесії, костелу не було, хоч і жили чимало поляків. Також у селі була хата-читальня. При селі діяло багато українських гуртків, люди ходили на «фестини», танцювали, співали, вчилися і ставили різні вистави. Польських гуртків не було. Польські родини їздили в сусіднє село до костелу, а тут мали лише свій маленький цвинтар.

У селі жило п'ять сімей євреїв і чимало поляків, а українців приблизно 350–400 родин. Село було на пагорбі, але ми мешкали коло дороги між селами Явірником і Жаготином. Село було дуже велике із садами і лісами. Чоловік ходив у вільний час на полювання в наш ліс, який так і кишив звіриною, адже в ті часи ніхто не займався серйозно полюванням, коли стільки роботи на полі.

Хоча в селі було дуже багато населення, всі одне одного знали, жили дружньо і взаємно допомагали: збирати врожай, сіяти, молотити... Не було різниці, чи ти поляк, чи українець, чи єврей, всі були рівні. Одружувалися між собою представники різних націй, прикладом цього може служити хочаб те, що моя мама

Яновська Анна Григорівна була україркою, а батько Яновський Микола Павлович був поляком. Односельці жили дружно, хоч і ховали померлих на різних цвинтарях. Селяни говорили українською мовою, і не було сварок за церкву та віру.

Після вересня 1939 року в селі відчутних змін не було. Хоча ходили чутки про сутички між поляками та українцями в інших селах. Розказували, як банди поляків палять хати українців і нападають на українців та вбивають їх. Але в Жаготині до цього не доходило. Вже під час війни почалися сварки між односельцями. Після вступу німецьких військ у Польщу нацисти почали збирати євреїв. Приходили в хату і насильно забирали їх, хто опирався – били і все одно закидали на машину, нікого в нас у селі не розстрілювали. Вивозили їх в невеличке на той час містечко під назвою Бірче. Сільське населення німецьким солдатам опору не робило.

Під час війни, коли вже польські «банди» почали наступати на українські села, в селах юнаки та чоловіки йшли у підпілля, вступали в Українську Повстанську Армію і переховувалися в лісах поблизу села. Поляки палили українські села. В нашому селі спалили кілька хат. Коли наступали польські війська, всі жителі села втікали глибоко в ліс, а самі поляки боялися переслідувати їх тому, що в лісі було багато вояків УПА .

Люди поки могли терпіти, то терпіли, але всякому терпінню є кінець. Поступово молодь пішла в УПА, приблизно 400 осіб, мої близькі сусіди: Михайло Данько, Володимир Войнович, Гриць Карась, Карась Микола; поляки ввіймали Михайла Сову і спалили живцем, а братові Петру викололи очі.

Але в нашому селі масштабних сутичок не було. Діяло велике українське підпілля, яке переховувалося в лісах і приходило вночі за харчами та інформацією. А вдень приходили польські солдати. В сусідніх селах були запеклі бої, де спалювали, грабували хати, руйнували мости, підривали дороги, чули і про «рейкову війну».

У середині 1945 року з гміни отримали повідомлення про переселення. Все село було обурене таким рішенням влади, але довелося коритись, адже село не могло повстати проти професійної озброєної армії. Добровільних переселенців не було, бо всі шкодували покидати свою господарку і землі, які вони так важко заробляли й обробляли все своє життя. Село виїхало не добровільно, війська випихали селян силоміць. Приходили солдати польські й російські,

били, викидали людей на вози. Виселення контролювала армія, яка підпорядковувалася польському і російському урядам.

Документи про майно, залишене в Польщі, оформляли працівники в гміні. На збори давали три дні, але коли настав час виселятися, то буквально три години. З собою дозволяли брати все, що міг би перевезти, нічого не забороняли. Але в нашому селі влада транспорту на перевезення майна не виділяла. Кожен добирався до залізниці як міг. Коней у селі вже не було, тому жителям доводилося запрягати бодай корів. Запрягали їх у спеціальні упряжі, що робив мій чоловік, Метик Іван, і так по шість родин на одному возі виїжджали із села. І що візьмеш із собою? Якусь перину, діжку для води і харчів, хоча б на дорогу.

Під час переселення дуже багато людей було пограбовано. Грабіжництвом і мародерством займалися здебільшого цивільні поляки. Їм допомагали польські та російські солдати, нахабно забираючи, що впаде в око.

Нас конвоювали військові: польські та російські солдати до залізничної станції Перемишль, а далі від залізниці – лише російські війська. Дорогою вже не було сутічок українців із солдатами, а тому й не було вбивств. Припинились і грабунки.

Щодо інших сіл, то їх виселяли так само. Повідомили про переселення гміни, дали три доби на збори, й коли настав час виселення, силоміць викидали з домівок і садили на поїзд. Приїжджали на станцію возами з тим лише, що могли взяти в дорогу із собою. В людей у домівках позалишалось багато дорогоцінних речей, якими користувалися польські мародери.

Усі українці з навколишніх сіл сходились із супроводжуючим військом на залізничну станцію в Перемишлі. Коли ми добралися до станції, то там уже були тисячі людей, які осіли на залізниці й перебували там протягом тижня.

Ми самі ще в очікуванні поїзда перебували на станції три тижні. Умови були жахливі, люди жили просто неба. Не було медичного забезпечення, яке мала надати влада, не забезпечували харчами.

Люди виживали як могли, коло станції випасали худобу, привозили воду з довколишніх сіл, голодували... Багато переселенців померло від голоду і холоду. Пам'ятаю: падає дощ і дує сильний вітер, холодно та волого, а люди, скулившись, сиділи просто неба. А коло нас патрулювали російські та польські солдати, немовби за якимись злочинцями.

Поки прибув поїзд, минуло три довгих і виснажливих тижні. Люди були виморені голодом та холодом. Коли ж прибув поїзд, військове керівництво дало команду, щоби ми завантажувалися в поїзд. Вантажилися приблизно 4–5 годин, потім поїзд рушив. В одному вагоні перебувало дуже багато людей, десь приблизно до 20 родин. Їхали в жахливих умовах. Їли те, що ще в когось залишилося. Воду брали в поселеннях, де зупинявся поїзд. Так само годували худобу. Випасали під час короткотривалих зупинок, хоча і худоба їхала в інших вагонах, хазяїн мав із нею зв'язок, ніхто не забороняв за нею доглядати.

Дорога була дуже довга. Їхали більше ніж три тижні. Велика кількість довготривалих зупинок затягали переїзд.

У жовтні 1945 року ми приїхали на станцію Зелене, теперішня Микулинці-Дружба Теремовлянського району Тернопільської області. За дві години розвантажували з поїзда. На залізничній станції нас чекали запряжені у вози коні, на яких ми мали добратися до с. Заздрість того ж Теремовлянського району. Сільська рада видала транспорт для перевезення майна переселенців. Коли ми добралися до с. Заздрість, то ходили і самі шукали вільні хати, в яких ніхто не живе. Моя родина, родина Хамуляк Катерини і Сова Текля знайшли таку хатину на краю села.

Після приїзду держава не компенсувала майно, що ми залишили в Польщі, але згодом, після отримання документів, за землю компенсували зерном, проте за ліс нам нічого не дали. Коли влада записувала кількість зерна і землі, залишеної в Польщі, ми казали менше, ніж було насправді, тому що починалися розслідування, і могли навіть розстріляти. За житло ні грошей, ні матеріалів для будівництва не давали. Держава не видавала кредитів і ніяк не допомагала матеріально.

Хата наша була в жахливому стані: наполовину розвалена, вікон нема, дах напівзруйнований, стіни діряві, сходів не було. Жило там нас три родини. Але згодом моя сім'я перейшла в іншу, теж залишену хату, в якій колись мешкали поляки. Ця ж хата була в дещо кращому стані, ми з чоловіком її підлатали і жили в ній аж до 1968 року. Побудували хліви і стодолу. Завели худобу, адже під час переселення вся худоба захворіла на «ящур» і поздохала. Розвели птицю, свиней, а також пару коней. Засівали поле.

Усім роздавали дуже багато поля, найменше – три гектари; але нам це було не вигідно тому, що потім потрібно було платити

податок, а ми не мали з чого. А через рік потрібно було здавати так звану ставку. Поле обробляли вручну. Допомогали одне одному, сусіди сусідам. Влада жодної допомоги нам не надавала: ні сірників, ні мила, ні солі нічого подібного не було.

Спочатку дали два роки на загосподарення, під час яких ми податки не платили. А згодом довелося сплачувати великі податки, що призвели до розорення господарств. Місце проживання не змінювали, хоча і влада і дозволяла переселятися будь-куди, аби поле мали і податок сплачували.

Унашому селі колгоспи почали утворювати 1947–1948 рр. Записували примусово. В колгоспи забирали худобу, знаряддя праці, весь реманент, а також урожай. Я працювала на польових роботах, а чоловік був столяром: робив вікна і двері для тваринницьких ферм. Усі селяни були в колгоспі й усі були рівні, тому місцеве населення добре ставилося до нас – депортованих. Жили в хороших, дружніх стосунках.

Назад на батьківщину дуже хотілось і думали про втечу, але можливості не було, щоб перебратися назад у рідну домівку. Після депортації тричі була батьківщині. Хата і хліви зруйновані, поля позаростали бур'янами. Українська церква також була зруйнована, але нині її реставрують. Серце стискалося від побаченого. Але тепер мій дім тут у с. Заздрість.

*Сай Ольга Олексіївна,
1930 року народження,
проживала в с. Олешичі
Любачівського повіту*

Життя тривало своїм ходом доти, коли прийшло польське військо і наказало: за півгодини забратися, мотивуючи це тим, що українці знущаються над поляками. В сім'ї було п'ятеро дітей. На підводу встигли взяти тільки 5 центнерів зерна, подушки, а решту забрали поляки. Підводою їхали мама, тато і троє дітей (Євген, Володимир, Богдан), а старші Павло та Оля залишились і дещо віднесли до поляків, а вони вивезли їм на станцію. В хаті мали підвал, де заховали три діжки меду, цукор, свинячий смалець та ін.. Додому зі станції вже нікого не пускали.

Із поляками в селі жили дуже дружньо. Коли прийшли чужі поляки, то грабували все, що бачили. Увірвавшись до нас, вони зачинили тата в хаті й били, питаючи: „Що маєш?” Побачивши на стрісі одяг, подумали, що бандерівці, а то спав син.

Приходили до села вояки УПА і допитувалися, чи поляки не знущаються над українцями. Ті хлопці приходили з лісу і замовляли у поляків вечерю, щоби щось дізнатися.

До переселення сім'я мала господарське майно, що складалося з хати (150 м³), стайні (169 м³), стодоли (210 м³), комори (98 м³), а також було 4,9 га землі, з них 3,1 га орної. Мали пасіку, садок, сінокоси, півгектара лісу, пару коней, п'ять-шість корів, птицю. До переселення сіяли жито, гречку, пшеницю. Худоби тримали багато, бо мали сіно, пасовиська.

Під час переселення отримала евакуаційний документ, який 15 листопада 1945 року видав районний уповноважений із евакуації. Це все, що залишилося від нашого майна

*Габла Ганна Михайлівна,
1935 року народження,
проживала в селі Зиндраново
Кроснянського повіту*

Наша сім'я налічувала на той час 6 осіб: батько, матір, троє дочок і син. Із дочок я була найстаршою і дещо запам'ятала про ті часи та події. Життя в нашому селі тривало, як звичайно. Село було хліборобським, але мало й відмінну рису: тут займалися і промислом. Головними сільськогосподарськими культурами були жито, ячмінь, пшениця, гречка, просо, а льон і коноплі займали особливе місце, бо служили сировиною для ткацтва. Наша сім'я мала щойно споруджений дерев'яний двоповерховий будинок, сарай, стодолу, 11 гектарів землі.

Переселення почалося ще у 1944 році, спочатку з кількох родин. Але основна маса мешканців не бажала покидати рідних земель. Згодом у хати до людей почали заходити військові й наказували негайно збиратися. Тато взяли зі собою коня, кілька мішків зерна, корову, а з хати те, що в руки потрапило. Покидали все на воза і подалися в дорогу. На залізничну станцію гнали нас, як полонених, під вартою. Картина була жахливою: люди плакали,

дрібні діти пищали, рев худоби не вгавав... Із свого села ми переїхали в інше, де тиждень змушені були чекати на те, щоб сісти у поїзд. Їхати довелося три дні поїздом у вагонах без покриття. Була дощова осіння погода. Згодом ми приїхали у Борщів, де нас скерували у Глибочок.

*Чабан Ганна Степанівна,
1908р. народження,
проживала в с. Щавне
Сянатського повіту,
Краківського воєводства*

До переселення наша сім'я вважалася багатою, адже мали хату площею 273 м². Майно сім'ї було чималим: стодола, стайня, молотарка, млинок, січкаря, 2 коней, 7 корів, 7 телят, вівці, «сніпарня» (так називали приміщення, де тримали зерно) і «возільню» (приміщення, де стояв віз), а також 5 га орної землі та біля хати 1,5 морга саду. Розжитися сім'ї допомагало те, що дід на початку ХХ ст. їздив на заробітки до Америки.

Про те, що наше село виселяють, почули від вїйта. І вже з осені почали сушити сухарі. Мали повний мішок. Господарі радились, як краще зробити, щоби не повиселяли зі села. Та ось дали тиждень на збори (квітень 1946 року). З міста приїхали польські урядовці, й хтось порадив зробити в селі їм гостину, щоби їх залатвити. Вони запевняли, доки вони в селі, то нікого не виселять. Гостина була великою. Навіть стара вуйна танцювала з поляками. А наступного дня вони виїхали з села. Людям лише марні витрати.

Місцеві українці змушені були збирати вбогі клунки. Ми взяли свій мішок із сухарями, що дуже згодився в дорозі нам і нашим сусідам. Забрали все, що могли: худобу, навіть дошки і поїхали на станцію в місто Загір'я.

Дорогою стояли польські сторожі, які били тих, хто звертав у бік. Так контролювали виселення. Ніхто не хотів покидати рідну землю. В Загір'ї було дуже багато людей на виселення. На станції не мали, де й голови помити. Так прожили тиждень. На завантаження нам дали мало часу, але люди впоралися швидко, бо не було що вантажити.

Їхали в товарному вагоні, набитому людьми. Зупинялися на невеликих станціях кілька разів. У дорозі пили воду з бочок, а їли – хто

що мав. Худобу (коня, корову «Калину») везли в окремому вагоні. На кордоні з СРСР їх перевантажили в інший поїзд. До кордону супроводжували польські солдати, а після цього – радянські.

*Чура Іван Федорович,
1928 року народження,
мешкав у селі Зиндраново
Кроснянського повіту*

Серед будівель нашого господарства були хата, комора, стайня, стодола. Мали 18 моргів землі, садок, ліс. Деревину продавали для власного прибутку. Наша сім'я утримувала 4–5 корів, 2 свині, птицю, овець, коней. Займалися землеробством: сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес, горох, біб, льон. Усю працю здійснювали вручну, хоча була молотарка. Процес переселення з нашого села був жахливим, як і з інших панських поселень. Із села під військовим конвоєм поляків вирушали вози, на які поміщали все, що тільки могли. Відстань до залізничної станції була 20 км. Люди сім'ями залишали господарство, обжиті хати і часто з малими дітьми вирушали пішки до відправного пункту. На станції людей утримували два тижні, жорстоко знущаючись, численими були випадки грабежу і насилля. Тривалий час не надавали товарняк (так називали товарні вагони, якими перевозили людей). Лише згодом люди, повантаживши худобу, всі речі й харчі, поїхали.

Комісія залишила українців у Тернополі, Львові, Борщеві. Після прибуття на нові місця ситуація складалася трагічно. Поселившись у занедбані будівлі, люди ходили селами просити ячмінного попелу для корови, бо не було що дати їсти. Мені на той час було 16 років. У 1947 році тато помер із голоду. Вся сім'я захворіла на тиф, що був дуже поширений. Для прожиття дали мішок картоплі, зерно. На той час колгоспів не було, а панувало одноосібне господарство. Тому я займався сільським господарством. Із 1945 року, коли ми лише приїхали в Україну, був пастухом, допомагав по господарству. А коли 1948 р. восени організували колгосп, то почав працювати у ньому. За трудовень давали 200 грам зерна і 20 копійок.

*Чабан Ганна Петрівна,
1934 року народження*

У квітні 1946 р. приїхали ми в Тернопільську область, Бережанський район на станцію Потутори. Тут були довгенько, аж поки не знайшли квартиру, а доти жили просто неба. Жінки і діти чекали на станції, а чоловіки – односельчани йшли селами шукати притулку.

У Литвинові в той час вивозили людей на Сибір, і нас погодилися поселити у спорожнілі хати. Такою була вказівка із сільських рад. Ми поселились у хаті Ганущак Стефанії. Незабаром вона повернулась із заслання, і ми деякий час мешкали з нею в одній кімнаті. Аж в 1950 році переселилися з дозволу сільради в хату поляків Везнерів, які ще влітку виїхали (втекли) до Польщі. Хата була старенька, і ми згодом побудували нову, де до смерті проживали мої батьки.

Як компенсацію за майно, залишене у Польщі, держава видала невелику кількість грошей (за словами батька, «мізер»). Також нам дали трошки городу, котрий ми обробляли своїми кіньми.

*Станька Василь Васильович,
1930 року народження,
проживав у с. Добра
Ярославського повіту*

Наша родина мала до переселення дерев'яну хату під черешнею. Стайні (для корів та коней) і стодоли – під бляхою. Були на господарстві: 2 корови, бички, пара коней, віз, плуг, борони.

Про виселення із села дізналися від сільського старости. Ніхто не хотів покидати рідних домівок. Всіх зібрали на збірному пункті, зі слів господарів описали майно, що залишилося в Польщі. Видали акти-описи і під конвоєм доправили до станції.

На станції людей було вже багато. А відправляти не поспішали. Всі чекали у жахливих антисанітарних умовах, упроголодь, під страхом нападу бандформувань. З їжі мали юшку зі шматком хліба (то було вже дуже добре). А ночувати доводилося в бараках, за якими пмльнувала охорона.

Чекали ми на поїзд 10 днів. Завантажували нас 2–3 дні. Радянський військовий відраховував 50 осіб і заводили в один «телятник» (так називали вантажні вагони, в яких везли переселенців). Коли нас уже садили у вагони, то поляк забрав у нас одного коня. Сів і поїхав, а скаржитися було нікому.

Люди старались їхати сім'ями, по 50 осіб у вагоні. У вагоні була бочка води і видавали «сухий пайок» – буханець хліба, на душу на всю дорогу. Худобу везли в окремих вагонах. На добу видавали тюк соломи на одну голову. Там також була бочка з водою. Господарі по черзі пильнували і годували свою худобу.

Прибули на станцію Пишківці Бучацького району Тернопільської області. Розвантажилися швидко. Проте на станції пробули два тижні. Ходили селами, шукаючи місця для житла та їжу, але нічого знайти не могли. Спали просто неба. Через два тижні прийшов до нас голова зі села Бариш і запропонував нам іти жити туди. Це село за 10 км. від Бучача.

Хату дали порожню, без вікон, дверей і навіть грубки не було. Відремонтувавши с'як-так помешкання, ми прожили тут два роки. Дали нам два гектари землі, яку ми обробляли своїм конем. Сусіди позичали плуга. Мали ми рік пільг на податки, а потім податки були великі.

*Кущак Федір Степанович,
1898 року народження,
проживав у м. Ярославль*

Наша сім'я жила так, як і більшість родин того часу. Працювали на полі, мали 12 моргів орної землі, що купив батько, приїхавши зі заробітків із далекої Канади. Хата була мурована під металевим покриттям, стайня, клуня, на подвір'ї викопана криниця, мали великий сад, пасіку. Жила сім'я мирно, спокійно. Роки війни були важкими, як і для всіх людей, Але найстрашнішими стали роки так званого визволення Червоною армією країн Західної Європи. Місцеве населення піднімалося на боротьбу проти окупантів. Гнобили їх і поляки, і німці, і нібито визвольна Червона армія.

25 травня 1945 р. між польськими та українськими підпільними організаціями був підписаний договір про перемир'я, в якому

зазначено, що вони будуть спільними силами боротися проти комуністичних структур. Цей день започаткував іншу епоху на закерзонських теренах.

У 1945 р. радянське керівництво видало наказ виселити українське населення з території Польщі в Радянську Україну. Подобалося це українцям чи ні, але наказ необхідно було виконувати.

Українське населення не хотіло добровільно покидати своїх рідних домівок та рідної землі, тому органи влади виселяли людей силоміць.

Наша сім'я потрапила під депортацію. 10 жовтня 1945 р. нас, як й інші 100 сімей, виселили з рідного села. Під дулом автоматів людей завантажили у товарні поїзди і повезли у безвість. Через завантаженість залізниці нам довелося тижнями вистоювати з вагонами в закутках станцій.

Нарешті 20-го листопада цього ж 1945 р. ми прибули на залізничну станцію м. Збараж, а згодом нас поселили у мальовничому селі Залужжі, що розкинулося біля Збаража на горах Медоборах. Сім'ї виділили стареньку повалену хату. Діти пішли в школу. Після заснування колгоспу батько і мати працювали за мізерні трудовні. Старшого сина Дмитра війна застала в Польщі, батьків виселили, а він там залишився й досі проживає.

Ось так тривало наше життя в Україні; переселені з рідної землі, ми жили далі, мріючи про повернення в рідну домівку – на Батьківщину...

*Лука Катерина Іванівна,
1916 року народження,
проживала в с. Вархрата
Любачівського повіту*

У 1944–1946 рр. усіх жителів села почали силоміць переселяти в Україну. Були в селі люди, які знали, коли має бути облава, і повідомляли всім. Деякі місцеві жителі втікали і переховувались у лісі. А куди було втікати і де переховуватися вдові Катерині з трьома дітьми?

Вони мали гарну хату, велику господарку. Але прийшли представники влади і сказали збирати дітей та їхні речі; дозволили взяти трохи продуктів та їхати на залізничну станцію, а все нажите

добримусили залишати. На станції їх повантажили в товарні вагони і повезли на Тернопільщину. Дорогою переселенці сходили на різних станціях, а сім'я Катерини Іванівни 28 травня 1946 р. прибула на станцію Іване-Пусте Тернопільської області. Тут районне начальство скерувало сім'ю Луків у село Горошова. Голова сільської ради повіз їх підводою в село і поселив у сім'ї, де вони прожили два дні. Господарі нагодували, пригріли переселенців. Потім сільське начальство перевезло їх на помешкання у панську розграбовану, обвалену хату. Там не було нічого. Мати постелила в кутку сіно, прикрила його рядом і поклала спати дітей. Продукти, що привезли з Польщі, дуже скоро закінчилися. Тоді допомагали харчами люди зі села: хто принесе відро бараболь, хто трохи муки, хто круп, капусти й т. д. І так пережили до весни наступного року. А навесні засадили город.

Коли переїздили кордон, то декларували майно, що залишили в Польщі. В Україні їм за це дали страхівку (компенсацію. – *Авт.*). На ті гроші Катерина Іванівна купила корову, і стало трохи легше з харчами для дітей.

У 1951 р. тільки трохи полагодила хату, почало налагоджуватися життя, а їх знову переселили – в хату, з якої вислали на заслання в Сибір родину вояка Української Повстанської Армії. Знову довелося обживати нове поселення.

У селі було створено колгосп, і Катерина Іванівна пішла працювати на ферму дояркою. Діти підростали, ходили зранку в школу, а з обіду – на ферму, допомагали матері. Прожила сім'я Луків у хаті повстанців 5 років, бо її власники повернулись із сибірського заслання. Тоді в одній половині хати жила Катерина Іванівна з дітьми, а в другій – власники хати (мати і син).

Тоді Катерина Іванівна подала на правління колгоспу заяву, щоб виділили земельну ділянку для будівництва хати. Заяву задовільнили, вдова почала будівництво власної оселі. Діти, одне за одним, закінчували навчання в школі, йшли працювати на тваринницьку ферму. Хлопці – їздовими, возили фураж худобі, а дочка Марія, як і мама, взяла доїти групу з 15 корів. І так сім'я переселенців, тяжко працюючи з раннього ранку до пізнього вечора, заробляла гроші для будівництва нової своєї господарки. Через багато років митарств після депортації сім'я Луки отримала «гарантоване» помешкання.

*Марія Михайлівна Василенко,
1930 року народження,
проживала в Мриглодах
Рава-Руського району*

Село було невелике, в ньому мешкало лише 56 сімей. Розташоване за 18 км від кордону. Родина Марії Михайлівни мала 8 осіб.

1944 року прийшла в село біда: почались облави на людей і примусове переселення в радянську Україну. Були в селі люди, які знали, що має бути облава, повідомляли, і тоді хто куди міг утівав. Кому не пощастило втекти, тих забирали і гнали пішки на залізничну станцію. Люди сиділи на станції, чекаючи потяга, і дивилися, коли охорони буде мало; декому тоді вдавалося втекти. Вони мали куди повернутися тому, що хати тих, котрих забирали першими, залишалися непошкодженими. Дозволяли зібратися, взяти більше речей, а котрих забирали пізніше – спалювали все, що в них було.

Облави у селі тривали впродовж 2-х років. У 1946 р. повністю оточили село, і неможливо було втекти. Проте двом братам із родини Василенко таки вдалося заховатися в лісі. Мешканцям не дозволяли нічого брати з дому, їхні речі та домівку палили, а самих гнали на залізничну станцію. Але якимось дивом Василенків хату не спалили. Ще рік у ній проживали брати з невісткою. Потім і їх вивезли на захід Польщі, а хату спалили.

Мешканців села пригнали на станцію, посадили у дуже великі вагони й повезли. Везли довго, на кожній станції людей потрохи додавалося, так тривало до крайньої точки, на Тернопільщині це Іване-Пусте. Коли вони прибули на місце, з Мельниці-Подільської приїхали начальники, які почали розподіляти людей, кого в яке село. Сім'ю Василенків привезли в Горошову і поселили в сільській сім'ї, де вони прожили три дні. Потім поселили в лісі, в панській розграбованій хаті, без вікон і дверей. Не було на чому спати. Батько з дощок зробив постіль, щоб м'якше було спати, настелили сіна і так спали. Придбали коня, ним батько орав людям, возив із поля снопи та сіно, і цим заробляв на прожиток своєї сім'ї. Корова була годувальницею сім'ї.

За застрахові гроші (*компенсаційні. – Авт.*) купили швейну машинку дочці Марії. Сільські люди приходили до неї, щоб дещо

пошити, підшити чи перешити зі старого одягу. І це був також заробіток для прожиття.

Коли їх поселяли, то сказали, що в цих місцях переховуються бандерівці. Але родина їх не боялась, адже сини також були в УПА. Василенки всіляко допомагали їм, носили в ліс у призначений час та місце їжу, сушили одяг. У 1950 р. сім'ї учасників УПА вивозили у Сибір, а в їхні хати поселяли переселенців із Польщі. В 1951 р. і Василенків переселили, в хату репресованих учасників українського підпілля. Прожили вони в тій хаті 4 роки, доки не повернулися зі заслання її власники. І знову родину переселили в іншу хату. Невизначеність, постійні переїзди, відсутність власного житла примусили переселенців, не чекаючи чергової пропозиції від влади, будувати своє житло. Купили присадибну ділянку і звели там власну хату.

У цій оселі Марія Михайлівна живе донині, згадуючи тяжкі часи переселення.

*Борис Олексій Олексійович,
1917 року народження,
мешкав у селі Сурухово
Перемиського повіту*

Родина Олексія Олексійовича проживала на території Польщі в с. Сурухова Перемишльського повіту. Належала до заможних, оскільки на той час обширну забудову, велику господарку, 2–3 га землі й хату „під бляхою” вважали значним здобутком і багатством. Олексій не мав ніякої освіти. Займався за родинною традицією сільським господарством.

Після одруження з Анною Олексія Олексійовича у 1939 р. призвали в армію. Після війни розпочалося переселення. Представники польської влади чинили значний тиск щодо виїзду українців із Польщі; для цього здійснили числені напади на село Сурухово, адже майже всі його жителі були українцями. Під час таких нападів село було пограбоване, розгромлене, а частина жителів – вирізана. Мешканці села, почувши звістку про напад, прагнули якимось врятувати своє життя. Вони втікали за село і довгі ночі стояли у воді.

Після того, як вийшов указ про переселення, незаможні сім'ї, довго не роздумуючи, погодилися на переїзд, оскільки у них не було чого залишати в Польщі. Саме ці сім'ї зайняли кращі неосвоєні землі в Україні. Проте Анна Іванівна з батьками та сестрами чоловіка не поспішали переселятися. Вони все надіялись, що їм вдасться залишитися на вже освоєних землях. Але залишитися можна було тільки жінкам–українкам, які були заміжні за поляком, або ж хитрощами: перенісши попередньо метрики (свідоцтво про народження) з церкви у костел. Оскільки саме з того, куди ходили люди в неділю: у церкву чи в костел, найкраще було видно, хто українець, а хто поляк. Але й таких людей польська міліція змусила виїхати на колишні німецькі землі.

Якщо на початку акції переселення було добровільним і переселенцям надавали в користування транспорт, то надалі переселяли примусово, людям доводилося використовувативласним транспортом, а на збір майна давали лише 2 години. Саме в таких умовах переселялася сім'я Борисів. Виїжджали на власному возі й конях, забрати могли лише те, що зуміли повантажити на віз, а решту довелося залишити; крім того, перед виїздом сім'ю ще й пограбували. Переселялися вони в числі останніх.

У конторі переселенців спрямували в с. Мала Березовиця Збараського району. Жити їм довелось у напівзруйнованій хаті на краю села під лісом. А в лісі у цей час переховувались українські партизани. Серед них були троє швагрів Олексія Олексійовича. Нестерпні житлові умови примусили їх у 1949 р. завербуватися в Миколаївську область. Тут їх чекало голе поле, де було тільки 4 землянки, які й заклали початок с. Ульянівка Братського району Миколаївської області. У цьому селі сім'я Борисів прожила 10 років. Проте у зв'язку з погіршенням здоров'я Анни Іванівни сім'ї довелося покинути це село, в якому вже були і ферма, і школа, і садок, тобто село було збудоване за порівняно короткий термін.

Усі родичі залишились у с. Мала Березовиця, дехто в с. Ульянівка, а сім'ю Борисів доля закинула в м. Збараж. Сюди вони переїхали в 1959 р. Тут вони купили недобудовану хату і важко працювали до кінця життя: Олексій Олексійович – у ремонтно-будівельній конторі, а Анна Іванівна – в колгоспі біля телят. За

ДОДАТКИ

часів радянської влади вони зуміли забезпечити своїм дітям належну освіту.

*Голубець Оксана Павлівна,
1928 року народження,*

У Польщі люди в нашому селі жили досить бідно. Хати були малі й дерев'яні. Під одним солом'яним дахом були розміщені і хата, і стайня. В сім'ї нас було троє дітей, працювали в полі, вдома, випасали худобу.

Переселення розпочалося в 1946 р. Польське військо оточило село, щоб ніхто не зміг утекти; інші військові ходили по хатах і виганяли мешканців. Попри те, що жили бідно, – покидати своє село не хотіли. Але ніхто їх не питав, чого вони бажають, і навіть не давали часу, щоби зібратися в далеку дорогу. Люди старалися брати найдорожче з нажитого. Та скільки можна взяти в клунок?

Нас погнали на станцію, повантажили в товарні вагони і везли два тижні. Привезли в місто Борщів Тернопільської області. Тут ми не мали де жити і просто неба провели два місяці. Потім поселили в старій покинутій хаті. Щоб вижити, довелося йти наймитувати. Платнею були окраєць хліба чи яка інша страва. Працювали важко, та мешканці Борщева ставилися до нас із розумінням, добре.

Ось так минули найгірші дні нашого життя.

*Діна Іванівна Бабецька,
1926 року народження,
проживала в с. Високому
Люблінського повіту*

Її родина вважалася заможною: тримали коней, всіляку дрібну і велику рогату худобу, мали пристойний дерев'яний будинок, до 10 моргів поля. У їхньому селі всі були працюючі господарі, ніхто не батракував, мали оброблені землі, доглянуту худобу, охайні будинки. Загалом – неабиякі статки.

У селищі були свої традиції, устої. Жінка досі пам'ятає пісні та веселі вечорниці своєї молодості. Але з невимовним болем

відтворює пам'ять події зимового вечора. Тоді до хати прибіг схвильований батько і пошепки повідомив про те, що «совіти» вимагають повернення українських родин до УРСР. Звістка приголомшила матір та двох старших братів, а менші ще не розуміли, що то біда.

Сподівалися, що все минеться. Проте 14 березня 1945 року до оселі зайшли четверо польських військових і наказали якнайшвидше збиратись і йти до залізничної станції. Старші брати, взявши найнеобхідніше, повтікали до лісу. Про їхню долю родина більше не знала нічого, а може й боялися про це розповідати. Батько з матір'ю і трьома малими дітьми, зібравши лише необхідне, прийшли на станцію, де побачили величезний натовп людей. Населення багатьох навколишніх сіл виселяли без усілякої згоди.

В Україні їм обіцяли житло, що залишалося після відселення поляків. Але це було не так. Приїхавши до радянської України, люди після важкого переїзду в тісних товарних вагонах, пограбовані та змучені, не мали ніякого прихистку. Обіцяні будинки були зайняті, землі перерозподілені, жодної виплати компенсацій за майно, залишене на польській землі, родина Бабецьких не отримала.

Замість обіцяної грошової допомоги матері видали, зі слів Діни Іванівни, видали три буханці хліба, трішки борошна, сірники і два куски мила. Домагаючись хоч якихось прав, переселенці наживали собі ворогів серед місцевого населення. Адже і воно не жило в статках, а тут приїхали чужі. Інакше, як лемками та бойками, переселенців не кликали.

Життя було важке, голодне, адже на батьківщині залишилася вся господарка, худоба; дорогою родину не раз грабували. Про допомогу від місцевої влади не було і мови. Сім'я поселилась у напівзруйнованому будинку з проламаним дахом і постійно згадувала про масток, залишений на ба́тьківщині. Єдиною надією на виживання був маленький клаптик землі коло хати, який дозволили обробляти. Дивується, як могла пережити всі страхіння минулого. Повернутися назад мріяла тоді, коли жива була її мама, а потім помалу змирилась. Адже, як сказав один чоловік, коли українців відселили за р. Буг, усі їхні села спалили, щоби бува, хто не повернувся назад.

*Станіслав Йосипович Сенюк,
1926 року народження
проживав у с. Мод ранець
Грубешівського повіту*

У нашій сім'ї було дев'ятеро осіб – тато, мама, п'ятеро братів та дві сестри. Коли у 1946 році оголосили про переселення українців, лише УПА підняла голос на їхній захист. Вона закликала українців не залишати своїх поселень, усіляко боротися проти більшовицьких та польських поневолювачів.

Батько і два старших сини приєдналися до визвольної боротьби УПА. Вночі вони, зібравши свої незначні пожитки, подалися до лісу, наперед домовившись із мамою про зустріч у визначеному місці. Але через дві години прийшли польські вояки і, незважаючи на важкий стан хворого (Станіслав Йосипович лежав у гарячці) наказали всім іти до станції.

Їх разом з іншими родинами відправили до Херсона. Їхали в одному вагоні більше 20 сімей. На новому місці переселенцям виділили найгірші землі; влада і сусіди ставилися до депортованих вороже, називаючи їх «бандерами». Майже через день приходили представники МДБ і допитували всіх по черзі, де подівся батько і ще два брати. Молодші діти нічого не знали, а тому постійно плакали. Але, коли у 1949 році провели величезне побоїще в Карпатах, де загинули тисячі вояків УПА, візитерів від НКВД поменшало.

Жилося дуже тяжко, був голод, домівка світилася дірами, проте скаржитися не мали права. За найменший протест карали жорстоко – довготривалим ув'язненням у концтаборах. Після смерті Сталіна стало трошки легше, і багато переселенців захотіли повернутися назад, на землю батьків. Таку спробу зробив і брат Станіслава Григорій. Приїхавши на Батьківщину, побачив згарища. Для відбудови житла польська влада не дала згоду, а щоб оселитися в уцілій своїй домівці людям доводилося викуповувати за величезні гроші рідні помешкання у польських поселенців і все починати спочатку. Але, Григорій, попри все, залишився на батьківщині, а згодом туди ж повернулися ще два брати. Станіслав Йосипович одружився в Херсоні, згодом із сім'єю переїхав до Тернополя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні документи та матеріали

1.1. Центральний державний архів громадських об'єднань України

1.1.1 Фонд

1. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР, ЦК КП(б)У и СНК УССР, справки об установлении предельных норм землепользования на один крестьянский двор по Волынской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Станиславской и Тернопольской областям УССР. – (21.03.1941 – 24.03.1941) – 14 арк.
2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 21. Статистический справочник «Краткая экономическая характеристика освобожденных областей УССР» за 1943 г. – 66 арк.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 27. Докладные записки и справки о ходе подготовки и проведения весеннего сева. – (15.04.1943 – 20.12.1944) – 174 арк.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 39. Сведения статистического управления УССР о ценах на сельскохозяйственные товары на колхозных базарах городов Украины. – (5.11.1943 – 15.12.1943) – 22 арк.
5. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 65. Справки инструкторов ЦК КП(б)У и статистические данные о выдвижении партийных, советских и хозяйственных кадров из местного населения в западных и Закарпатской областях. – (1.03.1946 – 14.03.1947) – 244 арк.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 75. – Спр. 67. Справки инструкторов ЦК КП(б)У и материалы к ним о подборе, выдвижении и воспитании кадров из местного населения по западным областям УССР. – (10.05.1946 – 4.07.1946) – 140 арк.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 68. Справки инструкторов ЦК КП(б)У зам. секретаря ЦК КП(б)У о выполнении плана подготовки массовых кадров в западных областях УССР. – (13.05.1946 – 18.08.1946) – 67 арк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 70. Матеріали, справки о положении дел с кадрами в освобожденных областях УССР. – (02.1944 – 05.1944) – 219 арк.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 102. Статистический справочник «Экономическая характеристика областей Украинской ССР». – (31.07.1944) – 177 арк.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 164. Докладные записки, сведения по вопросам установления численности скота в освобожденных областях УССР, состоянии животноводства в колхозах и создания кормовой базы. – (1.01.1944 – 23.02.1945) – 81 арк.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 165. Докладные записки, сведения о численности поголовья скота в Украинской ССР. – (1.01.1944 – 1.01.1944) – 47 арк.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 207. Переписка с парторганизациями, телеграммы по вопросу эвакуации украинского населения из Польши и польского населения в Польшу и о хозяйственном устройстве и приеме в члены колхозов прибывших на Украину. – (20.01.1945 – 31.12.1945) – 230 арк.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 281. Докладные записки, сведения и переписка по вопросам проведения весенней и осенней посевной кампании, прополки, уборки, обмолота урожая, засыпки семян, работы МТС и организации колхозов в западных областях. – (29.01.1945 – 1.01.1946) – 305 арк.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 279. Докладные записки, сведения, переписка о выполнении сельскохозяйственных работ, о дополнительной оплате в колхозах о работе МТС и организации колхозов в западных областях. – (5.01.1945 – 25.12.1945) – 162 арк.

1.1.2 Фонд

15. ЦДАГО України – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 340. Меморіал делегації українського населення з Холмщини і Підляшшя Генерал-губернатору окупованих територій Польщі з проханням розв'язання нагальних потреб національно-культурного і господарського життя українців (1939 р.) – 41 арк.

16. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 366. Отчеты, информация, справки и переписка по вопросу переселения из Польши на Украину украинского населения и польского населения в Польшу, о хозяйственно-бытовом устройстве переселенцев. – (22.04.1946. – 4.10.1946) – 56 арк.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 367. Переписка обкомов с ЦК КП(б)У, информации по вопросу хозяйственно-бытового устройства эвакуированных из Польши украинцев. – (22.07.1946 – 4.12.1946 г.) – 9 арк.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 709. Проект Указа Президиума Верховного Совета СССР, письмо товарищу Сталину об уточнении наименования городов и населенных пунктов (1946 г.) – 28 арк.
19. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. Письмо на имя товарища Сталина, докладные записки, справки и переписка по вопросу эвакуации украинского населения из Польши и польских граждан с территории УССР в Польшу. – (26.08.1944 – 28.08.1944) – 243 арк.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 791. Проект постановления СНК УССР и ЦК КП(б)У о создании при СНК УССР Совета помощи западным областям УССР. – (декабрь 1944 г.) – 8 арк.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 792. Стенограмма совещания при уполномоченном правительства УССР, справка о переселении Украинского населения из Польши и польского населения, подлежащего эвакуации в Польшу. – (19.01.1944 – 25.11.1944) – 45 арк.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 793. Докладные записки, справки и переписка с обкомами КП(б)У о расселении украинских семейств, прибывших из Польши. – (19.08.1944 – 6.01.1945) – 45 арк.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 23. – Спр. 1013. Постановления Исполкома Тернопольского областного Совета депутатов трудящихся и Бюро обкома КП(б)У об отселении населения из 25 км приграничной зоны – 6 арк.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1054. Политинформации, спецсообщения о положении в районах, освобожденных от немецко-фашистских захватчиков во Львовской области. – (10.07.1944 – 7.12.1944) – 86 арк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1464. Справки планы переписка об эвакуации украинского населения с территории Польши. – 109 арк.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1465. Справки и переписка по вопросам эвакуации польских граждан с территории Украины в Польшу и украинского населения из Польши на Украину. – (6.01.1945 – 20.11.1945) – 54 арк.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2605. Информации, переписка, о ходе эвакуации, хозяйственного и бытового устройства украинского населения прибывшего из Польши. – (1.04.1946 – 31.07.1946) – 290 арк.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606. Справки, информации, докладные записки о ходе эвакуации, хозяйственного и бытового устройства украинского населения, прибывшего из Польши. – (9.08.1946 – 29.11.1946) – 279 арк.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2607 Справки планы переписка об эвакуации украинского населения с территории Польши. – (17.05.1946. – 10.10.1946) – 51 арк.
30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2608. Информации, справки о ходе эвакуации и хозяйственного устройства украинского населения, прибывшего из Польши в районы УССР. – (13.03.1946. – 6.07.1946) – 33 арк.
31. ЦДАГО України – Ф. 1 – Оп. 23. – Спр. 2609. Общая сводка по эвакуации украинского населения из Польши и польских граждан с территории УССР. – (7.01.1946 – 31.05.1946) – 284 арк.
32. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 2610. Общие сводки по эвакуации украинского населения из Польши и польских граждан с территории УССР. – (5.07.1946 – 19.09.1946) – 220 арк.
33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2615. Доповідні записки про хід евакуації польського населення з території західних областей УРСР в Польшу. – 215 арк.
34. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2974. Материалы об переселении украинского населения с территории Польши на Украину и польских граждан с территории Украины в Польшу (сведения, справки, телеграммы, письма, планы). 1 апреля – 31 декабря 1945 г. – 268 арк.

35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3484. Основные постановления СНК СССР по вопросам сельского хозяйства за 1945–1946 гг. – 189 арк.
36. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3501. Статистические сведения об удельном весе единоличных хозяйств в восточных и западных областях Украины. – (24.05.1946) – 96 арк.
37. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. Заключительный отчет Главного уполномоченного правительства УССР по эвакуации украинского населения с территории Польши о выполнении соглашения от 9.09.1944 г. между правительством УССР и польским Комитетом национального освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши, посланный секретарю ЦК КП(б)У, тов. Коротченко Д. С. – (25.02.1947 – 1947) – 143 арк.

1.2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні

1.1.3 Фонд

38. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1420. Материалы об организации и работе Переселенческого управления при СНК СССР, копия соглашения между правительством УССР и ПКНО об эвакуации украинского населения с территории Польши и лиц польской и еврейской национальности с западных областей УССР (г. Люблин, 9 сентября 1944 г.), постановления Правительства УССР, справки, докладные записки, планы-заявки, письма (1939 г.) – 256 арк.
39. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2626. Материалы о переселении украинского населения с территории Польши на Украину и польских граждан с территории Украины в Польшу (ведомости, справки, телеграммы, письма, планы). – (6 января – 3 апреля 1945 г.) – 196 арк.
40. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2627. Материалы об переселении украинского населения с территории Польши на Украину и польских граждан с территории Украины в Польшу (сведения, справки, телеграммы, письма, планы). 1 апреля – 31 декабря 1945 г. – 268 арк.
41. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2630. Материалы по вопросам индивидуального пользования землей в Западных

- областях УССР после освобождения территории Украины от немецкой оккупации (25 января – 27 декабря 1945 г.) – 188 арк.
42. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3816. Материали по вопросам переселения украинского населения с территории Польши на Украину и польских граждан с территории Украины в Польшу и об переселении населения в границах УССР. – (22 декабря 1945 г.–16 июня 1946 г.) – 402 арк.
43. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3817. Материали по вопросам переселения украинского населения с территории Польши на Украину и польских граждан с территории Украины в Польшу и об переселении населения в границах УССР. (13 июля – 30 декабря 1946 г.) – 257 арк.

1.1.4 Фонд (4959) – Главного уполномоченного Правительства УССР с эвакуации украинского населения с территории Польши.

44. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 7. Стенограммы совещаний при Главном уполномоченном за 1944 г. – 92 арк.
45. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 19. Переписка с Министерством продовольствия и торговли за 1946 г. – 55 арк.
46. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 38. Переписка с районными уполномоченными Белгородского, Влодавского, Грубешувского и Горлицкого районов о ходе эвакуации украинского населения за 1944–1946 гг. (Том 1) – 249 арк.
47. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 39. Переписка с районным уполномоченным Замостьевского, Красноставского и Лисковского районов о ходе эвакуации украинского населения за 1944–1946 гг. – 221 арк.
48. ЦДАВО України. – Ф. – 4959. – Оп. 1. – Спр. 40. Переписка с районными уполномоченными Новосончевского, Перемышльского и Сянокского районов о ходе эвакуации украинского населения за 1944–1946 гг. – 255 арк.
49. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 41. Переписка с районными уполномоченными Томашувского, Холмского и Ярославского районов о ходе эвакуации украинского населения за 1944–1946 гг. – 161 арк.
50. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 42. Докладные записки районного уполномоченного по Горлицкому району о ходе эвакуации украинского населения за 1945–1946 гг. – 89 арк.

51. ЦДАВО України – Ф. 5949. – Оп. 1. – Спр. 44. Объяснительные записки к заключительным отчетам районных уполномоченных за 1944–1946 гг. – 227 арк.
52. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 47. Заключительный отчет Главного уполномоченного правительства УССР за 1944–1947 гг. – 84 арк.
53. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 48. Разработочные таблицы к заключительному отчету Главного уполномоченного за 1946 г. – 126 арк.
54. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. од. зб. 49. Протоколы об окончании работы по эвакуации украинского населения по районам эвакуации, подписанные Главным Уполномоченным Правительства УССР по делам эвакуации и Главным Представителем Временного Правительства Национального Единства по делам эвакуации в 1946 г. – 85 арк.
55. ЦДАВО України. – Ф.4959. – Оп. 1. – Спр. 50. Заключительный отчет районного уполномоченного по Белгорайскому району за 1944–1946 гг. – 62 арк.
56. ЦДАВО України. – Ф.4959. – Оп. 1. – Спр. 51. Заключительный отчет районного уполномоченного по Влодавскому району за 1944–1946 гг. – 73 арк.
57. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 52. Заключительный отчет районного уполномоченного по Горлицкому району за 1944–1946 гг. – 52 арк.
58. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 53. Заключительный отчет районного уполномоченного по Грубешувскому району за 1944–1946 гг. – 78 арк.
59. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 54. Заключительный отчет районного уполномоченного по Замостьевскому району за 1944–1946 гг. – 22 арк.
60. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 55. Заключительный отчет районного уполномоченного по Красноставскому району за 1944–1946 гг. – 19 арк.
61. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 56. Заключительный отчет районного уполномоченного по Лисковскому району за 1944–1946 гг. – 62 арк.
62. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 56. Заключительный отчет районного уполномоченного по Белгорайскому району за 1944–1946 гг. – 62 арк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

63. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 57. Заключительный отчет районного уполномоченного по Любартовскому району за 1944–1946 гг. – 13 арк.
64. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 58. Заклучительный отчет районного уполномоченного по Любачевскому району за 1944–1946 гг. – 59 арк.
65. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 59. Заклучительный отчет районного уполномоченного по Ново-Сончевскому району за 1944–1946 гг. – 52 арк
66. ЦДАВО України. – Ф. – 4959. – Оп. 1. – Спр. 60. Заклучительный отчет районного уполномоченного по Перемышльскому району за 1944–1946 гг. – 59 арк.
67. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 61. Заклучительный отчет районного уполномоченного по Радзинскому району за 1944–1946 гг. – 15 арк.
68. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 62. Заклучительный отчет районного уполномоченного по Сянокскому району за 1944–1946 гг. – 94 арк.
69. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 63. Заклучительный отчет районного уполномоченного по Томашувскому району за 1944–1946 гг. – 61 арк.
70. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 64. Заклучительный отчет районного уполномоченного по Холмскому району за 1944–1946 гг. – 41 арк.
71. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 65. Заклучительный отчет районного уполномоченного по Ярославскому району за 1944–1946 гг. – 42 арк.
72. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 66. Заклучительный отчет районного уполномоченного по Ясловскому району за 1944–1946 гг. – 62 арк.
73. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 97. Приказы и распоряжения Главного представителя УССР по эвакуации польских граждан в Польшу. – (21.10.1944 – 21.09.1945) – 22 арк.
74. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 99. Приказы и распоряжения Главного представителя УССР по эвакуации польских граждан в Польшу. – (21.10.1944 – 21.09.1945) – 43 арк.

75. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 151. Итоговая докладная записка заместителя представителя правительства СССР по Тернопольскому району Тернопольской области 1944–1946 гг. – 16 арк.
76. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 10. Справки, сводки районных представителей, адресованные Главному представителю о количестве польских граждан, подлежащих эвакуации за 1944–1946 гг. – 102 арк.
77. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 40. Заключительный отчет районного представителя по Кременецкому району. – 27 арк.
78. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 51. Заключительный отчет районного представителя по Тернопольскому району Тернопольской области за 1944–1946 гг. – 59 арк.
79. ЦДАВО України. – Ф. 4959. – Оп. 2. – Спр. 55. Заключительный отчет районного представителя по Чертковскому району за 1944 – 1946 гг. – 46 арк.
80. ЦДАВО України. – Ф. 288. – Оп. 9. – Спр. 5. Справки, сводки районных представителей, адресованные Главному представителю о количестве польских граждан, подлежащих эвакуации за 1944–1946 гг. – 102 арк.

1.1.5 Фонд

81. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 1. Справки управления о состоянии работы по приёму и хозяйственному устройству украинского населения, эвакуированного с территории Польши, в областях СССР на 1 декабря 1944 г. – 3 арк.
82. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 10. Справки управления о количестве семей переселенцев, прибывших из Польши и о состоянии работы по приёму, расселению и хозяйственном устройстве переселенцев в областях СССР за 1945 г. – 53 арк.
83. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 12. Справка управления о льготах для переселенцев, эвакуированных из Польши на территорию СССР и обложении их государственными обязательными поставками на 1945 г. – 4 арк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

84. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 25. Справка управления о недостатках в оформлении актов-накладных и описях имущества, выданных украинскому населению эвакуированному из Польши на территорию УССР в 1946–1947 гг. – 10 арк.
85. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 37. Справки, информации управления о результатах проверки выполнения постановлений СНК УССР и ЦК КП(б)У от 3 октября 1945 г. «О неотложных мерах по хозяйственному устройству украинского населения, прибывшего из Польши на территорию УССР и о работе среди него. Постановления Совета Министров УССР от 18 февраля 1947 г. «О состоянии взаимных расчетов с переселенцами из Польши, прибывших в УССР» в западных областях УССР за 1947 г. – 51 арк.
86. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 38. Справка управления о состоянии хозяйственного устройства переселенцев из Польши и Чехословакии в областях УССР на 1 января 1948 г. – 61 арк.
87. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 39. Справка управления о недостатках в оформлении актов-накладных и описях имущества, выданных украинскому населению эвакуированному из Польши на территорию УССР в 1946–1947 гг. – 4 арк.
88. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 40. Справка управления о выявлении в ходе проверки взаимных расчётов с переселенцами из Польши фактов разбазаривания государственных денег и хлеба, выразившихся в предъявлении к расчётам и в оплате деньгами и хлебом поддельных и фиктивных описей имущества и актов накладных на 16 июля 1947 года. – 9 арк.
89. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 53. Докладные записки, справки, информации управления о проверке выполнения постановления Совета Министров УССР № 1472 от 26 июля 1948 г. «О хозяйственном устройстве переселенцев, прибывших из Польши и проведении с ними взаимных расчетов» в областях УССР за 1948 г. – 127 арк.
90. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 55. Справки управления о состоянии хозяйственного устройства

- переселенцев из Польши и Чехословакии и произведенных взаимных расчетов с ними за 1948 г. – 131 арк.
91. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп 1. – Спр. 56. Справки, докладные записки управления о результатах проверки состояния хозяйственного устройства переселенцев из Польши и Чехословакии – 77 арк.
92. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп 1. – Спр. 57. Справки докладные записки, акты проверки состояния хозяйственного устройства переселенцев из Польши в областях УССР за 1948 г. – 57 арк.
93. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп 1. – Спр. 58. Отчеты, справки, сводки отделов по расселению при исполкомах областных Советов депутатов трудящихся УССР о хозяйственном устройстве переселенцев из Польши и проведению расчетов с ними за имущество, оставленное в местах выхода, за 1948 г. – 103 арк.
94. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 60. Справки управления о взыскании денег с переселенцев из Польши, выданных при взаимных расчетах по поддельным описям имущества, за сожженное имущество, сады и леса, за 1948 г. – 4 арк.
95. ЦДАВО України. – Ф.4626. – Оп 1. – Спр. 61. Материалы (сведения, списки переселенцев и др.) групп расселения при исполкомах областных Рад депутатов трудящихся УССР об организации колхозов из переселенцев, прибывших из Польши и Чехословакии в районах областей УССР и колхозах, где более 30% переселенцев по состоянию на 1 января 1948 г. – 183 арк.
96. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 63. Справки о ходе выполнения постановления Совета Министров УССР № 2825 от 3 декабря 1948 г. «О хозяйственном устройстве переселенцев из Польши и проведения с ними взаиморасчётов» по состоянию на 15 февраля 1949 г. – 9 арк.
97. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр 64. Докладные записки управления о результатах проверки по выполнению постановления Совета Министров УССР № 2825 от 3 декабря 1948 г. «О хозяйственном устройстве переселенцев, прибывших из Польши и проведении с ними взаимных расчётов» по состоянию на март 1949 г. – 30 арк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

98. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр 65. Справка управления о состоянии взаимных расчетов с переселенцами из Польши и Чехословакии за имущество, оставленное ими в местах выхода, на 1 января 1950 г. – 6 арк.
99. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 66. Отчеты, справки, сводки, отделов по расселению при исполкомах областных Советов депутатов трудящихся УССР о хозяйственном устройстве переселенцев из Польши и произведенных с ними расчетов за имущество, оставленное в местах выхода, за 1949 г. Т. 1: Волынская – Дрогобыцкая области – 214 арк.
100. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр 69. Отчеты, справки, сводки, отделов по расселению при исполкомах областных Советов депутатов трудящихся УССР о хозяйственном устройстве переселенцев из Польши и произведенных с ними расчетов за имущество, оставленное в местах выхода за 1949 г. Т. 4 Сумская – Херсонская области – 266 арк.
101. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр 70. Справки и сводные ведомости управления о ходе сверки описи имущества переселенцев из Польши с оригиналами и выявленных поддельных документов с 1 января 1947 г. по 10 мая 1949 г. – 19 арк.

1.3. Державний архів Тернопільської області

102. Wojewodztwo Tarnopolskie. Nakładem komitetu wojewódzkiej wystawy rolniczej s regionalnej w Tarnopolu. – 1931 – 250 s.
103. Laski H. Zbaraj w przeszlosci i terazniejszości. Opis historycznorrajoznawczy powiatu. – Tarnopol. – 1934. – 70 s.

1.1.6 Фонд

104. ДАТО. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 876. Приказы Народного Комиссариата финансов СССР и УССР и Тернопольского облфинотдела, справки о налоговой работе в области – (18 декабря 1944 – 14 декабря 1945) – 202 арк.
105. ДАТО. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 877. Справки, информации горкомов, райкомов партии, советских органов в обком КП(б)У о выполнении постановлений бюро обкома партии по вопросам подготовки, расстановки и воспитания руководящих кадров из местного населения. (10.01. – 26.12.1947 г.) – 194 арк.

106. ДАТО. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 878. Справки, докладные записки уполномоченного Госплана СССР, райкомов партии, облисполкома в обком КП(б)У о выполнении постановлений ЦК КП(б)У Совета Министров УССР по вопросам улучшения политической и хозяйственной работы среди населения. – (15.11.1946 – 19.11.1947 гг.) – 61 арк.
107. ДАТО. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 922. Доклады, справки и переписка с Министерством Финансов УССР и местными финорганами о налоговой работе – (29 января – 31 декабря 1947 г.) – 148 арк.

1.1.7 Фонд

108. ДАТО. – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 4. Інформація про залишені усадьби та землю залишену поляками, які вибули в порядку переселення в Польщу за 1944 р. – (30.09.1944 – 11.11.1944) – 10 арк.
109. ДАТО – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 2. Переписка з Народним Комісаріатом земельних справ (3.10.1944 – 30.11.1944 р) – 20 арк.
110. ДАТО. – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 17. Переписка та інформації надіслані Народному Комісаріату Земельних справ, УРСР про заходи по господарському влаштуванню українських переселенців, які прибули з Польщі. – (8.02.1945 – 31.12.1945 р.) – 23 арк.
111. ДАТО. – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 18. Відомості про переселення поляків у Польщу та про наділ землі і будинків українським переселенцям, які прибули з Польщі. – (10.4.1945 – 31.12.1945 р) – 20 арк.
112. ДАТО. – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 25 Постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, РНК СРСР та облвиконкому – (5.1.1946 – 6.10.1946). – 22 арк.
113. ДАТО. – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 27. Довідки та переписка з Міністерством земельних справ про хід роботи по поверненню і наділенню землі та введенні книг реєстрації землі – (1.01.1946 р. – 9.12.1946 р.) – 29 арк.
114. ДАТО. – Ф. 2129. – Оп. 2. – Спр. 32. Справи та переписка про українських переселенців, які прибули з Польщі. Довідки та листування з питань українських переселенців з Польщі у Тернопільську область за 1946 р. – (1.03.1946 – 14.12.1946) – 80 арк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

115. ДАТО. – Ф. 2129. – Оп.2. – Спр. 33. Відомості про переселення поляків у Польщу – (1.02.1946 – 5.11.1946) – 15 арк.
- 1.1.8 Фонд (р-1833) – Исполнительный комитет Тернопольского обласного Совета депутатов трудящихся.**
116. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 2. – Спр. 101. Справка о хозяйственном устройстве и проведении взаимных расчетов с украинским населением, прибывшим из Польши (1947 г.). – 6 арк.
117. ДАТО – Ф. р-1833. – Оп. 4. – Спр. 20. Постановления и директивные указания Совета Народных Комиссаров УССР и ЦК КП(б)У о контроле за ходом эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР и о порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов за 1944 г. – (26.10.1944 – 19.11.1944) – 8 арк.
118. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 4. – Спр. 83. Отчёт о выполнении постановления Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У, от 22 августа 1946 г., о состоянии хозяйственного устройства эвакуированного из Польши в УССР украинского населения. – (9.10.1946 – 9.10.1946 г.) – 4 арк.
119. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 4. Постановления и распоряжения Совета Народных Комиссаров СССР, УССР и Центрального Комитета КП(б)У за 1944 г. – (3.04.1944 – 25.07.1944) – 140 арк.
120. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 5. Постановление СНК УССР № 880 от 26 июля 1944 г. «О плане восстановления и развития республиканского и местного хозяйства УССР на III-й квартал – (26.07.1944 г.)» – 21 арк.
121. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 15. Постановления и распоряжения Совета Народных Комиссаров СССР и УССР за 1945 год. – (2.01.1945 – 13.02.1945 г.) – 38 арк.
122. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 18. Постановления и распоряжения Совета Народных Комиссаров УССР и Центрального Комитета КП(б)У за 1945 г. – (1.10 – 11.12.1945 г.) – 214 арк.
123. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 22. Приказы Комитета по учету и распределению рабочей силы при СНК СССР за 1945 г. – 26 арк.

124. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 36. Постановления и распоряжения Совета Народных Комиссаров УССР и Центрального Комитета КП(б)У за 1946 г. – (19.01 – 27.03.1946 г.) – 116 арк.
125. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 38. Постановления и распоряжения Совета Министров Украинской ССР и Центрального Комитета КП(б)У за 1946 г. – (22.07 – 31.07.1946 г.) – 132 арк.
126. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 39. Постановления и распоряжения Совета Министров Украинской ССР и Центрального Комитета КП(б)У за 1946 г. – (1.08 – 24.08.1946 г.) – 114 арк.
127. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 40. Постановления и распоряжения Совета Министров СССР за 1946. – (11.12.1946 – 17.12.1946 гг.). – 117 арк.
128. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 48. Материалы (докладная записка, акт, перечень и списки) об уничтожении бандитами на территории Польши имущества 175 украинских семей. – (9.03.1946 – 29.03.1946 гг.). – 43 арк.
129. ДАТО. – Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 133. Директивные указания Совета Министров УССР о репатриации советских граждан и трудоустройстве переселенцев из Пльши за 1949 год. – (24.01.1949. – 21.12.1949 г.) – 226 арк.

1.1.9 Фонд (п-1) – Тернопольский областной комитет компартии Украины

130. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 101. Справки, докладные записки, сведения обкома партии в ЦК КП(б)У о состоянии освобождённых районов от немецкой оккупации, восстановлении нормальной работы районных центров, укомплектовании кадрами партийно-советских учреждений, массово-политической работе среди населения, активизации бандпроявлений в области (09.03 – 03.02.1944) – 169 арк.
131. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 1. Справка управления о недостатках в оформлении актов-накладных и описях имущества, выданных украинскому населению эвакуированному из Польши на территорию УССР в 1946–1947 гг. – 34 арк.
132. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 74. Информации, справки обкома партии в ЦК КП(б)У об организационной и массово-

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- политической работе среди репатриированого украинского населения из Польши и среди поляков, уезжающих в Польшу. – (28.03 – 04.11.1945 г.). – 178 арк.
133. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 133. Переписка обкома КП(б)У с вышестоящими партийными, советскими и хозяйственными органами по вопросам укомплектования обласных организаций кадрами, восстановления промышленных предприятий и жилищного фонда области, снабжения населения товарами первой необходимости – (29.01.1944 – 30.12.44 г.) – 102 арк.
134. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 152. Директивные письма ЦК КП(б)У в обком партии о репатриации украинского и польского населения. Сведения о численности населения в районах области по состоянию на 1 октября 1944 г. – (18.09.1944 – 20.01.1944) – 9 арк.
135. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 168. Статистические отчеты обкома КП(б)У ЦК КП(б)У о численности специалистов с законченным высшим образованием в партийных, советских органах и об укомплектованности работниками должностей номенклатуры области за 1944 г. (30.12. 1944–03.03 1945) – 35 арк.
136. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 177. Отчёты, справки, сведения, работников отделов кадров горкомов, райкомов партии в обком КП(б)У о подборе расстановке и подготовке кадров для партийной, советской и хозяйственной работе – 159 арк.
137. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп-1. – Спр. 239. – Информации, справки обкома партии в ЦК КП(б)У об организационной и массово-политической работе среди репатриированого украинского населения из Польши и среди поляков, уезжающих в Польшу. – (28.03 – 04.11.1945 г.). – 231 арк.
138. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 255 Директивные письма обкома КП(б)У партийным органам о подготовке граждан к призыву в Красную Армию, работе организаций Красного Креста, помощи семьям военнослужащих и погибших советских воинов, репатриации украинского населения из Польши. (03.01 – 18.12.1945 г.) – 62 арк.
139. ДАТО. Ф. р-1833. – Оп. 5. – Спр. 7. Справки, сведения работников сельхозотдела обкома, райкомов партии, обласного земельного отдела в обком КП(б)У о состоянии, ремонте и

- использовании сельскохозяйственной техники машинно-тракторных станций. – (06.01 – 31.10. 1945 г.). – 8 арк.
140. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп-1. – Спр. 278. Информации, справки обкома партии в ЦК КП(б)У о ходе отчетно-выборной кампании в парторганизациях, о политической реакции населения на обращение ЦК КП(б)У СНК УССР к рабочим, крестьянам интеллигенции западных областей Украины, готовности школ к новому учебному году – (21.01 – 17.12.1945) – 84 арк.
141. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 284. Информации, справки обкома партии в ЦК КП(б)У об организационной и массово-политической работе среди репатриированного украинского населения из Польши и среди поляков, уезжающих в Польшу. – (28.03 – 04.11.1945 г.) – 33 арк.
142. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 292. Письма, справки, докладные записки партийных органов, уполномоченного Госплана при СНК УССР о проведении строительных работ, восстановлении города Тернополя, увеличении производства строительных материалов и товаров широкого потребления. – (13.02 – 23.12.1945 г.) – 104 арк.
143. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 293. Справки, сведения уполномоченного Госплана при СНК СССР, областного управления статистики в обкоме КП(б)У о численности сельского населения, наличии скота, выполнении планов по производству и заготовке зерна, продуктов животноводства. Материалы к проекту пятилетнего плана по восстановлению и развитию основных отраслей народного хозяйства. – (26.02 – 05.11.1945 г.) – 58 арк.
144. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 310. Письма, информации, сведения обкома партии в ЦК КП(б)У и СНК УССР о выполнении постановлений вышестоящих партийных и советских органов по восстановлению и развитию сельскохозяйственного производства, о ходе ремонта машинно-тракторного парка, распределении украинского населения, прибывшего из Польши. – (8.01.1945–10.12.1945) – 88 арк.
145. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 316. Переписка обкома КП(б)У с Советом Министров Украинской ССР о восстановлении народного хозяйства области, о ходе репатриации украинского населения из Польши. – (05. 01 – 01.10.1945 г.) – 157 арк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

146. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 322. Директивные письма обкома КП(б)У партийным органам о подготовке граждан к призыву в Красную Армию, работе организаций Красного Креста, помощи семьям военнослужащих и погибших советских воинов, репатриации украинского населения из Польши. (03.01 – 18.12.1945 г.) – 62 арк.
147. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 358. Отчеты, информации горкома, райкома партии в обком КП(б)У о подборе, подготовке и расстановке кадров массовых профессий для разных отраслей народного хозяйства. (17.01 – 12.11 1945 г.) – 135 арк.
148. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп.1. – Спр. 360. Информации, отчеты инструкторов, обкома, райкомов партии в обком КП(б)У о выдвижении на руководящую работу кадров из местного населения – (25.04 – 18.10.1945 г.) – 74 арк.
149. ДАТО. – Ф п-1. – Оп. 1. – Спр. 379. Докладные записки, справки инструкторов и бригад обкома КП(б)У о проверке состояния истребительных батальонов, их подготовке и борьбе с украинскими буржуазными националистами – (08.01 – 30.12.1945 г.) – 65 арк.
150. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 407. Информации инструкторов обкома, горкомов, райкомов партии в обком КП(б)У о выполнении постановления ЦК КП(б)У по вопросам организационной и масово-политической работы среди женщин западных областей Украины. Списки женоргов горкомов и райкомов партии. – (07.02 – 25.12.1945 г.) – 81 арк.
151. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 426. Докладные записки, справки, сведения начальников железнодорожных участков в обком КП(б)У о подготовке кадров для железной дороги, укреплении трудовой дисциплины и порядка, о репатриации украинского населения из Польши. – (02.01 – 11.12.1945 г.) – 106 арк.
152. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр.439. Справки, сведения работников сельхозотдела обкома, райкомов партии, обласного земельного отдела в обком КП(б)У о состоянии, ремонте и использовании сельскохозяйственной техники машинно-тракторных станций. – (06.01 – 31.10. 1945 г.) – 91 арк.
153. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 591. Справки, информации, докладные записки, письма сведения обкома партии в

- ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о работе с кадрами, восстановлении и развитии народного хозяйства области, работе МТС и организационно-хозяйственном укреплении колхозов, работе земельных обществ, подготовке школ к новому учебному году. – (22.06 – 04.12.1946 г.) – 278 арк.
154. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 594. Докладные записки, справки, письма обкома партии в ЦК КП(б)У и Министерства СССР и УССР о выполнении постановления ЦК КП(б)У и Совнаркома УССР «О хозяйственном устройстве и работе среди украинского населения, прибывшего из Польши» – (3.01–20.12.1946) – 133 арк.
155. ДАТО. – П-1. – Оп-1. – Спр. 595. Докладные записки, справки, сведения обкома партии в ЦК КП(б)У об увеличении выпуска продовольственных товаров и товаров массового-потребления, организации работы железнодорожного транспорта, восстановления города Тернополя, подготовке технической базы к уборке урожая, устройстве эвакуированного населения из Польши, ликвидации нарушений сельскохозяйственного устава. – (26.12.1945 – 09.12.1946 гг.) – 91 арк.
156. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр 598. Справки, информации, докладные записки, обкома КП(б)У в Совет Народных Комиссаров УССР об упорядочении земельных фондов, устройстве украинских переселенцев из Польши, восстановлении города Тернополя. – (16.01 – 09.10.1046 г.) – 60 арк.
157. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 603. Переписка обкома партии с ЦК КП(б)У и министерствами о выделении оборудования для предприятий области, о расчетах с переселенцами из Польши. – (04.01 – 22.12.1946 г.) – 80 арк.
158. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 686. Протоколы районных собраний женщин, списки женделегаток от Тернопольской области для участия в совещании актива женщин западных и Измаильской, и Закарпатской областей УССР. – (01.06–27.12.1946 г.) – 140 арк.
159. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 687. Справки, информации инструкторов отдела обкома, райкомов партии в обком КП(б)У об организационной, массово-политической, культурно-просветительной работе среди женщин. – (07.01–17.12 1946 г.) – 83 арк.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

160. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 711. Справки, докладные записки обкома КП(б)У и облисполкома о выполнении постановления ЦК КП(б)У и Совета Министров УССР «О хозяйственно-бытовом устройстве украинского населения, прибывшего из Польши» – (10.01–31.12.1946 г.) – 128 арк.
161. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 988. Информации обкома партии в ЦК КП(б)У о состоянии организационной, политико-воспитательной и культурно-просветительной работы среди женщин. – (20.02.1947 – 10.01.1948 гг.) – 125 арк.
162. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 1166. Информации, отчеты уполномоченного по делам православной церкви при Совете Министров СССР по Тернопольской области, заведующего отделом репатриации в обком КП(б)У о состоянии религиозной обстановки в области, трудоустройстве переселенцев из Польши и репатриации советских граждан из Германии. – (05.01 – 15.12.1948 г.) – 88 арк.

1.1.10 Фонд

163. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 1. Списки переселенцев, прибывших с Польши, на постоянное место жительства в Золотопотоцкий и Збаражский районы Тернопольской области в 1945–1946 гг. – 229 арк.
164. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 2. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Бережанський, Белобожницький, Борщівський районы Тернопольской области в 1945–1946 гг. – 301 арк.
165. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 3. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Кременецкий, Коропецкий и Козловский районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 166 арк.
166. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 4. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Будановский и Бучацкий районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 202 арк.
167. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 5. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в город Тернополь, Товстенський и Трёмбовлянський районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 188 арк.
168. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 6. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в

- Заложцевский, Залещицкий, Зборовский районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 207 арк.
169. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 7. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Дедеркальский, В-Глибочецкий, Вишневецкий, Гримайловский районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 200 арк.
170. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 8. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Чортковский, Шумский районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 136 арк.
171. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 9. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Золотниковский, Лановецкий и Микулинецкий районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 158 арк.
172. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 10. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Струсовский, Скалатский, Скалаподольский районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 285 арк.
173. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 11. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Почаевский, Подволочиский, Пробижнянский, Подгаецкий районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 249 арк.
174. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 12. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Монастырский, Мельницаподольский и Новосельский районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 152 арк.
175. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 13. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Великобирковский и Гусятинский районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 191 арк.
176. ДАТО. – Ф. 2781. – Оп. 1. – Спр. 14. Списки переселенцев, прибывших из Польши, на постоянное место жительства в Козовской, Великобирковский и Гусятинский районы Тернопольской области в 1944–1946 гг. – 194 арк.

1.4. Архів Тернопільського обласного центру зайнятості

177. АТОЦЗ. – Спр. 1. Матеріали по евакуації польського населення і списки осіб, отримавших акти-накладніе і описи

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- имущества, переписка за 1945–1947 гг. – (14.09.1945 г. – 24.12.1947 г.) – 303 арк.
178. АТОЦЗ. – Спр. 2. Списки индивидуальных переселенцев-заёмщиков из Польши, получивших ссуду в сельхозбанке за период с 1945–1947 гг. – 109 арк.
179. АТОЦЗ. – Спр. 3. Списки переселенцев, имущество которых пострадало от военных действий за 1946 г. – 180 арк.
180. АТОЦЗ. – Спр. 4. Списки переселенцев, которые прибыли с Восточных областей УССР за 1946 г. – 248 арк.
181. АТОЦЗ. – Спр. 6. Списки полученных описей имущества за 1948–1949 гг. – 298 арк.
182. АТОЦЗ. – Спр. 111. Материалы, списки, отчёты, решения, справки о хозяйственном устройстве переселенцев, прибывших из Польши и Чехословакии за 1952 год – 329 арк.

1.5. Архів фінансового відділу Збаразького районного виконавчого комітету

183. АФВЗВК. – Спр. 35. Розрахунки з переселенцями по м. Збараж – 260 арк.

1.6. Періодичні видання

184. Діти вчаться безплатно на рідній мові // Червоні Бережани. – 1946. – № 8 – 9. – 2 лютого. – С. 3.
185. Насіньову позичку час повернути державі // Червоні Бережани. – 1946. – № 60. – 22 серпня. – С. 1.
186. Баранник П. Як проходили вибори в Польщі // Червоні Бережани. – 1946. – № 94. – 19 грудня. – С. 2.
187. Допомога селянам переселенцям // За перемогу. – 1946. – № 21. – 15 квітня. – С. 2.
188. Патріотичний почин переселенців // За перемогу. – 1946. – № 39. – 9 серпня. – С. 1.
189. Допомога безкінним господарствам // За перемогу. – 1947. – № 56. – 18 вересня. – С. 1.
190. Піклування про переселенців // Шляхом до перемоги. – 1946. – № 64. – 20 жовтня. – С. 1.
191. Дякую радянській партії і більшовицькій партії // Вільна праця. – 1945. – № 33. – 18 жовтня. – С. 1.
192. Переселенці з Польщі одержали землю і насіння // Вільна праця. – 1946. – № 20. – 7 квітня. – С. 1.

193. Кредити населенню // Вільна праця. – 1946. – № 72. – 12 грудня. – С. 2.
194. Піклування про переселенців // Шляхом до перемоги. – 1946. – № 64. – 20 жовтня. – С. 1.
195. Під сонцем Сталінської Конституції // Шляхом до перемоги. – № 78. – 22 грудня. – С. 2.
196. Актив нашого села // Шляхом до перемоги. – № 78. – 22 грудня. – С. 2.
197. Піклування про матерів і дітей // Зоря. – 1945. – № 8. – 16 травня. – С. 1.
198. Живеться нам заможнo і весело // Зоря. – 1946. – № 37 – 25 липня. – С. 1.
199. Рішуче посилити темпи хлібоздачі // Зоря. – 1946. – № 39. – 1 серпня. – С. 1.
200. Зведення уповноваженого міністерства заготівель про виконання річного плану здачі хліба державі станом на 5 серпня 1946 р. // Зоря. – 1946. – № 41. – 8 серпня. – С. 1.
201. Допомога переселенцям // Зоря. – 1946. – № 45. – 8 вересня. – С. 1.
202. Колгоспне спасибі // Зоря. – 1946. – № 63. – 7 листопада. – С. 1.
203. Село Жуково в 1946 році // Зоря. – 1947. – № 1. – 2 січня. – С. 1.
204. Миц Степан Іванович // Радянське слово. – 1949. – № 7. – 21 січня. – С. 2.
205. Допомога посівматеріалом // Прапор перемоги. – 1947. – № 21. – 25 березня. – С. 1
206. Перший хліб державі // Прапор перемоги. – 1947. – № 49. – 16 липня. – С. 1
207. Передовики. Боротьба за дострокове виконання плану хлібоздачі // Прапор перемоги. – 1947. – № 60. – 7 вересня. – С. 1
208. Причини відставання в с. Загайці // Прапор перемоги. – 1945. – № 14. – 13 вересня. – С. 1
209. Допомога багатодітним і самотнім матерям // Сталінський промінь. – 1948. – № 15. – 8 березня. – С. 1
210. Семінар агітаторів району // Сталінський промінь. – 1948. – № 43. – 30 червня. – С. 1
211. Шимківці дружньо працюють // Сталінський промінь. – 1947. – № 10. – 28 лютого. – С. 1

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

212. Здають хліб державі // Сталінський промінь. – 1947. – № 42. – 10 серпня. – С. 1
213. Достроково здамо хліб державі // Сталінський промінь. – 1947. – № 45. – 21 серпня. – С. 1
214. Пільги по сільськогосподарському податку для Тернопільської області // Сталінський промінь. – 1947. – № 54. – 21 вересня. – С. 1
215. Державна забота про багатодітних та одиноких матерів // Зірка перемоги. – 1948. – № 32. – 1 травня. – С. 1.
216. В колгоспі працювати нужди не знати // Зірка перемоги. – 1948. – № 32. – 1 травня. – С. 1.
217. Молоко м'ясо державі // Зірка перемоги. – 1947. – № 13. – 18 лютого. – С. 1.
218. Роботу серед жінок на вищій рівень // Зірка перемоги. – 1946. – № 21. – 6 червня. – С. 1.
219. Матері представлені до урядової нагороди // Зірка перемоги. – 1945. – № 35. – 12 серпня. – С. 1.
220. Матері представлені до урядової нагороди // Зірка перемоги. – 1945. – № 36. – 18 серпня. – С. 1.
221. Чому Вікно на останньому місці // Зірка перемоги. – 1945. – № 39. – 9 вересня. – С. 1.
222. Роботу серед жінок на вищій рівень // Зірка перемоги. – 1946. – № 21. – 6 червня. – С. 1.
223. Пізнанка відстає // Зірка перемоги. – 1946. – № 30. – 24 липня. – С. 1.
224. Молоко, м'ясо державі // Зірка перемоги. – 1947. – № 97. – 21 грудня. – С. 1.
225. Державна забота про багатодітних та одиноких матерів // Зірка перемоги. – 1948. – № 32. – 1 травня. – С. 1.
226. Розпочалось масове збирання хліба // Зірка перемоги. – 1948. – № 55. – 22 липня. – С. 1.
227. В колгоспі працювати нужди не знати // Зірка перемоги. – 1948. – № 81. – 21 жовтня. – С. 1.
228. Допомога переселенцям // Вільне життя. – 1945. – № 32. – 13 червня. – С. 1.
229. Податкові пільги населенню західних областей // Вільне життя. – 1945. – № 54. – 18 серпня. – С. 2.
230. Хліб – державі // Вільне життя. – 1946. – № 182. – 18 вересня. – С. 3.

231. Багатий колгоспний трудовдень // Вільне життя. – 1946. – № 184. – 24 вересня. – С. 2.
232. Велике спасибі Радянській владі // Вільне життя. – 1946. – № 187. – 27 вересня. – С. 1.
233. Готуються до весняної сівби // Вільне життя. – 1946. – № 223. – 22 листопада. – С. 1.
234. Слово робітників-переселенців // Вільне життя. – 1947. – № 28. – 8 лютого. – С. 2.
235. В колгоспі знайшов я собі щасливе життя // Вільне життя. – 1947. – № 117. – 17 червня. – С. 3.
236. Піклування про переселенців // Шляхом до перемоги. – 1946. – № 64. – 20 жовтня. – С. 1.

1.7. Неопубліковані спогади мешканців Тернопільської області, депортованих у 1944–1946 рр. із Польщі (з власного архіву)

237. Барна Йосип Михайлович. Депортований зі села Кам'янка Сяноцького повіту. Нині мешканець села Жовтневе Тернопільського району.
238. Борис Олексій Олексійович. Народився в 1917 р. село Сурохове Черемиського району. Депортований в травні 1946 р. Нині мешканець м. Збараж Тернопільської області.
239. Василенко Марія Михайлівна. Депортована у 1946 р. зі села Мриглоди Рава-Руського повіту. Нині мешканка села Горошова Борщівського району Тернопільської області
240. Венгринович Любов Василівна, 1936 р. н., с. Криниця. Депортована у 1946 р. Нині мешкає м. Тернопіль Тернопільської області.
241. Габла Ганна Михайлівна, 1935 р. н. Депортована у грудні 1945 р. зі села Зіндранове Кроснянського повіту. Нині мешканка села Глибочок Борщівського району Тернопільської області.
242. Гринчак Стефанія Василівна, 1925 р. н. Депортована в березні 1946 р. с. Одрехова Сяноцького повіту Жешувського воєводства. Нині мешканка с. Личківці Гусятинського району Тернопільської області.
243. Дубінський Максим Самойлович. Депортований у березні 1946 р. зі села Климківка Горлицького повіту Краківського воєводства. Нині проживає в селі Самопусківці Гусятинського

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- району Тернопільської області. Розповідь записана 12 грудня 2006 р.
244. Кочмарик Катерина Іванівна. 1926 р. н. Депортована у 1946 р. зі с. Ольхово в Дніпропетровську область с. Ранне Утро. Після міграції замешкала в с. Ярчівці Зборівського району Тернопільської області.
245. Лука Катерина Іванівна. Депортована з дітьми із Села Верхрата Любачівського повіту в квітні 1946 р. Нині мешкає в селі Горошова Борщівського району Тернопільської області.
246. Міленич Йосип Адамович. 1927 р. н. Депортований у серпні 1945 р. с. Щавник Новосанчівського району. Нині мешканець с. Угринів Підгаєцького району Тернопільської області.
247. Проник Ольга Михайлівна, 1927 р. н. Депортована у березні 1946 р. зі с. Криниця в Харківську область. Після міграції оселилася в м. Бережани Тернопільської області.
248. Палиця Марія Миколаївна, 1939 р. н. Депортована в 1946 р. зі с. Ордохова Сяноцького повіту в м. Бучач. Нині мешканка м. Тернопіль Тернопільської області.
249. Родина Конечного Мичіслава Ігнатійовича. Депортованих 13 березня 1945 р. із села Любленець Новий. Нині мешканець с. Залужжя Збарзького району. (спогади записані 10 грудня 2006 р.).
250. Родина Кущака Федора Степановича. Депортовані 10 жовтня 1945 р. зі села Люблинець Новий. Нині мешканець с. Залужжя Збарзького району. (спогади записані 4 грудня 2006 р.).
251. Сай Ольга Олексіївна 1930 р. н. Депортована зі села Олешичі Любачівського повіту. Нині мешканка села Глибочок Борщівського району Тернопільської області.
252. Станька Василь Васильович, 1930 р. н. Депортований зі села Добра, Ярославського повіту, Краківського воєводства. Нині проживає в селі Литвинів, Підгаєцького району, Тернопільської області. Спогади записано 18 листопада 2006 р.
253. Чабан Ганна Петрівна, 1934 р. н. Депортована зі селі Щавна Сяноцького повіту. Нині проживає в селі Литвинові, Підгаєцького району, Тернопільської області. Спогади записано 25 листопада 2006 р.
254. Хміль Іван Йосипович, 1929 р. н. Депортований зі села Флоринка Новосяндецького повіту. Нині проживає в селі

- Іванівка Підволочиського району Тернопільської області.
Спогади записано 10 жовтня 2006 р.
255. Шиманчук Володимира Іванівна, 1940 р. н. Депортована в березні 1946 р. зі селі Климківка Горлицького повіту Краківського Воєводства. Нині мешканка села Самопусківці Гусятинського району Тернопільської області.
256. Чура Іван Федорович, 1928 р. н. Депортований із сімєю у березні 1946 р. зі села Зіндранове Кроснянського повіту Жешувського воєводства. Нині мешканець села Глибочок Борщівського району Тернопільської області.
257. Щавінський Степан Васильович. Депортований із родиною зі села Поворозник Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Нині мешканець м. Долина Іванофранківської області.

1.8. Опубліковані документи та матеріали

258. Misiło E. Akcja "Wisła". Dokumenty. / Eugeniusz Misiło. – Warszawa : Archiwum Ukraińskie – Zakład Wydawniczy "Tyrsa", 1993. – 524 s.
259. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Tom trzeci. / M. Siwicki. – Warszawa, 1994. – 439 s.
260. Депортації. Західні землі України к. 30-х – поч. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. / [упор. Ю. Ю. Сливка]. – Львів, 1996–1998. – (у трьох томах). – Т. 1 : 1939–1945 рр. – Львів, 1996. – 751 с.
261. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, / [упор. Ю. Ю. Сливка]. – Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 1996–1998. – (у трьох томах). – Т. 2 : 1946–1947 рр. – Львів, 1998 – 540 с.
262. Документы и материалы по истории советско-польских отношений / [Подгот. Э. Басинский, К. Большакова, Т. Валихновский] – М. : Издательство «Наука», 1974. – Т. VIII : январь 1944 г. – декабрь 1945 г. – 1974 – 357 с.
263. Документы и материалы по истории советско-польских отношений / [Подгот. Э. Басинский, К. Большакова, Т. Валихновский]. – М. : Издательство «Наука», 1976. – Т. IX : январь 1946 г. – декабрь 1949 г. – 275 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

264. Історія Тернопілля: Документи та матеріали до теми «Наш край». – Тернопіль : «Астон», 2004. – 48 с.
265. Літопис української повстанської армії. Боротьба з агентурою : Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН у Тернопільщині (1946–1948). – Т. 43. – Кн. 1. – Торонто–Львів, 2006. – 1316 с.
266. Польша – СССР . Материалы и документы. / – Варшава, 1964. – 37 с.
267. Советский Союз – Народная Польша. 1944–1974. : Документы и материалы. [Ред. коллегия : Н. Родионов, С. Тренчинский (руководители) и др.]– М. : Политиздат, 1974. – 664 с.
268. СССР – Польша. Механизмы подчинения. 1944–1949 гг. : Сборник документов / [ред. Бордюгов Г., Матвеев Г., Косеский А., Пачковский А.] – М. : АИРО – ХХ, 1995 – 382 с.
269. Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів [Пер. з пол. Є. Петренка]. – К. : Видав. ім. Теліги, 2005. – 358с. – (В 3-х томах. / Микола Сивіцький; Т. 2).
270. Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів – [Пер. з пол. Є. Петренка]. – К. : Видав. ім. Теліги, 2005. – 431с. – (В 3-х томах. / Микола Сивіцький; Т. 3).
271. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР (1939–1989) : Збірник документів та матеріалів. – К. : Наукова думка, 1989. – 453 с.
272. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / Володимир Сергійчук. – Тернопіль : книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 439 с.
273. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації. / Володимир Сергійчук. – К., 2003. – 576 с.
274. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. / Володимир Сергійчук. – Київ : Видання Української Видавничої Спілки, 1999. – 192 с.
275. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 994 с.
276. Радянська Тернопільщина (1939–1959). Документи і матеріали / [Упорядн. М. П. Глинський, М. М. Нестерець] – Львів : «Каменярь», 1971. – 430 с.

2.1. Наукові видання, монографії, статті

277. Bednarski W. W. Tak było na ziemi tomaszowskiej, postawy mniejszości narodowych w latach 1921–1947. / Waldemar Wojciech Bednarski – Tomaszów : Lubelski, 2004. – 116 s.
278. Bednarski M. D. Zdziejów przenian społeczno-gospodarczych i politycznych w powiecie Tomaszowskim w latach 1944–1947. / Mariusz Dariusz Bednarski – Tomaszów : Lubelski, 2002. – 96 s.
279. Dobrzanski M. Gehenna Polaków na rzeszowszczyźnie w latach 1939–1948. / Mieczysław Dobrzanski. – Wrocław, 2002. – 370 s.
280. Drozd R. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / Roman Drozd, Igor Hałagida – Warszawa, 1999. –
281. Filar W. Przed Akcją Wisła był Wołyń. / Władysław Filar. – Warszawa, 1997. – 237s.
282. Jastrzębski S. Samoobrona Polaków na kresach południowo-wschodnich II RP w latach 1939–1946 / Stanisław Jastrzębski – Wrocław : Norton, 2007. – 244 s.
283. Jastrzębski S. Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947 / Stanisław Jastrzębski – Wrocław : Norton, 2007. – 264 s.;
284. Kabaczij R. Przesiedlenie Ukraińców z Chełmszczyzny na Chersońszczyznę w latach 1944–1946 – T. 8. / Kabaczij Roman. // Rocznik Chełmski. – Chełm, 2002. – S. 293–309.
285. Misiło E. Repatriacja czy deportacja: Ukraińców z Polski do ZSRR (1944–1946) / Eugeniusz Misiło. – Warszawa, 1996. -
286. Misiło E. Павлюкома / Eugeniusz Misiło // Над Бугом і Нарвою. – № 3. – (травень–червень), 2006. – с. 17.
287. Ożóg M. Zachodnia Lemkowszczyzna w pierwszej połowie XX wieku / Ożóg M. // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» : Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 16–18 травня 2000 р. – Т.2 / [відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар]. – Чернівці : Рута, 2001. – С. 256–265.
288. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa. – 1433 s.
289. Арсентьев Н. В. Процесс формирования советского промышленного рабочего класса в западных областях УССР

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- (1946–1960) [Текст лекції]. / Н. В. Арсентьев – Ужгород, 1972. – 72 с.
290. Арутюнян Ю. В. Соціальна структура сільського населення // Вопросы философии / Ю. В. Арутюнян. – 1966. – № 4–6. – С. 51–61.
291. Барна І. Етнічний склад населення Тернопільської області на початку ХХ ст. // Наукові записки ТПУ ім. Гнатюка. Серія: Географія / Ірина Барна – Тернопіль, 2003. – № 2. – С. 12–20.
292. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. (У двох книгах). – / Білас Іван. (У двох книгах). – К. : Либідь-Військо України, 1994. – Книга 1 : –1994 – 432 с.
293. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. / Білас Іван. (У двох книгах). – К. : Либідь-Військо України. – Книга 2 : – 1994 – 688 с.
294. Боднарчук Ю. Аграрна політика Радянської влади щодо українців, переселених з Польщі в 1944–1946 рр. / Боднарчук Юлія // Формування економічних відносин в умовах становлення ринку. Збірник наукових праць ТДЕУ : Випуск 9. – Тернопіль, 2005. – С. 435–441.
295. Боднарчук Ю. Формування територіально-національного розмежування між Польщею та УРСР у 1939–1947 рр. / Юлія Боднарчук // Лучко М., Лановик Б. Операція «Вісла». Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр. – Тернопіль, 2007 – С. 67–75.
296. Бориславський С. ...І біль розлуки й віра та надія : [Всеукраїнський фестиваль лемківської культури в Монастириську] // Вісті Придніпров'я. – 2004. – 11 червня.
297. Боднарчук Ю. Житлово-побутові умови розселення на Тернопіллі депортованого з території Польщі українського населення у 1944–1946 роках / Боднарчук Юлія // Формування економічних відносин в умовах становлення ринку. Збірник наукових праць ТДЕУ : Випуск 9. – Тернопіль, 2005. – С. 364–376.
298. Боднарчук Ю. Ю. Кількісна характеристика та зони проживання населення локальних етнографічних груп – холмщаків і підляшуків на території Польщі напередодні їх

- виселення в УРСР. / Ю. Ю. Боднарчук // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. – Вип. 14. – Вінниця, 2008. – С. 232–236.
299. Боднарчук Ю. Економічний стан українських господарств Закерзоння напередодні їх депортації / Юлія Боднарчук // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія : Історія [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка] – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 3 – С. 157–168.
300. Боднарчук Ю. Кількісна характеристика та зони проживання української локально-етнографічної групи – надсянців на території Польщі напередодні їх виселення в УРСР (1944–1946) / Юлія Боднарчук // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка] – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 1. – С. 154–158.
301. Боднарчук Ю. Ю. Погіршення економічного становища українських родин внаслідок депортації з території Польщі в УРСР (1944–1946) / Боднарчук Ю. Ю. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. [Редкол. Кононенко П. П., Ажнюк Б. М.] – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – Т. XX. – С. 392–397.
302. Боднарчук Ю. Ю. Територія проживання та демографічна характеристика лемківського населення в Польщі напередодні виселення в УРСР / Боднарчук Ю. Ю. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. [Редкол. Кононенко П. П., Ажнюк Б. М.]. – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – Т. XIX. – С. 403–408.
303. Боднарчук Ю. Зміни в соціальній структурі народонаселення Тернопільської області в 1939–1946 рр. / Боднарчук Ю. // «Ми українці, ми українські»: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. – Чернівці – Вижниця : Черемош, 2007. – С. 150–153.
304. Боднарчук Ю. Ю. Соціальна адаптація українських переселенців після депортації з території Польщі в 1944–1946 рр. (на прикладі Тернопільської област). / Боднарчук Ю. Ю. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. [Редкол. Кононенко П. П., Ажнюк Б. М.]. – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Т.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

305. Бойко В. Переселення у спогадах / Володимир Бойко // Вісник Любачівщини : Вип. 3 / Т-во «Любачівщина». – Львів, 1997. – 112 с.
306. Бережанщина у спогадах емігрантів. / [Упорядн. ред. : Надія Волинець, Богдан Мельничук, Іван Семинець] – Тернопіль : Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – 390 с.
307. Богодист Г. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1950 рр.) / Г. Богодист. – К. : Видавництво Київського університету, 1961. – 176 с.
308. Боголепова И. Внешняя политика Народной Польши (1945–1947) / И. Боголепова. – М., 1963. – с.
309. Богомазова Т. Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX начале XX вв. / Т. Г. Богомазова. – Санкт-Петербург, 1999. – 164 с.
310. Бойко В. Переселення у спогадах / Бойко В., Пелешин К. // Вісник Любачівщини : Вип. 3 / [Ред. Ю. Судин, А. Судин]. – Львів, 1997. – С. 10–16.
311. Боченьович Є. Відродження лемків після депортації / Боченьович Є. // Ватра. – 2006. – № 1. – С. 13–18.
312. Борисенко В. Основна господарська діяльність на Холмщині та Підляшші / В. Борисенко. – К., 1997. – 398 с.
313. Боровик О. Трагедія Холмщини. (До 60-ти річчя Холмських подій) / Олександр Боровик, Андрій Боровик – Рівне : Рівненська друкарня, 2004. – 232 с.
314. Боднарчук Ю. Житлово-побутові умови розселення на Тернопіллі депортованого з території Польщі українського населення у 1944–1946 роках / Боднарчук Юлія // Формування економічних відносин в умовах становлення ринку. Збірник наукових праць ТДЕУ : Випуск 9. – Тернопіль, 2005. – С. 364–376.
315. Буцко О. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. / Ольга Буцко. [Редкол. С. В. Кульчицкий, О. И. Ганжа, Л. И. Гуржий и др.]– К. : Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – 274 с.
316. Буцко О. Добрі наміри та їх наслідки (українські та польські переселенці 1944–1946 рр.) / Ольга Буцко // Армія України. – 1995. – 9 серпня.
317. Бугай М. Ф. За повідомленням НКВС СРСР, були переселені... (Про депортацію населення з України у 30–40-і роки) /

- М. Ф. Бугай. – К. : Видавництво т-ва «Знання України», 1992. – 48 с. – (Сер. 4, Планета людей; № 1).
318. Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період) / В. Л. Варецький – Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – 279 с.
319. Васильєва Л. Примусова міграція як засіб вирішення політичних і економічних проблем радянським урядом // *Polska i Ukraina po II wojnie światowej* [Pod. red. W. Bonusiaka]. / Васильєва Людмила. – Rzeszów. 1998. – S. 157–164.
320. Вісник Лемківщини. – Збараж : Видання тов-ва Лемківщина, 1992. – Вип. № 1.– 6 с.
321. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ ст.: Хроніка подій / Ігор Винниченко. – К. : «Книжкова друкарня наукової книги», 1997 – 228 с.
322. Винниченко І. До питання про етнічний склад осіб примусово виселених з України в 1930–1940-х рр. // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. / Винниченко Ігор. – К.–Нью-Йорк, 2003. – С. 432–437
323. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / [Голова ред. колегії Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – 813 с.
324. Гаврилюк О. Н. Депортації українського населення з Польщі до УРСР у 40-х роках // *Slavica Tarnopolensia*. – Вип. 2. / О. Н. Гаврилюк. – Тернопіль, 1995. – С. 119–121.
325. Гаврилюк О. Заможне селянство Західної України як об'єкт репресивної політики сталінізму у другій половині 40-х – на початку 50-х років // Питання історії України. [Збірник наукових статей / Ред. кол.: В. М. Ботушанський (редактор) та ін .] – Т. 2 / Олександр Гаврилюк. – Чернівці : Золоті литаври, 1998. – С. 119–124.
326. Гарань О. В. Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х – 50-х роках / О. В. Гарань // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 55–65.
327. Герегова С. До питання про запровадження радянської системи освіти в західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років / Герегова Світлана // Питання історії України. [Збірник наукових статей / Ред. кол.:

- В. М. Ботушанський (редактор) та ін.] – Т. 2. – Чернівці : Золоті литаври, 1998. – С. 133–145.
328. Герегова С. Професійна підготовка кадрів у західному регіоні в другій пол. 40-х – першій пол. 50-х років ХХ ст. / Світлана Герегова, Тамара Марусик. // Питання історії України. [Збірник наукових статей / Ред. кол.: В. М. Ботушанський (редактор) та ін.]. – Т. 7. – Чернівці : Зелена Буковина, 2004. – С. 78–84.
329. Герегова С. Ідеологічне приборкання західноукраїнської інтелектуальної еліти (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) / Світлана Герегова, Тамара Марусик // Питання історії України : Збірник наук. Статей. – Т. 6. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – С. 157–162.
330. Гулай В. Зміни соціально-професійної структури населення Тернопільської області (друга половина 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.) / Володимир Гулай // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [Ред. кол.: М. Алексієвець (гол. ред.) та ін.] – Вип. 12. – Тернопіль : ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2001. – С. 143–148.
331. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України в перші повоєнні роки / Володимир Гулай // 1939 рік в історичній долі України й українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 23–24 вересня 1999 р. / [Ред. кол.: К. К. Кондратюк (гол. ред.) та ін.] – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 205–208.
332. Гулай В. Проблеми охорони здоров'я населення західних областей України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / В. Гулай // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка / Ред. кол.: Т. Біленко (гол. ред.) та ін. – Вип. 8. – Дрогобич : Вимір, 2001. – С. 176–185.
333. Гулай В. Релігійна ситуація у Львівській області (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / Володимир Гулай // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції. Львів, 16-19 травня 2001 р. / [Ред. кол.: В. Гаюк та ін.] – Кн. 1. – Львів : Логос, 2001. – С. 201–206.
334. Гулай В. Соціально-економічні аспекти «радянізації» західних областей України (друга пол. 40-х – 50-ті роки) / Василь Гулай // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. [Збірник наукових

- праць / відп. ред. : Т. Полещук] – Вип. 3. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – С. 174–179.
335. Гонтар Т. Відображення переселення українців Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. в історичній літературі / Тетяна Гонтар // Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура : Матеріали наукової конференції. Тернопіль, 15–16 квітня 1999 року – Тернопіль : «Лілея», 1999. – С. 8–13.
336. Гонтар Т. Опір українців переселенню з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. / Тетяна Гонтар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : історія. – Вип. VIII. – Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. – С. 148–152.
337. Гонтар Т. Переселення українців з Жешувського воєводства в УРСР у 1944–1946 рр. / Тетяна Гонтар // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : історія. – Вип. VI. – Тернопіль : Лілея, 1997. – С. 69–74.
338. Гонтар Т. Становище переселенців з Польщі в південних та східних областях УРСР у 1944–1945 рр. / Тетяна Гонтар. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Вип. VII. Серія : Історія. Збірник наукових праць – Тернопіль : Лілея, 1998. – С. 146–155.
339. Гонтар Т. Тернопільщина в акціях переселення народів у 1945–1947 рр. / Т. Гонтар // Україна на шляху до незалежності і демократії. Науковий вісник історичного факультету ТДПІ. – Тернопіль : Лілея, 1996. – С. 180–183.
340. Гонтар Т. Українські переселенці з Польщі в умовах тоталітарного режиму (1946–1950 рр) / Тетяна Гонтар // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / [Pod. red. W. Bonusiaka] – Rzeszów, 1998. – S. 175–185.
341. Городницький Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теробовлі і Теробовлянщині: Історичний нарис – путівник / Л. Городницький, І. Зінчишин. – Львів : Каменяр, 1998. – 294 с.
342. Горбаль М. Лемківські долі [Інтерв'ю] / Микола Горбаль // Лемківщина в серці моєму. – К : Київський дім, 2002. – С. 6–15.
343. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя / М. М. Горний. – Львів, 1997. – 663 с.
344. Горний М. Ліквідація Хомської греко-католицької єпархії: наслідки для українців Холмщини та Підляшшя / Михайло

- Горний // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 323–324 – Чернівці : Рута, 2006. – С. 96–102.
345. Грищук Г. Так поставало Тернопілля: історичне дослідження про етапи формування адміністративно-територіальної цілісності області. / Григорій Грищук. – Тернопіль, 2001. – 122 с.
346. Доповідь Олександра Венгриновича на засіданні Президії СФУЛО // Дзвони Лемківщини. – № 5. – (вересень–жовтень) – 2003. – С. 1.
347. Дикий І. Наша родина / Іван Дикий // Ватра.– 2006. – № 1. – С. 3–7.
348. Довгалюк Х. Депортація українського населення з Польщі 1944–1946 рр., політика уряду щодо депортованих / Христина Довгалюк // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» : Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 16–18 травня 2000 р. – Т.2 / [відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар]. – Чернівці : Рута, 2001. – С. 333–341.
349. Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944–1947 рр. / Роман Дрозд // Україна : національна спадщина, національна свідомість, державність – № 10. – 2003. – С. 335–351.
350. Дрозд Р. До питання про становище українців у Польщі в 1944–1952 рр. / Роман Дрозд // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. [Ред. кол.: Ю. І. Макара (відп. ред.) та ін.] – Вип. 73–74. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 180–190.
351. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Бернштейн, Н. А. Зіневич та інші, [за ред. В. І. Наулка]. – К., 2001. – 424 с.
352. Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской народной республики (1944–1960). / Евсеев И. Ф. – К., 1962. – 267 с.
353. Жуків Б. Нищення церков на Холмщині. / Б. Жуків – Краків, 1940. – 30 с.
354. Зашкільняк Л. Політика польської влади щодо українців в 1944–1947 рр. / Леонід Зашкільняк // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства

- ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. / Леонід Зашкільняк. – Львів, 2007. – С. 165–171.
355. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти / Леонід Зашкільняк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні : польсько-українські стосунки. / Леонід Зашкільняк. – Львів, 2005. – С. 3–22.
356. Зашкільняк Л. Наслідки депортації українців і поляків у 1944–1946 рр. / Зашкільняк Л. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272 / Леонід Зашкільняк. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 149–156.
357. Збаражчина. Збірник статей – Т. 2. – Нью-Йорк, 1985. – 523 с.
358. Зуев Ф. Польша 1939–1948 гг. : Курс всеобщей истории. Новейшая история [Стенограмма лекции] / Ф. Зуев – М., 1949. – 32 с.
359. Івасюта М. К. З історії Революційного руху на Тернопільщині в роках окупації її панською Польщею (1926–1939) / Івасюта М. К. // З історії Західноукраїнських земель. – К., 1957. – С. 165–187.
360. Івасюта М. Нариси історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950) / Івасюта М. К. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1958. – 116 с.
361. Івасюта М. К. Розвиток колгоспного ладу в зхідних областях Української РСР. / М. К. Івасюта. – К., 1960. – 39 с.
362. Історія Української РСР / [відп. ред. А. В. Лихолат] – К., 1979. – Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і рр.). – Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-і рр.). – Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область / [ред. Нечай С. П.] – К., 1973. – 640 с.
363. Історія селянства Української РСР. – Т. 2 : Від великого Жовтня до наших днів. [Ред. кол. І. І. Компанієць (відп. ред.)] – К. : «Наукова думка», 1967. – 534 с.
364. Історія народного господарства Української РСР. Т. 3, Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–1980-ті рр.). – Кн. 1: Будівництво

- економіки розвинутого соціалізму. – К., 1985. / [за ред. І. Дерев'янкіна та інших]. – 464 с.
365. Кабачій Р. Переселення українців з Польщі у Миколаївську область у 1944–1946 рр / Роман Кабачій // Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetyw. – Т. 1. – Warszawa, 2002.– S. 135–143.
366. Кабачій Р. І. Тоталітарна влада у стосунку до українців, депортованих з Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. [Електронний ресурс] / Кабачій Роман Іванович : http://www.etnos.lemku.com/2006/03/11/totalitarna_vlada_y_stosunku_do_ukrainziv.html.
367. Кондратюк К. Етапи та засоби реалізації депортації українців та поляків / Кондратюк К., Киричук Ю., Лучаківська І. // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50 річчя операції «Вісла» / Упор. Ю. Сливка. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 74–76.
368. Копчак С. І. Деякі питання міграційного руху населення західних областей УРСР (1945–1950) / Копчак С. І., Копчак В. П. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 23. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 19–24.
369. Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період (1945–1955 рр.) / Кудлай О. С. – К. : Наукова думка, 1965. – 296 с.
370. Кучер В. Переселення українців з Польщі до УРСР: 1944–1946 рр. / Володимир Кучер // Slavica Tarnopolensia. – Вип. 2. – Тернопіль, 1995. – С. 122–130.
371. Кіцак В. Адаптація українців Закерзоння в Україні: урядові документи і реалії часу / Володимир Кіцак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Вип. VII. Серія : Історія. Збірник наукових праць. – Тернопіль : Лілея, 1998. – С. 137–146.
372. Кіцак В. Й. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею у 1944–1947 рр. / Кіцак В. Й. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Історія. Вип. ІХ. – Тернопіль : Редакційно-

- видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. – С. 152–157.
373. Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944–1947 рр.) / Володимир Кіцак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Історія. Вип. VIII. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. – С. 144–148.
374. Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944–1947 рр.) / Володимир Кіцак // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2000. – Ч. 3. – С. 153–160.
375. Кіцак В. Депортації українців Польщі в УРСР: історіографія проблеми / Володимир Кіцак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія : Історія. Вип. 10. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 2000. – С. 296–299.
376. Кіцак В. Й Доля переселенців із Закерзоння / Кіцак В. Й. // Український світ: Українські етнічні землі та діаспора, 1999. – С. 34–38. (Спецвипуск)
377. Кіцак В. Й. До питання про депортацію українців з Польщі. 1944–1946 рр. / Кіцак В. Й. // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 222–224.
378. Кіцак В. Розселення українців Польщі в Тернопільській області та їх соціально-економічна адаптація / Кіцак В. // Матеріали науково-методичної конференції «Красназнавство в системі підготовки сучасного вчителя». – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 2000. – С. 38–42.
379. Кіцак В. Й. Переселення українців Польщі з південних та східних областей УРСР в Західну Україну / Кіцак В. Й. // Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали наукової конференції. Тернопіль, 15–16 квітня 1999 року – Тернопіль : «Лілея», 1999. – С. 40–47.

380. Кіцак В. Система оподаткування українців депортованих з Польщі в УРСР у повоєнний період / Володимир Кіцак // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія : Історія [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка] – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 168–173.
381. Когут П. Колективізація в Західноукраїнському селі. / Петро Когут. – Львів : ЛФ УАДУ – Логос. 2000. – 80 с.
382. Когут П. В. Про перебудову виробничих відносин у західноукраїнському селі (1946–1955 рр.) / Когут П. В., Чуприна В. М. // Актуальні питання перебудови суспільних відносин в СРСР : Вісник Львівського університету. – Львів : Світ, 1991. – Вип. 29. – С 134–141.
383. Когут П. Політика визиску селянства західних областей України у перші післявоєнні роки / Петро Когут // Українські варіанти. – 1998. – № 3–4. – С . 101–107.
384. Когут П. Підготовка та проведення масової колективізації західноукраїнського села (1944–1947 рр.) / Петро Когут // Українські варіанти. – 1999. – № 1–2. – С. 92–100.
385. Когут П. В. До питання про запровадження компартійної основи суспільних відносин у західноукраїнському селі (1944–1947 рр.) / П. В. Когут // Актуальні проблеми державного управління : Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України. Львівський філіал / [За ред. А. О. Чемериса, А. В. Ліпенцева]. – Львів : ЛФ УАДУ – Кальварія, 1999. – Вип. 1. – С. 202–214.
386. Когут П. В. Протистояння української державницької та радянської тоталітарної ідей у західноукраїнському селі в перші післявоєнні роки / Когут П. В. // Актуальні проблеми державного управління : Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України (Львівський філіал) / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів : ЛФ УАДУ; Кальварія, 1999. – Вип. 2. – С. 208–213.
387. Когут П. Становлення радянського тоталітаризму в західних областях України у післявоєнний період / Петро Когут // Звітна науково-технічна конференція професорсько-викладацького складу, наукових працівників і аспірантів (2–5 лютого 1993 р.): Тези доповідей. – Львів : Український поліграфічний інститут ім. І. Федорова, 1993. – Вип. 1. – С. 135.

388. Когут П. Радянська система визиску селянства західних областей України (1944–1953) / Когут П. // Звітна науково-технічна конференція професорсько-викладацького складу, наукових працівників і аспірантів (28–31 січня 1997 р.) : Тези доповідей. – Львів : Українська академія друкарства, 1997. – Вип. 3. – С. 183.
389. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. / І. Козловський – Л., 1998. – 222 с.
390. Косовський Ф. Східними межами Лемківщини Ч. 3 / Франц Коковський – Львів : накладом видавництва «Наш лемко», 1937. – 92 с. – (Бібліотека Лемківщини).
391. Кондюба І. Советско-польские отношения (1939–1945) / Кондюба І. – К., 1963. – 208 с.
392. Кордуба М. Північно-західна Україна. / Мирон Кордуба – Відень : З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні, 1917. – 589 с. – (Видання союзу визволення України).
393. Кучер В. Невиправдані сподівання. – Українська діаспора. – 1993. – № 3. – С. 75–91.
394. Кривоногова Н. Етнічна ситуація на Холмщині і Підляшші / Наталія Кривоногова // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Збірник наукових праць. – Львів : ЛНУ ім. Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 289–293.
395. Красовський І. Хто ми лемки.../ Іван Красовський, Дмитро Солинка. – Львів, 1991 – 47 с.
396. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії (1939–1941) : Історія українського Центрального Комітету / Володимир Кубійович – Чикаго : Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – 664с.
397. Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. / Володимир Кубійович [Факс. перевид.]. – К. : Обереги, 2005. (Сер. “Б-ка укр. раритету”) – Т 1. : Загальна географія / Опрац. і зред. В. Кубійович. – 528 с.
398. Кубійович В. «Енциклопедія українознавства. Загальна частина» / [За ред. проф. Володимира Кубійовича]. – К., 1994. – Т. 1, 2. – 400 с.
399. Кунець І. Поселення і початок адаптації переселенців з Польщі на Борщівщині (1945–1946 рр.) / Ігор Кунець // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історії.

- Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 378–379. – С. 61–64.
400. Кучер В. З історії поселення українців з Польщі в південних районах України / Володимир Кучер // Міжнаціональні відносини на Півдні України. Тези наук. Конференції. – Запоріжжя : ЗДМУ, 1993. – С. 35–44.
401. Кучер В. І. До питання про «добровільне» переселення українців з Польщі до УРСР/ Кучер Володимир Іванович // Питання гуманітарних наук : Зб. наукових праць Українського державного морського технічного університету. – Миколаїв : УДМТУ, 1994. – С. 28–35.
402. Кучер В. Українці «Закерзоння» : до питання про переселення / Володимир Кучер // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К. : Тираж, 1994. – С. 135–140.
403. Кучер В. Переселення українців з Польщі до УРСР : 1944–1946 / Володимир Кучер // Slavica Tarnopolensia. – Тернопіль : ТДПУ, 1995. – С. 122–130.
404. Кучер В. Українці в Польщі: до питання про поселення в Україні. / Володимир Кучер // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 127–132.
405. Кучер В. Переселення українців з Польщі: проблеми розселення в Україні. / В. Кучер // Вісник Київського університету, 1998. – № 3. – С. 48–50.
406. Кривуцький І. «Де срібнолентий Сян пливе...». / Іван Кривуцький– Львів : Логос, 2000. – 376 с.
407. Комаринська З. Соціальна адаптація переселенців з Польщі у громаду м. Винники / Комаринська Зоряна // Наукові зошити історичного фк-ту Львівського державного університету ім. І. Франка. Збірник наукових праць / [відп. ред. Геннадій Кипаренко], Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – Вип. № 2. – С. 30–32.
408. Лаба В. Історія села Оріховець / Василь Лаба – Львів, 2005. – 157 с.
409. Лазарович М. В. Земельне питання як основа економічної адаптації українського населення, депортованого з території Польщі й розселеного на Тернопільщині в 1944–1946 рр. / Ю. Ю. Боднарчук, М. В. Лазарович // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє – [Ред. М. В. Лазаровича] – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – С. 23–32.

410. Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.) / Йосип Свинко, Богдан Лановик – Тернопіль : «Воля», 2004. – 340 с.
411. Ленчишин А. Тернопільщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / А. Ленчишин. – Тернопіль, 1980. – 33 с.
412. Ленчишин А. Розвиток сільського господарства Тернопільської області за роки Радянської влади. 1939–1979 рр. / А. Ленчишин. – Тернопіль, 1979. – 49 с. – (Тернопільська область біб-ка для дорослих ім. В. П. Затонського)
413. Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. – Львів, 1999. – Т. 1. : Матеріальна культура. – Львів, 1999. – С. 31–35.
414. Лемківщина у серці моему. К. : «Київський дім», 2002. – 56 с.
415. Лемки в Монастириськах піввіку пізніше // Лемківський календар 1997. [Гол. ред. І. Красовський] – Львів, 1996. – С. 40–43.
416. Ліньов А. Політичні репресії регіону влади щодо репатріантів південно-західного регіону України / Андрій Ліньов // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 378–379. – С. 64–67.
417. Лятошинська Я. Мої спогади про переселення / Лятошинська Ярослава // Вісник Любачівщини – № 1. – 1996 – С. 55–57.
418. Макар Ю. Холмщина і Підляшся у першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика / Юрій Макар – Львів : Інститут Українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с.
419. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни / Юрій Макар // Питання історії України : Збірник наук. статей. – Т. 6. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – С. 181–184.
420. Макар Ю. Розселення українців у світі / Ю. Макар, О. Макар // Трибуна. – 1991. – № 2. – С. 30–31.
421. Макар Ю. І. Українці в Польщі після Другої світової війни / Макар Ю. І. // Українська діаспора. Ч. 3. – Київ – Чикаго, 1993. – С. 111–118.
422. Макар Ю. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище / Юрій Макар // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 6–7. Історія. – Чернівці : Рута, 1996. – С. 274–291.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

423. Макар Ю. І. Акція «Вісла»: характер та наслідки для українців Польщі / Ю. І. Макар // Українська діаспора. – Ч. 10. – Київ – Чикаго, 1997. – С. 8–21.
424. Макар Ю. Українська проблема в засобах масової інформації міжвоєнної Польщі / Юрій Макар // Питання історії нового та новітнього часу. Збірник наукових праць. Вип. 6. – Чернівці : Прут, 1999. – С. 28–37.
425. Макар Ю. І. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище / Макар Ю. І. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 8. – Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 135–153.
426. Макар Ю. Новосілки / Юрій Макар // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : Документи, матеріали, спогади. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – Т. 3. – С. 281–285.
427. Макар Ю. «Геть за Буг!» / Макар Ю., Макаром В. // Українознавство. Календар-щорічник. 2004. – Київ : УВС, 2003. – С. 158–162.
428. Малярчук О. М. Підготовка та розстановка кадрів у сільському господарстві у західноукраїнському регіону у II пол. 40-х першій пол. 50-х рр. ХХ ст. / О. М. Малярчук // Збірник наукових праць «Проблеми інтеграції науково освітнього потенціалу в державотворчому процесі». – Вип. 3. – Тернопіль : ТДГУ, 2003. – С. 226–231.
429. Малярчук О. М. Особливості соціально-економічної підготовки західноукраїнського села до соціальної колективізації (1944–1947) / О. М. Малярчук // Наукові записки ТДПУ. Серія Історія. – Вип. 3. – Тернопіль : ТДПУ, 2003. – С. 228–232.
430. Макарчук С. А. Український етнос: виникнення та історичний розвиток. / Макарчук Степан Арсентійович. – К., 1992. – 146 с.
431. Макарчук С. Цивільне населення волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни / Степан Макарчук. // Україна: національна спадщина, національна свідомість, державність – № 10. – 2003. – С. 225–259.

432. Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщу в 1944–1946 рр. / Степан Макарчук // Український історичний журнал. – 2003 – № 3. – С. 103–115.
433. Макарчук С. А. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні в 1944–1947 рр. / С. А. Макарчук // Збірник праць кафедри української преси. (На пошану проф. Володимира Здоровеги). – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 177–187.
434. Маланчук В. Ю. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР. / Маланчук В. Ю. – К, 1957. – 48 с.
435. Маланчук В. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор роз’язання національного питання в західних областях УРСР) / Маланчук В. Ю. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1963. – 696 с.
436. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя й діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). / Тамара Марусик – Чернівці : Рута, 2002. – 464 с.
437. Марусик Т. До питання формування «нової» інтелігенції у західних областях України (40-ві рр. ХХ ст.) / Тамара Марусик // Зелена Буковина. – 2000. – № 1–2. – С. 42–50.
438. Марусик Т. В. Ставлення радянської влади до українського греко-католицького духовенства (1944–1946 рр.) / Т. В. Марусик // Питання історії України: Збірник наукових статей – Т. 4.– Чернівці : Золоті литаври, 2000. – С. 179–186.
439. Марусик Т. Діяльність греко-католицького духовенства західних областей України у підпіллі (друга пол. 40-х – поч. 60-х рр. ХХ ст.) / Тамара Марусик. // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Вип. 123 – 124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.– Чернівці : Рута, 2002. – С. 207–219.
440. Монастирська і околиці в спогадах емігрантів / [Ред. упорядн. Б. Мельничук, В. Трокало] – Тернопіль : Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – 167 с.
441. Надольський Й. Депортаційна політика щодо учасників ОУН – УПА та членів їх сімей в західних областях України (1944–1945 рр.) / Йосип Надольський // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 229–230. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 58–62.
442. Надольський Й. Депортація населення із західноукраїнських земель у жовтні 1947 року / Йосип Надольський // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 109–115.
443. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації / [Авт. кол.: С. П. Нечай (керівник) та ін.] – Львів : Каменяр, 1980. – 288 с.
444. Нариси історії української інтелігенції (перша пол. ХХ ст.). У 3-х книгах. Кн 3. / [Відп. ред. Ю. О. Курносів] – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 153 с.
445. Новосядлий Б. Т. Буцнів. Екскурс у минуле на хвилях любові: Історико-краєзнавчий нарис. (Видання друге, перероблене і доповнене) / Б. Т. Новосядлий.– Тернопіль : Джура, 2006. – 296 с.
446. Оленич І. Доля Лемківщини. / І. Оленич. – Львів : Каменяр, 1992. – 118 с.
447. Олійних П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя. / Петро Олійних. – Прага, 1941. – С. 64.
448. Операція «Вісла». Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр. / [Лучко М., Лановик Б.] – Тернопіль, 2007 – 233 с.
449. Пастернак Є. Нариси історії Холмщини і Підляшшя. (Новіші часи) / Євген Пастернак – Вінніпег–Торонто, 1989. – 466 с. – (друге видання).
450. Поділля: історико-етнографічне дослідження. / Артюх Л. Ф., Балащук В. Г., Балтарович З. Є. – К. : «Доля», – 1994. – 504 с.
451. Попко О. Було таке українське село. Історико-етнографічний нарис холмщанського села Степанковичі. / О. Папко. – Тернопіль : Мандрівець, 2000. – 164 с.
452. Процюк В. Книга пам'яті. Про трагічну долю українців Закерзоння у 1944–1956 рр. / Процюк В. – Львів : друкарня видавництва «Вільна Україна», 1996. – 320 с.
453. Парсаданова В. С. Советско-польские отношения в годы Великой отечественной войны (1941–1945 гг.). / Парсаданова В. С. – М., 1982. – 278 с.

454. Польша і Україна у 30 – 40-х рр. ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. У 3-х томах. – Т. 2. : Переселення поляків і українців. 1944–1946. – Варшава-Київ, 2000. – 1008 с.
455. Ревуцький М. Проблеми культурно-психологічної адаптації переселенців з Польщі в повоєнній Україні (на матеріалах Тернопільської області) / Микола Ревуцький // Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Тернопіль : Лілея, 1999. – С. 36–39.
456. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок ХХІ століття). – (друге вид.) / В. О. Романцов. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – 200 с.
457. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті рр. ХХ ст. / Рубльов О. С., Черченко Ю. А. – К. : Наукова думка, 1994. – 350 с.
458. Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини / Юліан Тарнович – Нью-Йорк : Видавництво «Культура», 1964. – 105 с.
459. Тарнович Ю. На згарищах Закерзоння / Юліан Тарнович. – 1954. – 92 с.
460. Ткачук В. Зловживання владою як специфічна риса сталінського режиму в Західній Україні (1944–1957 рр) / Володимир Ткачук // Наук. вісник ВДУ: Іст. науки. – 1998. – № 1. – С. 19–22.
461. Ткачук П. Депортація населення, її завдання і мета / Ткачук П. Ткачук В. // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / [pod. red. W. Bonusiaka] – Rzeszyw, 1998. – S. 243–259.
462. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. : Виселення поляків з Тернопілля / Сергій Ткачов – Тернопіль : «Підручники», 1997. – 209 с.
463. Трач О. Нас ростила Лемківщина. / Трач. О. // Бережанська земля. В 2-х томах / [Л. Бабій, В. Беднарський, Б. Мельник та ін.] – 1998. – (Головний комітет Бережанщини і Козівщини). – 900 с. – Т II: Історично-мемуарний збірник. – Торонто–Нью-Йорк–Лондон–Сідней–Бережани–Козова, 1998. – С. 78–81.
464. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984 рр.) / Мирослав Трухан – Нью-Йорк–Сідней–Париж–Торонто. – 1990. – 403 с. – (Фундація дослідження Лемківщини).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

465. Трухан М. Боротьба за повернення на рідні землі / Мирослав Трухан // Вісник Закерзоння – місячник громадської та культурної думки. – № 1. – 2001. – С. 91–100.
466. Сава В. Удома й на чужині. / В. Сава. – Варшава, 1995. – 143 с.
467. Савка Б. Копичинці. Мандрівка через століття: Історичний нарис / Богдан Савка – Тернопіль : Джура, 2001. – 580 с.
468. Савчук О. Чужі серед своїх. Доля депортованих українців у Холмщині / О. Савчук // Депортація українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (До 50-річчя операції «Вісла») – [Упорядник Ю. Ю. Сливка] – Львів, 1998. – 132 с.
469. Салюк А. Депортація українців з Польщі у 1944–1946 рр.: історичний і соціально-політичний аспекти (на прикладі Холмщини і Підляшшя) / Анатолій Салюк, Данило Салюк // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. – [Ред. кол. Ю. І. Макара (відп. ред.) та ін.] – Вип. 73–74 – Чернівці : Рута, 2000. – С. 168–179.
470. Салюк Д. Ставлення німецької окупаційної влади до українців Холмщини і Підляшшя у 1939–1944 рр. / Данило Салюк // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 323–324. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 124–129.
471. Свинко Й. Депортація українців з Надсяння та її наслідки / Йосип Свинко // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50 річчя операції «Вісла» / [Упорядник Ю. Ю. Сливка] – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 79–80.
472. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) / Сворак С. Д. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 235 с.
473. Сиполс В. Я. Крымская конференция 1945 года / В. Я. Сиполс, И. А. Чельшев. – М., 1984. – 96 с.
474. Субтельний О. Україна. Історія. / Орест Субтельний – К., 1991. – 664 с.
475. Смолей В. В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939). / В. В. Смолей – Тернопіль, 2003. – 111 с.

476. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі / Володимир Сергійчук – К., 1997. – 92 с.
477. Сергійчук В. Депортація поляків з України. / Володимир Сергійчук – К., 1999. – С. 192.
478. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. / Володимир Сергійчук – Тернопіль, 1996. – 184 с.
479. Сергійчук В. Український Здви́г. Кн. 4. : Поділля (1939–1955). / Володимир Сергійчук – К. : Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
480. Сорока Ю. «Переселення українців з етнічно українських земель і польського населення з УРСР (1944–1946 рр.)» / Юрій Сорока // Депортація українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (До 50-річчя операції «Вісла») / Юрій Сорока – Львів, 1998. – С. 95–99.
481. Сливка Ю. Ю. Українсько-польське протистояння періоду II світової війни / Ю. Ю. Сливка. – Львів, 2003. – 52 с.
482. Сливка Ю. Ю. Національна еліта західного регіону України в період становлення тоталітарного режиму 40-ві – поч. 50-х рр. / Ю. Ю. Сливка, О. І. Луцький // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. – Львів, 1996. – С. 275–289.
483. Сливка Ю. Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. / Ю. Ю. Сливка. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – НАНУ, 2003. – 352 с.
484. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – поч. XXI ст.) / В. О. Романцов. – К., 2005. – 200 с.
485. Рубльов О. С. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції 20–50 рр. XX ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наукова думка, 1998 – 350 с.
486. Указ Президента України В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців із території Польщі», від 23 вересня 2005 р. № 1330/2005. [електр. ресурс] : [//www.uazakon.com/document/fpart38/idx38591.htm](http://www.uazakon.com/document/fpart38/idx38591.htm)
487. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: польсько-українські стосунки. – Львів, 2005. – 406 с.

488. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – 294 с.
489. Україна – Польща: важкі питання. – Т. 1–2. – Матеріали II міжнародного семінару істориків Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр. / [відп. ред. М. Кучерепа] – Варшава : Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі: Tysza, 1998. – 245 с.
490. Україна – Польща: важкі питання. – Т. 5. – Матеріали II міжнародного семінару істориків Українсько-польські відносини під час Другої світової війни, (Луцьк, 27–29 квітня, 1999 р. / [відп. ред. Є. Місило]. – Tysza, 2001. – 359 с.
491. Україна – Польща: важкі питання : – матеріали III міжнародного семінару «Українсько-польські стосунки Другої світової війни» (Луцьк. – 20 – 22 травня 1998 р.) – Т. 3 / Варшава. : Об'єднання українців у Польщі, світовий союз воїнів Армії Крайової, 1999. – 267 с.
492. Федик Я. Роки і люди. Місто Козова за півстоліття(1944–1994). Історико-мемуарний нарис. Козова / Ядвіга Федик – Тернопіль : Джура, 2001. – 335 с.
493. Федорчак П. Депортація українського населення з Польщі та поляків із західних областей України (1944–1946) / П. Федорчак, Т. Федорчак // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» : Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 16–18 травня 2000 р. – Т.2 / [відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар] – Чернівці : Рута, 2001. – С. 299–303.
494. Холодницький В. Репатріація радянських громадян (1944–1952 рр.) / В. Холодницький, Н. Житарюк // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства центральної та східної Європи : Збірник наукових праць. – Вип. 1 – Київ–Чернівці, 1997. – С. 161–169.
495. Цепенда І. Обіцянка та реалії: соціально-економічні аспекти переселення українського населення з Польщі до УРСР (1944–1946 рр.) / Ігор Цепенда // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 206–210.

496. Чорний С. Українці в Євразії: Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. [Ред. В. Наулко] / Сергій Чорний. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2002. – 253 с.
497. Чужинче, іди і скажи Україні: Увінчання трагедії Закерзоння в 1944–1947 рр. – Перемишль, 2001. – 253 с.
498. Шаповал Ю. І. Уроки двох репатріацій / Ю. І. Шаповал // Історія в школах України. – 2005. – № 3. – С. 53–55.
499. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.). / Юрій Шаповал – К., 2000. – 197 с.
500. Шафран П. Депортація колишніх червоноармійців / Петро Шафран // Депортація українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (До 50-річчя операції «Вісла»)– Львів, 1998. – с. 81–82.
501. Щерба Г. Проблеми українсько-польських переселень в 1944–1948 рр. у світлі соціологічних досліджень. / Щерба Галина // Українська діаспора – 1993. – № 3. – С. 73–91.
502. Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках / Галина Щерба // Визвольний шлях. – 1991. – № 8. – С. 7.
503. Щерба І. Переселення українців з Надсяння в 1944–1946 роках у спогадах самих переселенців – [Електронний ресурс] / Іван Щерба, Ліліяна Яремкевич : <http://www.etno.webua.org/nadsiannia 44.html>
504. Якименко М. Депортація українців з Польщі на Полтавщину/ Якименко Микола // Березіль. 1998. – № 1–2. – С. 162–169.
505. Ярославщина і Засяння 1031–1947: історично – мемуарний збірник / Наукове тов. ім. Шевченка. укр. архів. – том XL 11; [упоряд. М. Семчишин] – Нью-Йорк–Париж–Сідней : Б. И., 1986. – 798 с.
506. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.): Монографія. / Б. О. Ярош – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ ім. Л. Українки, 1999. – 184 с.

2.2. Автореферати дисертацій і дисертацій

507. Барна І. М. Етнографічне дослідження регіону (на матеріалах Тернопільської області) : автореф. дис. на здобуття наук.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / І. М. Барна; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2005. – 19 с.
508. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : автореф. дис. на здобуття ступеня док. іст. наук. : 07. 00. 01 «Історія України» / І. Г. Білас. – Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1994. – 34 с.
509. Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Горний Михайло Михайлович. – Чернівці, 2000. – 20 с.
510. Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / Горний Михайло Михайлович. – Чернівецький державний університет. – Чернівці, 2000. – 200 с.
511. Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (другої половини 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Гулай Василь Васильович. – Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 16 с.
512. Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (другої половини 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.), – автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Гулай Василь Васильович. – Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 19 с.
513. Данилиха Н. Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України) : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Данилиха Наталія Романівна. – Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2007. – 204 с.
514. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація : дис. канд. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Кіцак Володимир Миронович. – Тернопіль, 2002. – 241 с.

515. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація : автореф. дис. канд. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Кіцак Володимир Миронович. – Тернопіль, 2002. – 20 с.
516. Когут П. І. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.) : автореф. дис. канд. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2000. – 25 с.
517. Малярчук О. М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944–1964 рр., Західні землі України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Малярчук Олег Михайлович. НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. – Львів, 2005. – 20 с.
518. Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Сивирин Микола Анатолійович. Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 18 с.
519. Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. дис. канд. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Сивирин Микола Анатолійович. – Тернопіль, 2005. – 198 с.
520. Ткачук В. В. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1998. – 17 с.

2.3. Довідкова література

521. Воронков В. ПНР: Справочник. / В. И. Воронков. – М., 1984. – 124 с.
522. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.
523. Заставний Ф. Д. Географія України. – У 2-х кн. / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

524. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. / [ред. кол. Нечай С. П., Андреев В. П. та інші] – К., 1973. – 640 с.
525. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі / Сергій Чорний – К., 2001. – 86 с.
526. Польша в цифрах. – Варшава : Центральное статистическое управление Польской Народной Республики, 1962. – 145 с.
527. Польша: вопросы и ответы. Справочник. – М. : Политиздат, 1991. – 192 с.
528. Тернопільська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1983 року. [упоряд. Л. Бабій] – Львів : Видавництво «Каменярь», 1983. – 282с.

Наукове видання

БОДНАРЧУК Юлія Юріївна

ШЛЯХ РОЗПАЧУ І НАДІЇ

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ДЕПОРТАЦІЇ ТА
РОЗСЕЛЕННЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ
УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ**

Монографія

**Науковий редактор – *М.В.Лазарович*
Літературний редактор – *Б.І.Мельничук*
Технічний редактор – *Шпак В. Б.***

Підписано до друку 17.07.2012 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Зам. № 2-1389
Умов.-друк. арк. 19,51. Обл.-вид. арк 19,87.
Тираж 300 прим.

Видавничо-поліграфічний центр
“Економічна думка ТНЕУ”
46000, Тернопіль, вул. Львівська, 3, тел. 47-58-72
E-mail: edition@tane.edu.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р*